

André Swanström

Separatistledare i 1700-talets Österbotten

Lefw 1750: Den 12. November nås
andra vice Presidenten, Hofrätts-
råd Baron Cederström och Martin,
Soverne Lofhierna, Siarneld, Söge
Tolstedt och Wallenhierna:

Hofrättsrådet Oskoniuss är
och Rånhierna.

Det gesändt in bänjan med en
föreläsning om angående ädels
innan i Nykarleby Olof Claadberg, af en
Rådsof Rånhierna och en av Leinholt
Bulichs Rån Lohann Bulich, Capitän

André Swanström

Född 1974 i Gamlakarleby

Pol. mag. 1998 (Åbo Akademi)

Teol. mag. 2001 (Åbo Akademi)

Verksam som forskare vid Åbo Akademi

Omslag: Handlingar angående de österbottniska separatisterna

(Acta ecclesiastica 119, Riksarkivet, Stockholm.

Återgivna med tillstånd.)

Pärm: Tove Ahlbäck

Åbo Akademis förlag

Tavastg. 30 C, FIN-20700 ÅBO, Finland

Tel. int. +358-2-215 3292

Fax int. +358-2-215 4490

E-post: forlaget@abo.fi

<http://www.abo.fi/stiftelsen/forlag/>

Distribution: Oy Tibo-Trading Ab

PB 33, FIN-21601 PARGAS, Finland

Tel. int. +358-2-454 9200

Fax int. +358-2-454 9220

E-post: tibo@tibo.net

<http://www.tibo.net>

SEPARATISTLEDARE I 1700-TALET S ÖSTERBOTTEN

Separatistledare i 1700-talets Österbotten

André Swanström

ÅBO 2004

ÅBO AKADEMIS FÖRLAG – ÅBO AKADEMI UNIVERSITY PRESS

CIP Cataloguing in Publication

Swanström, André

Separatistledare i 1700-talets Österbotten /
André Swanström. – Åbo : Åbo Akademis
förlag, 2004.

Diss.: Åbo Akademi. – Summary.

ISBN 951-765-183-X

ISBN 951-765-183-X
ISBN 951-765-184-8 (digital)
Painosalama Oy
Åbo 2004

Innehållsförteckning

Introduktion	11
Bakgrund	12
Begreppet separatism	16
Tidigare forskning och forskningstraditioner	20
Forskningsuppgift och material	22
Disposition	23
 I CATHARINA ASPLUND SEPARATISTLEDARE I NYKARLEBY 1736-1768	
1 Inledning.....	31
2 Separatismens uppkomst	34
2.1 Separatismen som en social och religiös företeelse	35
2.2 Catharina Asplund i jämförelse med andra väckelseledare	52
2.3 Sammanfattning	59
3 Catharina Asplund som separatistledare	60
3.1 Forskningsuppgift och frågeställningar	60
3.2 Separatismens uppkomst och blomstring (1736-1740)	61
3.3 Separatismen lever vidare (1741-1751)	68
3.4 Separatismen ebbar ut (1752-1768)	71
3.5 Sammanfattning	76
4 Makt, väckelse och maktstrategier	79
4.1 Definitioner	80
4.2 De olika aktörernas maktstrategier	82
4.3 Slutsatser	93
5 Sammanfattning och avslutande reflexioner.....	94
 II APOKALYPTIK OCH SJÄLAVÅRD I ABRAHAM ACHRENIUS KONTINUATIONER	
1 Inledning.....	103
1.1 Frågeställning	103
1.2 Källmaterial	104
1.3 Disposition och metod	107

2 Bakgrund.....	108
2.1 Abraham Achrenius	108
2.2 Själavårdshistoria	109
2.3 Kontinuationerna i jämförande belysning	115
2.4 Skräckens historia i Västeuropa enligt Jean Delumeau	118
2.5 En tillämpning av Delumeaus perspektiv på 1700-talets Finland	119
2.6 Det eskatologiska tänkandets omvandling enligt Karl Löwith	122
3 Själavård och apokalyptik	124
3.1 Babel	124
3.2 Den sjunde basunen	128
3.3 Tidens tecken	131
3.4 Tidsprofetior	135
3.5 Tusenårsriket och hoppet om bättre tider	138
3.6 De troendes förening med Kristus	142
3.7 Konklusioner	146
4 Själavård och rädslor.....	148
4.1 Ängest under de yttersta tiderna?	148
4.2 Djävulen	151
4.3 Pesten	156
4.4 Krig	156
4.5 Muhammedanerna	158
4.6 Upplysningsfilosofi och fritänkeri	160
4.7 Konklusioner	162
5 Apokalyptik, rädslor och själavård i ett idéhistoriskt perspektiv	164
6 Sammanfattning	166
 III JOHAN BULLICH SEPARATIST, UPPRORSMAKARE OCH HOSPITALSPATIENT	
1 Inledning.....	171
2 Johan Bullichs levnadsöden	173
2.1 Johan Bullichs väg till separatismen	173
2.2 I hovrätten år 1742	178

2.3 Johan Bullich som upprorsmakare	183
2.4 Brevväxling kring fallet Bullich	188
2.5 I hovrätten år 1750–1751	190
2.6 Vägen till Kronoby hospital	192
2.7 Johan Bullichs vidare öden	195
3 Varför spärrades Johan Bullich in på hospital?	196
4 Förhållandet mellan religiös nonkonformitet	
och mental ohälsa.....	203
 IV FRIEDRICH BASILIER FRÅN RELIGIÖS VÄCKELSE TILL	
EKONOMISKA SVÅRIGHETER	
1 Inledning.....	213
2 Friedrich Basilier kommer till Finland	217
3 Från tobaksodling till teologi: Basilier som separatist.....	220
4 Ekonomiska problem	228
5 Separatisternas ekonomiska situation	
i jämförande perspektiv	235
 SAMMANFATTNING	
Perspektiv på den österbottniska separatismen	247
Makt	247
Apokalyptik	249
Mental (o)hälsa	250
Socioekonomisk struktur	252
Tillbakablick	254
Källor och litteratur	257
Förkortningar.....	269
English Summary	270

Förord

Detta avhandlingsprojekt fick sin början då jag någon gång kring slutet av 1990-talet lyssnade på Olavi Rouhes föredrag om Abraham Achrenius, en 1700-talspräst som separerade sig från kyrkan men senare återfick sitt ämbete. Achrenius öde fångslade mitt intresse samtidigt som jag började reflektera över mina egna vägar och val.

Denna process utmynnade sedan i studier vid Åbo Akademis teologiska fakultet. Redan i ett tidigt skede hade mitt forskningsintresse utkristalliserats. Min handledare Ingvar Dahlbacka fäste min uppmärksamhet vid ett större separatistiskt persongalleri med tidigare utforskade gestalter. Så småningom började dessa gestalter figurera i uppsatser, och jag hade förmånen att få konstruktiva kommentarer av bl.a. Sixten Ekstrand, Karl-Johan Hansson och Bill Widén.

Steget över till forskarstudier på heltid var lätt att ta då jag hade en engagerad och uppmuntrande handledare. Tack, Ingvar! Finansieringen från forskningsprojektet *Svenskt i Finland – finskt i Sverige* gjorde övergången smidig. Utöver det ekonomiska stödet har projektet erbjudit möjligheter till ett intressant utbyte av tankar och idéer med ett flertal kolleger. Den riksomfattande forskarskolan i teologi har sedan stått för trygga finansiella ramar och en stimulerande intellektuell miljö inom vilka jag har kunnat slutföra min forskning.

Sin slutliga form har avhandlingen fått i samband med högre seminarierna i kyrkohistoria vid Åbo Akademi. Förutom seminariedeltagarnas kommentarer har jag haft förmånen att ta del av mina förhandsgranskares, Sölve Anderzéns och Anders Jarlerts värdefulla synpunkter.

Sist men inte minst vill jag tacka min familj. Att kombinera forskarlivet med vardagen i en småbarnsfamilj har visat sig gå oväntat lätt. Tillsammans med min hustru Taija har jag dryftat allt från metod- och dispositionsfrågor till frågor om de akademiska studiernas innersta väsen. Våra döttrar Anna och Ester har

dock regelbundet påmint oss om att det finns liv även utanför Akademikvarteren och att livets mening ofta står att finna i det vardagliga. Samtidigt har det varit en bra påminnelse om historieskrivandets och historieberättandets mening: det är för varandra som vi skriver och berättar.

Åbo i april 2004

André Swanström

Introduktion

Man hade upplevt tider av krig, tider av svält och tider av pest – men nu upplevde man även tider av andlig förnyelse och väckelse. Det religiösa livet i 1700-talets Europa karakteriserades av omvälvande förändringar. En våg av väckelse svepte igenom de lutherska kyrkorna i och med pietismens frammarsch. På en del orter utvecklades pietismen i en separatistisk riktning. De separatistiska pietisterna intog en skarpt kyrkokritisk hållning och skilde sig från församlingsgemenskapen. Förändringar skedde överallt. På anglosaxiskt håll banade metodismen väg för nya former av andligt liv samtidigt som de traditionella kyrkliga strukturerna i hela Europa utmanades av den till sin grund sekulära upplysningsfilosofin som hade sin utgångspunkt och sina slagkraftigaste representanter i Frankrike. I den östeuropeiska periferin medförde en ny judisk rörelse, chassidismen, stora förändringar i de traditionella samhällena. Överallt i Europa korsade moderna rationalistiska strömningar och nya religiösa rörelser med inslag av väckelse och mystik varandra. Ifrågasättandet av etablerade religiösa auktoriteter var någonting gemensamt för en hel epok oberoende av konfessionell eller religiös tillhörighet.

I Skandinavien fick pietismen varierande genomslagskraft. I Danmark kunde pietismen verka under kungligt beskydd. Christian VI var själv pietist, och i det danska fallet kan man tala om statspietism med en klart pietistisk religionspolitik. I Sverige blev motsättningarna mellan statsmakt och pietism däremot ofta skarpa. Vid sidan av en moderat inomkyrklig pietism florerade radikalpietistiska och separatistiska grupperingar. Separatistiska centra bildades bl.a. i Stockholm och i Österbotten. Separatisterna upprätthöll livliga kontakter över Bottniska viken, och rörelsen utvecklades i en växelverkan i och med att separatister från huvudstaden och Österbotten höll kontakt med varandra.

I denna tid av religiös förändring utgjorde den separatistiska pietismen i Österbotten ett viktigt inslag i det lokala österbottniska samhället. Rörelsen verkade kring åren 1730–1770 och den kom

att ha stor betydelse för nya väckelserörelser som uppstod senare i samma trakter. I en region som har betecknats som det finländska bibelbältet var det några färgstarka ledarpersonligheter som kom att påverka den separatistiska pietismen genom sina personliga insatser. Catharina Asplund var en debattglad länsmansänka som inför myndigheterna höll ett stolt försvarstal för separatisterna i Österbotten. Abraham Achrenius var en präst som efter en extatisk gudstjänst lämnade sitt ämbete för att ställa sig i spetsen av de lokala separatisterna. Johan Bullich gjorde sig känd som en upprorsmakare. Han anklagades för tvegifte och slutade sina dagar som mentalpatient på ett hospital. Friedrich Basilier var en fåruppfödare som läste postillor och anklagades för fylleri, svordomar och slagsmål.

Denna avhandling handlar om dessa fyra centrala gestalter inom den separatistiska pietismen i 1700-talets Österbotten. Catharina Asplund, Abraham Achrenius, Johan Bullich och Friedrich Basilier innehade ledande positioner inom den separatistiska rörelsen, och deras personliga insatser kom att utforma rörelsens utveckling. Som andliga ledarpersonligheter var de mycket olika.

För att framhäva deras individualitet studerar jag var och en av de fyra separatistledarna i ett eget avsnitt. Dessa fyra avsnitt är självständiga, och de kan läsas oberoende av varandra. Samtidigt bildar de en helhet i och med att Asplund, Achrenius, Bullich och Basilier var engagerade i den separatistiska rörelsen. De förfäktade likartade teologiska åsikter som de omsatte i handling, dvs. separation från församlingsgemenskapen. Dessutom var de involverade i ett nätverk av sociala relationer som band samman den separatistiska rörelsen i Österbotten.

Bakgrund

Trots det relativt ringa antalet anhängare spelade den österbottenska separatistiska pietismen en viktig roll under en religiös brytningstid. Det samhälle som separatisterna kolliderade med var ett resultat av sekellånga traditionsbildningar. Livsföringen var kollektivistisk, och den egna socknen med dess byar och en-

skilda gårdar utgjorde det område inom vilket varje individ hade sin givna plats. Socken, by, gård – dessa var viktigare enheter än individen själv. Arbetet ute på åkrarna och i hemmen utfördes gemensamt. På samma sätt var kyrkogången och de kyrkliga högtiderna en kollektiv angelägenhet. Den enskilda människans påverkningsmöjligheter trängdes tillbaka; hon var framför allt en del av sitt kollektiv.¹ I detta enhetssamhälle där kyrka och samhälle levde intimt sammanvävda, var pietismens frammarsch en del av en större förändringsprocess som rubbade den tidigare jämvikten. Pietismen bröt de invanda sedvänjornas mönster inom kyrkan och ställde individen i fokus. I och med att man bland pietisterna hävdade lekmännens rätt att uppträda som predikanter råkade pietismen i konflikt med de kyrkliga myndigheterna och i vidare bemärkelse med hela den rådande samhällsordningen.

Den traditionella samhällsordningen vilade på den s.k. treståndsläran. De tre stånden, läroståndet, det politiska ståndet och hushållsståndet² hade sina givna avgränsningar och skilda uppgifter. Inom varje stånd fanns det personer i auktoritativ ställning som hade ansvar för sina underlydande inom ståndet. Lärarna i det andliga ståndet hade hand om ord, sakrament och kyrklig disciplin. Överheten i det politiska ståndet skulle främja religionens ställning och se till att lag och ordning rådde i riket. Hushållsståndet hade som uppgift att se till att Guds bud efterlevdes inom den egna familjen och gården. Husfadern var den andlige ledaren och läraren för sina barn och sitt gårdsfolk. Hela detta system med de tre huvudstånden var ägnat att främja de "av Gud insatta" myndigheternas intressen så att undersåtarnas lojalitet och underdånighet vis à vis statsmakten skulle bibehållas. Enligt Hilding Pleijel handlade det inte om några abstrakta och verklighetsfrämmande ideal utan det rörde sig om en upp-

¹ Pleijel 1951, 9–14.

² På dåtida svenska Lähreståndet, Wärieståndet och Nähreståndet; på latin *ecclesiastica*, *politica* och *oeconomica*.

fattning om samhällets grund som var gemensam för alla stormaktstidens svenskar. Denna lära utmålades i Hustavlan som fanns i Luthers lilla katekes. Treståndsläran var någonting som alla fick lära sig, och det var en lära som hade en effekt på det dagliga livet. Det var mot denna för samhällsordningen grundläggande lära som pietisterna bröt då de tog sig an sådana uppgifter som tidigare hade hört exklusivt till läroståndet, dvs. prästerna.³

Intrång av denna typ beivrades av religionslagstiftningen som var en del av makthavarnas arsenal då det gällde att bevara samhällets *status quo*.⁴ Religionslagstiftningen indelade förbjudet

³ Pleijel 1951, 15–45; Jarlert 2001, 30–32. Pleijels klassiska framställning av treståndsläran har problematiserats av bl.a. Daniel Lindmark (1995, 151–192). Angående ståndsindelningen se även Englund 1989, 32–33 och Ericsson 2002, 106–113. Enligt Lindmark var det först mot slutet av 1700-talet som Hustavlan faktiskt började bli inpräntad i befolkningens medvetande. Hade Hustavlan redan tidigare varit känd av befolkningen eller var den såsom Carin Bergström summerar kritiken mot Pleijel en "fernissa som målats på av de världsliga och kyrkliga myndigheterna"? (Bergström 1991, 23.) Var Hustavlan ett uttryck för en ideologi som propagerades av de styrande men som inte gick hem hos folket? Hustavlan består av bibelcitater som har ordnats tematiskt under de olika rubrikerna. Under rubriken *Kyrko-Ståndet* finner man förmaningar för biskopar, lärare och predikanter samt förmaningar för åhörare. Som exempel kan man anföra Hebr 13:7: "Tänker på edra lärare, de eder Guds ord sagt hava; och efterföljen deras tro." (Svebilius, 20). Under rubriken *Politiska ståndet* finner man förmaningar för världslig överhet och undersåtar. *Hushålls-Ståndet* har under rubriker för gifta män, gifta kvinnor, föräldrar, barn, husbönder och matmödrar, tjänstefolk, ungt folk, änkor och slutligen för menige man. Även om Hustavlan egentligen är en samling bibelcitater pekar urvalet av lämpliga verser på ett program som kan ha legat bakom det hela. Hustavlans underrubriker hade då att göra med de sociala relationer som man ville reglera, och bibelverserna beskrev de idealiska samhällsförhållandena som man ville gestalta främst i nytestamentliga termer. (I tillägg hade man ett par hänvisningar till GT, nämligen 1 Mos 3:15 och 5 Mos 24:14,15.)

⁴ Om religionslagstiftningens bakgrund se Kjölleström 1957. Under ortodoxins tid hade "Guds och Sveriges lag" etablerats som ett uttryck vilket år 1734 togs in i domareden. Samtidigt som den politiska filosofin följde en väg mot en sekulariserad stat var lagstiftningen fortfarande en blandning av gammal världs-

uppträdande i sex huvudpunkter: 1) försummelse i kristendomskunskapen 2) irrlära 3) hädelse och svordomar 4) försummelse som hade att göra med gudstjänsten 5) försummelse av sakramentens bruk samt 6) ovillighet att foga sig i kyrkodisciplinen och de disciplinära åtgärderna.⁵

Ett av de allvarligaste brotten var att avhålla sig från nattvarden. En person som avhöll sig från nattvarden längre än ett år och en dag skulle betraktas som icke-kristen och åtalas på denna grund. Först skulle prästerna ingripa med varning och om detta inte ledde till resultat skulle varningen upprepas i närvaro av två eller tre vittnen. Ifall dessa åtgärder inte räckte till följde biskopens varning och, om denna varning inte hade någon effekt, bannlysning (det s.k. mindre bannet som innebar avstängning från nattvard, fadderskap och kyrklig begravning). Sedan kunde man föra saken inför världslig domstol för att tilldela den skyldige ett världsligt straff. Om den skyldige fortfarande var ståndaktig skulle saken anmälas inför konungen. Därmed kunde processen skrida fram mot det större bannet. En varning skulle uppläsas från predikstolen tre söndagar i rad och offentliga förböner anordnas i församlingen. Om detta inte hade önskad effekt kunde kyrkoherden ta till bannlysning. Det större bannet innebar att den bannlysta i praktiken blev fredlös. Landsförvisning kunde tillgripas som yttersta åtgärd om den bannlyste hade varit ståndaktig i mer än ett år.⁶

lig lag och de ortodoxa kyrkomännens tillämpning av mosaik lag. Som stommen för regelverket i religionsärenden hade man kyrkolagen från år 1686, prästerskapets privilegier från år 1723 och Sveriges Rikes lag från år 1734.

⁵ Denna indelning presenteras av Pekka Halmesmaa. Se Halmesmaa 1976, 16.

⁶ KL 1686, Cap. X, § II-IV, Cap. XI, § 2. Se även Wählin 1807, 173-176; Halmesmaa 1976, 16-24; Pleijel 1935, 98-99. Det var dock i sista hand lagens tillämpning som avgjorde religionsmålens utgång från fall till fall. Avfall från landets religion var grunden för landsförvisning och detsamma gällde då alltså för utspridandet av villfarande lärosatser. Enligt en allmänt accepterad syn bland tidens rättsvetare gällde avfall i detta sammanhang lärosatser som angick "vår tros och salighets grund". Det existerade alltså ett visst spelrum då man skulle

Även om det var ytterst sällsynt att en person blev landsförvisad pga. sina religiösa åsikter, var det teoretiskt sett möjligt. Som prejudikat kunde man anföra landsförvisningen av bröderna Erik och Jakob Eriksson år 1734. Även om landsförvisning var en mycket drastisk och mycket ovanlig åtgärd, kunde prästerna hota med landsförvisning för att stärka sin maktposition i förhållande till religiösa dissidenter. Redan i rörelsens begynnelse skede hotade prästerskapet i Vörå separatisten Johan Bullich med landsförvisning (se kapitel 2.1 i avsnittet om Johan Bullich).⁷

Myndigheternas religiösa kontrollsträvanden manifesterades i konventikelpakatet år 1726. I detta plakat förbjöds alla andliga sammankomster utom gudstjänsten, byabönen och husandakten, och t.o.m. andliga samtal förbjöds. Konventikelpakatets bestämmelser förstärktes med flera sanktioner: brott mot plakatet kunde leda till ansevliga böter och i värsta fall till landsförvisning.⁸ Det var just i spänningsfältet mellan religionslagstiftningen och de nya religiösa idéerna som separatismen fick sin gestaltning.

Begreppet separatism

Orden *separatist* och *separatism* förknippas vanligen i modernt språkbruk med frihetssträvanden på det politiska planet. Dessa ord har dock under tidigare epoker haft en helt annan klang: Asplund, Achrenius, Bullich och Basilier var *religiösa separatister* som avsöndrade sig från den församlingsgemenskap som de upplevde som falsk och förtryckande. Begreppet separatism inom det kyrkliga livet har definierats av Allan Sandewall som "avståndstagande från den kyrkliga gudstjänst- och sakraments-

avgöra vilka lärosatser som handlade om trons och salighetens grund. Enligt flera rättsvetare var brott mot de icke-fundamentala trossatserna inte någon grund för landsförvisning. Se Brohed 1973, 152–153.

⁷ FRA Tingsprotokoll Vörå den 29 mars – den 1 april 1736, mf ES 2103.

⁸ Om konventikelpakatet se Pleijel 1958; Levin 1896, 202–223. Angående konventikelpakatets tillämpning se Sandewall 1961.

gemenskapen”.⁹ Sandewall tillägger att detta avståndstagande sker med teologiska motiveringar. Denna definition gällde för Sandewalls egen undersökning av separatismen i övre Norrland under 1800-talet men Sandewalls definition av religiös separatism torde äga giltighet även i andra kyrkliga sammanhang än den av Sandewall studerade norrländska kontexten.

I Sverige användes begreppet *separatism* av de kyrkliga myndigheterna under 1700-talet. De definierade separatism som ”söndring i den evangeliska lärans ordentliga förkunnande samt de af Herren Christo församlingen anförtrorde [...] sakramenters värdiga bruk”.¹⁰ Separatisterna bröt mot de av prästerskapet upprätthållna religiösa normerna. Det allvarligaste normbrottet gällde deltagandet i nattvarden. Precis som Sandewall gör i sin i efterhand konstruerade kyrkohistoriska definition av separatism, tog också den samtida kyrkliga definitionen av separatism fasta på samma fenomen: avsöndring från församlingsgemenskapen samt de teologiska grunderna för denna avsöndring. Själv använder jag ordet separatism just i denna bemärkelse, vilket är i linje med Sandewall och de samtida kyrkliga definitionerna.

I den österbottniska kontexten handlade de teologiska tvisterna mellan separatister och kyrkans representanter huvudsakligen om sex punkter: 1) Guds ord 2) barndopet 3) skriftermålet 4) nattvarden 5) kyrkogången 6) predikoämbetet. Separatisterna satte värde på omedelbara uppenbarelser och visioner medan det lutherska prästerskapet betonade tesen *sola scriptura*. Separatisterna ställde sig skeptiska till barndopet och menade att sakramenten inte kunde förvaltas av en ogudaktig präst. Nattvarden ville de fira i en gemenskap av sanna troende utan något yttre tvång. Det bör dock anmärkas att denna teologiska agenda egentligen hade definierats av prästerskapet, inte av separatister-

⁹ Sandewall 1952, XI.

¹⁰ Akiander 1857, 202. Prästerna såg i separatismen ett uttryck för skadlig partipolitik och de argumenterade för sin åsikt med bl.a. Gal 5:20 och Jud v.19 Se Akiander 1857,171–172.

na själva.¹¹ Det var på dessa punkter som separatisterna förhöordes, och man kan inte veta om separatisterna eventuellt skulle ha formulerat sina åsikter på ett annat sätt om de hade fått uttrycka sig på ett annat forum och på eget initiativ.

Trots att separatisternas teologiska åsikter framfördes i förhörs-situationer och trots att de pressades in i ett schema av färdiga frågor framträder separatisternas kritik på ett tydligt sätt. Separatisterna kritiserade både prästerskapet och församlingen som förvärldsligade och korrupta och de ville därför inte delta i församlingslivet.

I denna avhandling behandlar jag separatismen som en företeelse inom den evangelisk-lutherska kyrkan och i ett pietistiskt sammanhang i 1700-talets Österbotten.¹² Separatismen hade sin

¹¹ Jag kommer inte att fokusera mitt forskningsintresse på de dogmatiska konflikterna mellan separatisterna och prästerna. Därför går jag inte närmare in för att systematisera separatismens teologiska innehåll. I studiet av de enskilda separatistledarna kommer jag att behandla deras teologiska åsikter i den mån som det stöder mina frågeställningar.

¹² Philip Jakob Spener (1635–1705) var den man som kom att spela en avgörande roll för pietismens uppkomst. Han ansåg att kristendomen borde få uttryck i praktiska gärningar i vardagslivet och att vanekristendom och förlitan på kyrkans rätta lära och sakramenten inte kunde räcka till som sådana. Kristendomen skulle baseras mera på hjärtats erfarenhet än på ett intellektuellt utarbetat dogmatiskt system. Spener började samla omkring sig vänner och lika sinnade i små grupper. Dessa sammankomster kallades för konventiklar och kom att bli ett viktigt kännetecken för pietismen. Speners kyrkliga reformprogram kan sammanfattas i några huvudpunkter. För att den enskildes omvändelse och kristendomens praktiska omsättning i vardagslivet skulle förverkligas lade Spener fram flera förslag. Enligt Spener borde man intensifiera studiet av Bibeln både i hemmen och i församlingen. Vidare ansåg han att lekmännens roll borde förstärkas genom församlingsmöten med allmän debatt samt en betoning av det allmänna prästadömet. Sina idéer lade han år 1675 fram i *Pia desideria*, en skrift som blev något av en programförklaring för pietismen. (Se Spener 1984, 79–90). Spener och hans anhängare råkade så småningom i konflikt med den lutherska ortodoxins representanter. Tvisteämnena handlade bl.a. om den nya födelsen, rättfärdiggörelsen, kyrkan och apokalyptiken. Pietisterna kunde likställa den nya födelsen med omvändelsen från ett syndigt liv, medan en typisk

grund i den radikalpietistiska teologin som hade utarbetats av bl.a. Gottfried Arnold och Johann Conrad Dippel. Då jag i denna avhandling använder begreppet *radikalpietism* avser jag den teologiska riktning som hade sin upprinnelse i Arnolds och Dippels författarskap. Radikalpietismen var till skillnad från Speners moderata pietism öppet kyrkofientlig. Då jag använder begreppet *separatistisk pietism* rör det sig om samma radikalpietistiska teologiska strömning, men samtidigt vill jag poängtera teologins omsättning i konkret handling, dvs. separation från församlingsgemenskapen. För det mesta använder jag för enkelhetens skull begreppet separatism, och vid behov anger jag en geografisk precisering, t.ex. den österbottniska separatismen, för att markera att jag beskriver den separatistiska rörelsens utformning inom en viss region.

Hur var det då med separatismen i den österbottniska kontexten? Kan man tala om en enhetlig separatistisk rörelse eller rörde det sig om isolerade och osammanhängande incidenter? Åtminstone de kyrkliga myndigheterna var färdiga att betrakta separatismen som en enhetlig rörelse. Det gemensamma beteendemönstret visar hur separatisterna drog sig undan från nattvarden. Separatisterna motiverade sina handlingar med teologiska argument. Genom dessa handlingar och åsikter kvalificerade de sig som separatister. Separatisterna umgicks med varandra, de läste samma teologiska litteratur, och många av dem var släkt

ortodox uppfattning var att den nya födelsen ägde rum i dopet. Rättfärdiggörelsen sågs bland pietisterna ofta som intimt sammanknuten med helgelsen, inte som något som skedde utanför människan, såsom ortodoxins män kunde framställa saken. Pietismen var alltså en väckelsekristendom med betoning på helgelse. Kyrkan borde enligt pietismen vara en sammanslutning av troende och nådemedlens verkan ansågs vara beroende av prästens egna andliga kvalifikationer. Apokalyptiken och särskilt tusenårsriket var ett viktigt tema för pietisterna, medan ortodoxin ställde sig mycket skeptisk till spekulationer kring sådana saker. Den radikala pietismen kom sedan att driva tvisterna mellan pietismen och ortodoxin till sin spets.

med varandra. Allt detta pekar på att den österbottniska separatismen var en enhetlig rörelse.

Tidigare forskning och forskningstraditioner

I den tidigare kyrkohistoriska forskningen har den separatistiska pietismen i Österbotten skildrats som en del av de religiösa rörelsernas historia i Finland såsom Tor Krook har gjort i sin undersökning av väckelserörelserna i 1700-talets Österbotten.¹³ Separatismen har placerats i sitt sammanhang och dess betydelse för senare rörelser har analyserats. Enskilda separatistledare såsom Abraham Achrenius och bröderna Eriksson har lyfts fram av Martti Ruuth¹⁴ respektive Sakari Loimaranta¹⁵, men flertalet av de övriga förgrundsgestalterna inom rörelsen har omnämnts endast sporadiskt i den forskning som tangerar separatismen. Därför är det på sin plats att lyfta fram Catharina Asplund, Johan Bullich och Friedrich Basilier. För Abraham Achrenius del kan man konstatera att Martti Ruuths Achreniusbiografi *Abraham Achrenius. Ajan merkki ajoiltaan* (1922) är ett standardverk som fortfarande höjer sig som en isolerad bergstopp i ensamt majestät. Då mer än åttio år har förflutit sedan Ruuths bok utkom, är det dock motiverat att öppna nya perspektiv för att belysa Achrenius gärning. Vad Asplund, Bullich och Basilier beträffar, finns det inga tidigare monografier att stöda sig på.

Den tidigare kyrkohistoriska forskningen har fokuserat på separatismens teologiska utveckling – hurdana teologiska inspirationskällor separatisterna hade och hur separatisterna placerade sig i förhållande till samtida teologiska strömningar. Krooks, Loimarantas och Ruuths insatser motsvaras inom svensk kyrkohistorisk forskning av Emanuel Linderholm. I sitt verk *Sven Rosén och hans insats i frihetstidens radikala pietism* (1911) presenterar Linderholm en 120 sidor lång inledning som handlar

¹³ Se Krook 1928.

¹⁴ Se Ruuth 1922.

¹⁵ Se Loimaranta 1941.

om pietismens väsen och dess betydelse inom svenska kyrkan. Linderholms lärda framställning kan knappast överträffas. Hans syn på radikalpietismens teologiska utveckling i det svenska riket har blivit mönsterbildande och senare svensk eller finländsk forskning har inte i samma utsträckning tagit sig an den teologiska utveckling som låg bakom radikalpietismen.

En annan punkt där en klar diskontinuitet mellan de klassiska framställningarna och modernare forskning kan skönjas är de värderingsmässiga ställningstagandena. Man fäste stor uppmärksamhet vid det som man betraktade som huvudpersonernas historiska betydelse och man fällde moraliska omdömen angående deras handlingar. Martti Ruuth analyserar Abraham Achrenius ställning inom Finlands kyrkohistoria och lovordar hans gärning.¹⁶ På samma sätt summerar Emanuel Linderholm Sven Roséns gärning. "Till hela sin karaktär och personlighet är Rosén utan tvifvel en af den svenska religiositetens ädlaste och renaste gestalter."¹⁷ Samtidigt som den moderna forskningen har tagit avstånd från de klassiska framställningarnas grandiosa ord om religiös innebörd, personlig fromhet och förebildlighet, har det andliga och religiösa i de historiska skeendena tidvis avtunnats till det yttersta. Som exempel kan man anföra Heikki Ylikangas ord om den senare pietismens anhängare. Personer från de lägsta samhällsklasserna som kom med i rörelsen gjorde det i första hand eller enbart pga. materiellt armod som kanaliserades till en andlig ångest, skriver Ylikangas.¹⁸ Religiösa handlingar, övertygelse och väckelse reduceras i Ylikangas tolkning till funktioner av ekonomiska förhållanden. Ylikangas tolkning representerar en krass materialism som senare har kompletterats av mera sofistikerade social- och mentalitetshistoriska perspektiv. Esko M. Laine och Irma Sulkunen har studerat pietister och

¹⁶ Ruuth 1922 II, 197–202.

¹⁷ Linderholm 1911, 430.

¹⁸ "Niinpä ne, jotka alimmista luokista heränneitten piiriin liittyivät, tekivät sen ensi sijassa taikka yksinomaan hengelliseksi ahdistukseksi kanavoituneen aineellisen puutteen pakotuksesta." Ylikangas 1979, 282.

pietistiska rörelser utgående från social- och mentalitetshistoriska perspektiv, och deras forskningsansatser representerar en medelväg mellan ensidiga teologihistoriska förklaringsmodeller och ensidiga materialistiska förklaringsmodeller. Hos Laine och Sulkunen kompletteras de socioekonomiska perspektiven av andra förklaringsfaktorer som har att göra med traditionsbildningar i den lutherska ortodoxins, mystikens och schamanismens anda. Min avhandling placerar sig på samma sätt i den social- och mentalitetshistoriska traditionen mellan de teologihistoriska och materialistiska ytterligheterna, och jag använder mig av flera olika teorier och perspektiv i studiet av separatismen.

Forskningsuppgift och material

Avhandlingens syfte är att studera den separatistiska pietismen i Österbotten ur nya perspektiv. I avsnittet om Catharina Asplund belyser jag separatismen som en maktkonflikt mellan rörelsen och de kyrkliga myndigheterna. Detta gör jag genom att analysera förekomsten av de maktstrategier som Tuulikki Koivunen Bylund har presenterat i sitt verk *Frukta icke, allenast tro. Ebba Boström och Samariterhemmet 1882–1902*. I avsnittet om Abraham Acrenius tar jag fasta på förhållandet mellan själavård och apokalyptik såsom det utvecklades i Abraham Achrenius verksamhet. Jag studerar källor till skräck och ångest i Achrenius brev, och använder mig av Jean Delumeaus perspektiv på skräckens historia. I avsnittet om Johan Bullich undersöker jag myndigheternas syn på förhållandet mellan mental hälsa och religiös nonkonformitet. Helheten avslutas med avsnittet om Friedrich Basi-liers och separatismens ekonomiska aspekter. I detta avsnitt behandlar jag även separatisternas socioekonomiska ställning. Heikki Ylikangas forskning tjänar här som vägvisare. Dock understryker jag de religiösa motivens självständiga roll och jag poängterar att de socioekonomiska faktorerna inte kan ses som de enda relevanta förklaringarna till utvecklingen av en religiös rörelse.

De specifika frågeställningarna för varje avsnitt tas till behandling i början av respektive avsnitt. Här vill jag endast ange det

övergripande syftet för avhandlingen. Att studera den separatistiska rörelsen ur olika synvinklar banar väg för en helhetsförståelse av separatismen som ett brokigt och mångfacetterat fenomen. De fyra avsnitten tar fram tidigare utforskad problematik och genom att de fokuserar på ledande personligheter inom rörelsen kan läsaren få en levande bild av rörelsen med en förankring i enskilda personers levnadsöden.

Undersökningarna baserar sig huvudsakligen på offentliga handlingar som skrevs i anslutning till de religionsmål som separatisterna var inblandade i. Det handlar om prästerskapets rapporter, världsliga domstolars handlingar och förhørsprotokoll. En del av materialet har publicerats av Matth. Akiander i hans verk *Historiska upplysningar om religiösa rörelserna i Finland* (1857) och en del av källmaterialet finns i Riksarkivet i Stockholm. Ett viktigt tillägg till källmaterialet utgörs av Abraham Achrenius brev (de s.k. kontinuationerna) som förvaras i Helsingfors universitetsbibliotek. Separatisterna nödgades försvara sina religiösa åsikter inför domstol, och deras strategiska överväganden kan eventuellt återspeglas i källmaterialet. Myndigheterna förväntade sig att separatisterna skulle redogöra för de orsaker som hade lett till att de trädde ut ur församlingssamfundet medan separatisternas kunde välja att framställa sina omvändelsehistorier så att de framträdde i en förmånlig dager. I många fall handlar forskningen om att rekonstruera händelseförloppet på basis av de knapphändiga uppgifter som finns i förhørsprotokollen.

Disposition

Hur bildar de fyra undersökningarna om separatistledarna Catharina Asplund, Abraham Achrenius, Johan Bullich och Friedrich Basilier en helhet? Om man ser på denna avhandling som en intellektuell resa genom de österbottniska separatisternas mentala landskap, är undersökningen om Catharina Asplund en naturlig startpunkt. I och med hennes verksamhet fick separatismen i Nykarleby sin början kring år 1736. I denna del studerar jag utöver Catharina Asplunds ledarroll även faktorer som ledde

till rörelsens uppkomst. I följande del behandlar jag Abraham Achrenius som kom med i den separatistiska rörelsen i ett något senare skede. Genom att studera Achrenius breddar jag perspektivet från Nykarlebyhorisonten till större sammanhang och mera allmänna plan.

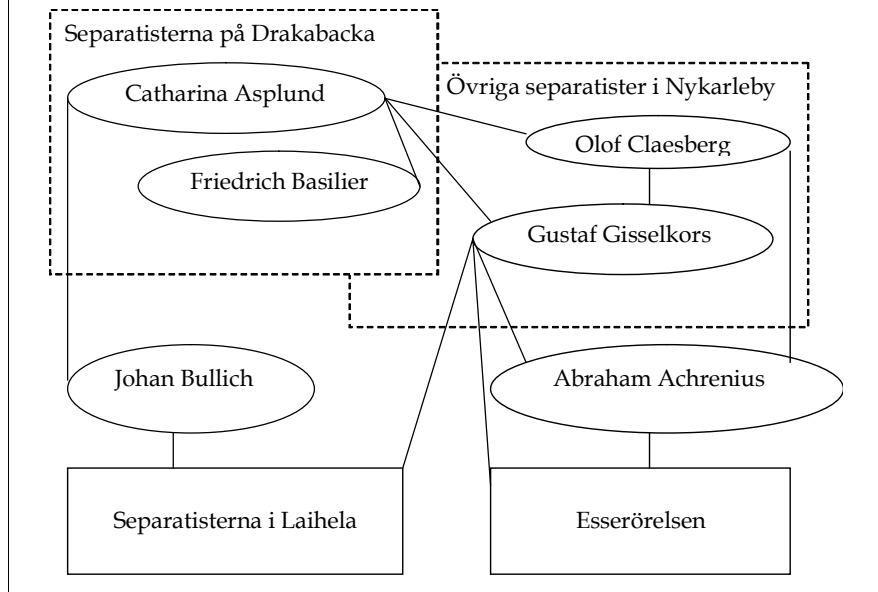
Johan Bullichs öde representerade en anomali i den separatistiska rörelsens utveckling. Studiet av Bullichs förehavanden för framställningen in i skumma gränder och dunkla vrår. Ändå är det så att jag genom Bullichs öde kan belysa de mentala processer som låg bakom konflikten mellan myndigheterna och separatisterna. Av dessa fyra separatistledare var det Friedrich Basilier som levde längst, ända fram till 1786. Därmed är det naturligt att låta Basilier komma in sist. I anslutning till Basilier beskriver jag den separatistiska rörelsens sönderfall och den utveckling som ledde till att flera separatister lämnade rörelsen. I avslutningskapitlet summerar jag sedan upp de centrala resultaten från de fyra undersökningarna.

Hurdan är den bild som framträder då de fyra separatistledarna kommer till tals? Skulle bilden bli annorlunda om jag valde några andra separatistledare i stället för dessa fyra? Det kan mycket väl vara så. Jag avser dock egentligen inte att komma med en heltäckande framställning av den separatistiska rörelsen i Österbotten – det blir ingen ”stor berättelse” av det hela. Det blir inte heller en ”stor berättelse” i den bemärkelsen att jag skulle porträttera alla de viktigaste och mest inflytelserika österbottniska separatisterna för att visa på deras betydelse för rörelsens utformning. I stället blir det mindre berättelser där huvudpersonerna får tjäna som vägvisare på en resa som för läsaren genom tidigare utforskad terräng, till nya insikter om den separatistiska rörelsen i Österbotten.

Av separatisterna i Nykarleby kunde man lyfta fram Gustaf Gisselkors och Olof Claesberg och av separatisterna i Laihela Gabriel Ollila och Jakob Kärrmäki (se tabell 1 i avsnittet om Friedrich Basilier). Av dessa var Gisselkors antagligen den mest inflytelserika redan pga. det omfattande kontaktnät som han hade skapat.

Claesberg kunde lätt påverkas av andras opinioner och han var ingen verklig ledare att räkna med. Ollila och Kärrmäki samlade relativt stora anhängarskaror, men pga. sin lägre härkomst hade de inte samma medfödda auktoritetställning som ståndspersonerna inom rörelsen. Dock skulle både Gisselkors, Ollila och Kärrmäki vara värda var sin undersökning. Jag har trots allt ställt de tematiska övervägandena i förgrunden och lämnat dessa tre ledargestalter utanför framställningen. Om man ytterligare vill problematisera valet av personer, kan man fråga på vilka grunder Asplund, Achrenius, Bullich och Basilier har gjort sig förtjänta av titeln *separatistledare*. Catharina Asplund och Friedrich Basilier ledde den separatistiska gruppen på Drakabacka hemman i Nykarleby. Detta var ett betydande centrum för separatistisk aktivitet, och tidvis var det oklart hurvida det var Catharina Asplund eller hennes måg Basilier som var ledare för separatisterna på Drakabacka. Abraham Achrenius ställning som ledare för separatisterna i Esse var stark under den tid som han befann sig på orten. Hans ledarskap blev dock kortvarigt och han var heller inte med om att grunda rörelsen. I stället kom han med i ett skede då rörelsen redan hade tagit fart. Johan Bullichs ledarskap är kanske det svåraste att definiera. Han hade egentligen ganska få personer som man kunde kalla för anhängare. Bullich kunde dock uppträda auktoritativt; han ledde bl.a. upproret i Vasa under lilla ofreden (se kapitel 2.3 i avsnittet om Johan Bullich). Hans försök att samla anhängare blev till slut inte så lyckade, men det oaktat kan man påstå att han hade utövat ett separatistiskt ledarskap i Vasa innan han beordrades att avlägsna sig från staden (se kapitel 2.1 i avsnittet om Bullich). Johan Bullichs inflytande byggde i det låga loppet på hans mobilitet och hans ståndstillhörighet. Prästerskapet såg ståndspersonerna som de farligaste separatisterna, och detta reflekteras redan av det utrymme som ståndspersonerna får i förhörsprotokollen. Ståndssamhällets dynamik ledde till att ståndspersonerna i rörelsen blev betraktade som ledare oberoende av hur många anhängare de faktiskt samlade.

Figur 1. Det separatistiska nätverket

Förklaring över Figur 1.

Separatismen i Nykarleby fick sin början kring år 1736 då läns-mansänkan Catharina Asplund samlade en skara anhängare kring sitt hushåll på Drakabacka hemman. År 1745 gifte sig Friedrich Basilier med Asplunds dotter och tog över kontrollen av hemmanet. Samtidigt utmanade han svärmodern när det gällde det separatistiska ledarskapet. Övriga prominenta separatister i Nykarleby inkluderade rådman Olof Claesberg och kapten Gustaf Gisselkors. De sistnämnda hade kontakter med separatisterna i Esse vars ledare var den f.d. kapellanen Abraham Achrenius. I Laihela fanns det en folkväckelse som utvecklades i separatistisk riktning. Separatisterna i Laihela hade kontakter med bl.a. Gustaf Gisselkors och Catharina Asplunds systerson Johan Bullich.

Karta 1

Kartan visar det österbottniska kustområdet där separatisterna verkade. Separatistisk aktivitet förekom främst i Laihela, Nykarleby, Jakobstad, Esse, Pedersöre och Vörå (jfr Tabell 1, kapitel 5 i avsnittet om Friedrich Basilier).

I

Catharina Asplund

Separatistledare i Nykarleby 1736–1768

1 Inledning

Denna undersökning handlar om separatistledaren Catharina Asplund. Catharina Asplund var en prominent andlig ledarpersonlighet inom radikalpietistiska väckelsekretsar med centrum i 1700-talets Nykarleby. Denna väckelserörelse benämndes redan från början som *separatism*.¹⁹ Det handlade om separation från kyrkan, d.v.s. en rörelse som stod i strid med det rådande enhetssamhället i vilket det kyrkliga och det sociala integrerades under den renlärliga lutherdomens kontroll. I det gamla enhetssamhället sågs enhet i religionen som en garanti för statens välfärd.²⁰ Separatismen innebar en avsöndring från denna enhet och den upplevdes därmed som ett hot mot den rådande samhällsordningen. Rörelsen ledde till omfattande rättsprocesser i vilka separatisterna nödgades försvara sina åsikter inför både världsliga och kyrkliga myndigheter.

Undersökningens målsättningar och frågeställningar kan indelas i tre huvudkategorier. För det första försöker jag förklara rörelsens uppkomst. Här använder jag nya metoder i och med att separatismen studeras utgående från ett socialt perspektiv. På detta sätt kan bilden av separatismen göras mångsidigare. För det andra kommer jag att kartlägga vad som hände inom den separatistiska rörelsen i Nykarleby. För det tredje presenterar jag en närmare analys i akt och mening att utreda hur rörelsen fick sin utformning. Separatismen studeras som en helhet i vilken det religiösa och det sociala är sammanvävda. I alla dessa målsättningar kommer frågeställningarna att utformas med utgångspunkt hos Catharina Asplund och hennes insats.

Frågeställningen i den första kategorin handlar om vilka faktorer som låg bakom den separatistiska rörelsen i Nykarleby. Denna frågeställning låter sig inte lösas enkelt och den får i det när-

¹⁹ Se t.ex. Akiander 1857, 214. Termen separatism förekom i de kyrkliga myndigheternas språkbruk.

²⁰ Normann 1963, 7–26.

maste fungera som en katalysator för en allmän diskussion kring separatismen i Nykarleby. Forskningen styrs därmed in på uppgiften att försöka förstå Catharina Asplund och separatismen. Forskningsuppgiften konkretiseras i mindre uppgifter som att söka efter förklaringar till myndigheternas reaktioner på den separatistiska rörelsen och att diskutera orsakerna till Catharina Asplunds relativa framgång som separatistledare. Förklaringsansatserna inleds med ett socialt perspektiv på Catharina Asplund och separatismen, men vikten av förståelsen för det unika och det andliga i skeendena kring separatismen får ökad belysning.

Frågeställningarna i den andra kategorin har att göra med vad som skedde i den andliga miljön i Nykarleby mellan åren 1736 och 1768. Händelserna kommer att kartläggas med Catharina Asplund i fokus. Hurdan var Catharina Asplunds ställning som ledare bland separatisterna i Nykarleby?

Frågeställningarna i den tredje kategorin gäller en fördjupning av analysen angående rörelsens gestaltning. Vilka maktstrategier använde Catharina Asplund i förhållande till de övriga aktörerna? Vilka maktstrategier använde de övriga aktörerna i förhållande till henne? Rörelsen studeras utgående från ett maktperspektiv.

Den tidigare forskningen kring separatismen i Finland tangerar sporadiskt Catharina Asplund; t.ex. Martti Ruuth och Tor Krook har ägnat viss uppmärksamhet åt hennes roll som separatistledare, men en undersökning som fokuserar uttryckligen på Catharina och separatismen i Nykarleby saknas. Både Ruuth och Krook betonar Catharina Asplunds viktiga roll inom rörelsen. På dessa grunder är det väl motiverat att lyfta fram Catharina Asplund för närmare studium.

En stor del av det för denna undersökning relevanta materialet som finns att tillgå har publicerats av Matthias Akiander²¹ i verket *Historiska upplysningar om religiösa rörelserna i Finland*. Den tidigare forskningen kring separatismen har stött sig på de av Akiander publicerade offentliga handlingarna. Dessa aktstycken består främst av Åbo domkapitels korrespondens med de lokala prästerna och de handlar om religionsmålen mot separatisterna. I denna undersökning tas fram hittills utforskat material av samma typ. Det rör sig om officiella dokument ur Acta ecclesiastica nr 119 i Riksarkivet i Stockholm. Utöver hovrättens protokoll i religionsmålen mot Catharina Asplund och andra separatister återfinns här en källa av stor vikt, nämligen ett dokument undertecknat av Catharina Asplund själv. Det är fråga om en sorts trosbekännelse, och detta dokument kastar ljus över Catharina Asplunds separatistiska åskådning och de ståndpunkter i läran som hon intog.

Att teckna en bild av Catharina Asplund och separatismen i Nykarleby på basis av de officiella källorna är ett företag med många uppenbara svårigheter. De officiella källorna kan misstänkas vara tendentiösa i den meningen att myndigheterna såg Catharina Asplund och de övriga separatisterna i ett för det mesta negativt ljus. I synnerhet de kyrkliga myndigheternas negativa syn på Asplund uppdagas av det stundvis mycket nedläggande språkbruket. Ett annat problem utgörs av att Asplund och de andra separatisterna pga. strategiska överväganden kan ha valt att dölja sina egentliga åsikter för att klara sig bättre i rättsprocesserna. De officiella källorna lämpar sig utmärkt för analysen av maktstrategier eftersom de på många punkter kan vara direkta uttryck för dem, men att studera rörelsens framväxt och orsakerna till rörelsens uppkomst kan vara svårare men icke desto mindre intressant.

Min disposition är till stor del ett uttryck för den valda metoden. Efter inledningen följer ett kapitel (2) med en diskussion angå-

²¹ Om denne se Murtorinne 1986, 131–133.

ende separatismens uppkomst och förutsättningarna för förståelsen av separatismen som ett socialt och religiöst fenomen. Sedan kommer ett kapitel (3) om Catharina Asplund som separatistledare. I detta kapitel framställs händelserna i kronologisk ordning enligt en genetisk metod. I det följande kapitlet (4) utvecklas framställningen i mera systematisk riktning i och med att maktstrategierna lyfts fram som ett separat studieobjekt. Dessa tre huvudkapitel (2–4) följer den tidigare nämnda indelningen av målsättningar och frågeställningar för undersökningen. Undersökningens centrala resultat summeras slutligen i ett sammanfattande kapitel (5).

2 Separatismens uppkomst

I detta kapitel utreds separatismens bakgrund. Separatismen ställs i sin samhällskontext och jämförelser mellan Catharina Asplund och andra kvinnliga väckelseledare från 1700-talet tas fram. Forskningsuppgifterna och frågeställningarna för detta kapitel är nedan angivna med fet stil.

Kapitlet är indelat i två huvudavsnitt. Det första handlar om separatismen som en social och religiös företeelse. Den separatistiska rörelsen kan studeras ur flera olika perspektiv. Traditionellt har man inom den kyrkohistoriska forskningen ofta studerat pietismen (och dess separatistiska förgreningar) som ett teologiskt och läromässigt fenomen. Nyare forskning²² har utmanat den traditionella synen, och Esko M. Laine har i sin fallstudie av Isaac Laurbechius funnit det motiverat att revidera de gamla synsätten. Laine ser det fruktbart att betrakta pietismen som en social rörelse.²³ I linje med dessa tankar är det på sin plats att ställa

²² En klassiker inom den socialhistoriska pietismforskningen är Carl Hinrichs. Om denne se Laine 1992, 409. Esko M. Laine (1992) presenterar en utförlig redogörelse för den finska och den tyska socialhistoriska pietismforskningen och dess anor.

²³ Laine 1996, 230–232. Laines sociala perspektiv på pietismen innebär en nyhet inom den kyrkohistoriska disciplinen i Finland. Inom allmän historia har Heik-

frågan **vilka faktorer som låg bakom den separatistiska rörelsen i Nykarleby**. En allmän diskussion om väckelsen och dess innebörd hör också hemma i detta sammanhang.

I det andra huvudavsnittet jämförs Catharina Asplund med andra kvinnliga väckelseledare. I detta avsnitt visas också hur sociala och religiösa förutsättningar vävs samman på ett naturligt sätt, man bör ju komma ihåg att dessa områden integrerades med varandra i det gamla enhetssamhället. Följaktligen blir det intressant att **söka efter förklaringar till myndigheternas reaktioner till den separatistiska rörelsen i Nykarleby**. I denna process ställs Catharina Asplund i ett jämförande perspektiv. Förklaringar till myndigheternas reaktioner kan sökas i jämförelsen med bemötandet av andra kvinnliga väckelseledare under 1700-talet. Som jämförelseobjekt ska vi se på Lisa Eriksdotter, Anna Lagerblad, Juliana Söderborg och Anna Rogel. Vi skall också **diskutera orsakerna till Catharina Asplunds relativa framgång som separatistledare**.

2.1 Separatismen som en social och religiös företeelse

En ny syn på pietismen företräds av Esko M. Laine som i sitt verk *Yksimielisyys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuviihaan* studerar pietismen från ett socialt perspektiv. Laine skildrar Isaacus Laurbecchius utveckling från att ha varit en framåtsträvande ung biskopsson med en lysande akademisk karriär framför sig till en besviken man vars planer stöter på hinder. Laurbecchius dömdes sedan för sina pietistiska åsikter. Enligt Laine var de teologiska tankarna som den unge Laurbecchius hade anammat under sin studietid i Tyskland inte en tillräckligt stark faktor

ki Ylikangas och Irma Sulkunen redan före Laine pekat på pietismen som ett socialt fenomen. I Sverige har bl.a. Christer Ahlberger, Sigvard Plith, Hanne Sanders och Christer Winberg sökt efter samband mellan sociala strukturer och väckelser. Om socialhistoriska perspektiv på väckelser i de nordiska länderna se Ericsson & Harnesk 1994, 16–36.

för att göra honom till en avgjord pietist. Det var först då karriärplanerna slog slint och alla tänkbara medel hade prövats som Laurbecchius blev pietist.²⁴

Laines forskning pekar på möjligheterna att söka efter flera alternativa förklaringsmodeller till uppkomsten av religiösa rörelser, i detta fall den separatistiska rörelsen i Nykarleby. Den tidigare forskningen har betonat de olika personliga och läromässiga kontakterna. Catharina Asplund hade eventuellt fått motta pietistiska intryck under sin tid som flykting i Söderhamn, men om man drar en parallell till Laines forskning kring Laurbecchius kan man också söka efter andra orsaker. De läromässiga intrycken var säkert viktiga, men de behöver inte vara den enda tänkbara förklaringen. Som vi får se är Laines ansats också instruktiv på andra sätt. Han söker individuella förklaringar för just Laurbecchius fall. I det följande kommer kollektivistiska förklaringsansatser att konfronteras med mera individuellt orienterade ansatser.

Flyktingströmmen som förklaringsgrund

Den stora flykten från Finland till rikets västra delar började år 1713 då ryssarna stegvis ockuperade Finland. Det var en flyktingvåg som saknade parallell i det samtida Europa. Bidragande faktorer till flyktens omfattning antas ha varit dels skräcken för ryssarnas brutalitet, främmande seder och religion, dels Karl XII:s direkta uppmaning till undersåtarna att fly.²⁵

Befolkningen i de olika delarna av landet hade varierande förutsättningar att fly. De som bodde vid kusten kunde ta sig över havet med hjälp av olika farkoster, men dessa flyktingar var ofta totalt utblottade då de kom fram. En flyktingkommission blev tillsatt för att lindra flyktingarnas nöd. De flyktingar som erhöll understöd genom t.ex. kollektmedel har blivit kända för eftervärlden genom flyktingförteckningarna som uppgjordes av flyk-

²⁴ Laine 1996, 230–278.

²⁵ Aminoff 1984, 15, 85; Aminoff-Winberg 1990, 34.

tingkommissionen och de församlingar i vilka flyktingarna vistades. Förutsättningarna att fly var mest gynnsamma i Österbotten, och det har beräknats att hela 58 % av de finländska flyktingarna kom från Österbotten. Det totala antalet flyktingar från hela landet torde ha varit kring 20 000. Överlag var det de besuttna stadsborna som hade de bästa ekonomiska förutsättningarna att fly.²⁶

Denna flykt kom också att innebära en tydlig vändpunkt i Catharina Asplunds liv. Enligt egen utsago hade hon själv flytt till Söderhamn och vistats på västra sidan av Bottniska viken i hela nio år. Där hade hon haft tillfälle att lyssna till predikningar av "tvenne upbyggeliga Präster".²⁷ På detta sätt hade Catharina Asplund mottagit religiösa intryck som hon själv betraktade som betydelsefulla för sin fortsatta utveckling. De omfattande flyktingströmmarna var av stor betydelse för de pietistiska idéernas spridning. Svenska krigsfångar återvändande från Sibirien där de hade kommit i kontakt med pietistiska idéer och en annan ström av pietistiskt inflytande kom via de flyktingar som återvände från det svenska rikets västra delar till Finland. Om man tänker på den separatistiska rörelsen i Nykarleby är det alltså av intresse att se hur flykten påverkade staden och dess invånare och sedan kartlägga vilken betydelse flykten kan ha haft för den separatistiska rörelsens uppkomst. Det verkar helt klart att flykten gav Catharina Asplund en möjlighet att stifta bekantskap med pietismen, men det återstår att se huruvida flykten på ett mera allmänt plan kan sägas ha frambringat den separatistiska rörelsen i Nykarleby.

Enligt Aminoff-Winberg blev flykten mycket omfattande från Nykarleby: endast tio eller tolv hushåll stannade kvar. Trots att Nykarleby år 1710 var den trettonde största staden i landet kom

²⁶ Aminoff 1984, 80, 85; Aminoff-Winberg 1990, 146.

²⁷ SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 19 mars 1759. Dessa präster i Söderhamn var kyrkoherden Olof Montén och komministern Olof Faxéen. Se Nylander 1998.

staden på andra plats direkt efter Åbo när man ser på antalet flyktingar från de olika städerna i Finland. Antalet flyktinghushåll från Nykarleby var 216 i jämförelse med 443 från Åbo. Man kan notera att ingen av de andra städerna kom upp till 200 flyktinghushåll. I de 216 flyktinghushållen från Nykarleby är dock antagligen även flyktingarna från Nykarleby landsförsamling medräknade.²⁸

De österbottniska ämbetsmännen och prästerna flydde i stora skaror precis som kollegerna i de andra delarna av landet. Av de österbottniska rådmännen flydde så gott som alla och flykten var ett utbrett fenomen också bland länsmännen. Catharina Asplunds man, länsman Lorenz Nordman, hörde till de länsmän som flydde. I flyktingförteckningarna figurerar han under namnet Norman, men det rör sig antagligen om samma länsman; i handskrifterna finner man ofta mycket varierande stavningar av en och samma persons namn under denna tid. Han hade vistats i rikets västra delar åtminstone under åren 1720–1721 och lyfte lön såsom många andra tjänstemän som hade flytt.²⁹

Fredsslutet kom hösten 1721, men en stor del av flyktingarna väntade till våren 1722 och återvände först därefter.³⁰ Befolkningen i Nykarleby hade fått uthärda många prövningar under ockupationen. Enligt en rapport hade 71 personer mördats och ihjälslagits. Staden hade plundrats trots den till furst Golizyn betalda brandskatten på 10 000 riksdaler silvermynt.³¹ Det var alltså efter en mycket svår period som stadsborna kunde börja

²⁸ Aminoff 1984, 52–53; Aminoff–Winberg 1990, 53–54. Aminoff (1984, 84) noterar att en del av flyktingarna från Nykarleby kom från den omgivande landsbygden.

²⁹ Aminoff–Winberg 1995, 123, 128. Dock är det intressant att märka att länsmannen i Nykarleby (denna gång stavas namnet *Nohrman*) redan år 1722–1723 anklagas för att indriva olagliga avgifter etc. Detta hade blivit ett utbrett fenomen som följd av ryssarnas beskattning, och denna ovana fortsatte på sina håll även efter fredsslutet. Se Lindeqvist 1919, 524.

³⁰ Aminoff–Winberg 1990, 136, 140.

³¹ Wichmann 1920, 62–64.

återuppbygga det som hade förstörts, för att så småningom återgå till ett något så när normalt liv.

Flyktingströmmen under stora ofreden var stor. Det finns mer än 9000 namn uppräknade i de officiella flyktingförteckningarna.³² Dessa förteckningar upptar dels sådana personer som blev separatister, dels sådana som blev pietismens avgjorda motståndare, men antagligen också en stor del sådana som förblev indifferent. Kyrkoherden Samuel Alanus, Johan Remahl (Rimal) samt doktorerna Anders Bergius och Isak Lithovius är några namn i den stora skaran av den lutherska ortodoxins representanter på flykt under stora ofreden.³³ Det är inte svårt att finna ortodoxa kyrkomän bland flyktingarna. Att finna personer med nära kontakter till separatisterna i flyktingförteckningarna är däremot svårare. Catharina Asplunds man, länsmanen Lorenz Nordman (Norman) finns med. Dessutom finns Johan Bullichs (Bulick) far med på listan över tjänstemän som hade flytt.³⁴ Utöver dem har jag i förteckningarna inte kunnat spåra andra personer med släktskapsband till den separatistiska rörelsen i Nykarleby.³⁵ Detta gäller även personer av lägre härkomst som figurerar i förteckningarna under patronymikon, dvs. fadersnamn. Nykarlebyseparatisterna lyser med sin frånvaro i dessa flyktingförteckningar. Catharina Asplund (som inkluderas i mannens hus-håll) är det enda undantaget.

³² Aminoff-Winberg 1995, 216. Man bör dessutom notera att posterna i förteckningen innehåller endast en representant för varje familj, vilket gör det totala antalet flyktingar betydligt större.

³³ Aminoff-Winberg 1995, 229–280.

³⁴ Aminoff-Winberg 1995, 119–124. Om Johan Bullichs familjeförhållanden se Akiander 1857, 109.

³⁵ Akiander (1857, 283–284) nämner att de blivande separatisterna Johanna Ratke och Jonas Kärrman hade vistats som flyktingar i Sverige. Det är uppenbart att alla flyktingar inte nämns i flyktingförteckningarna och därför är det svårt att dra säkra slutsatser angående flyktingströmmens betydelse för den österbottniska separatismen som helhet.

Att det svenska inflytandet från stora ofredens tid i Nykarlebyrörelsen inte är så dominant kan i och för sig bero på att en stor del av de blivande separatisterna vid tiden för stora ofreden ännu var mycket unga. Claesberg var född kring år 1706³⁶ och hans anslutning till pietismen måste pga. åldern ha skett först efter stora ofreden. Andra separatister hörde överhuvudtaget inte till flyktingarna. T.ex. Gisselkors var ute i fält med hären.³⁷ Catharina Asplund kvarstår som den främsta förmedlaren av svenska pietistiska intryck från stora ofredens tid till den separatistiska kretsen i Nykarleby. Den stora flyktingströmmen ser alltså inte ut att ha fungerat som en gemensam nämnare för de olika separatisternas läromässiga utveckling, men detta omintetgör inte det faktum att intrycken från Söderhamn kan ha varit av stor betydelse för Catharina Asplund. Via henne kan de också indirekt ha påverkat hela rörelsen i Nykarleby på ett kollektivt plan. Det är uppenbart att pietistiska läror var i cirkulation i Sverige men frågan kvarstår varför en del flyktingar var mottagliga för dessa läror, medan andra förblev oberörda eller negativt inställda. Varför var Catharina Asplund disponerad på så vis att hon blev en aktiv anhängare av de separatistiska lärorna?

Social frustration och andra sociala förklaringsgrunder

Esko M. Laine skriver att Isaacus Laurbecchius fall visar att pietismens spridning hängde ihop med samhällets sociala relationer och förändringar i dessa.³⁸ Laurbecchius blev enligt Laines tolkning pietist i och med att hans lovande karriärutveckling strandade. Sociala orsaker ledde i hans fall till en teologisk utveckling. Kan en motsvarande analys ge förklaringar till Nykarlebyseparatismens uppkomst? Hurdan var Nykarlebyseparatisternas sociala situation och i vilken riktning utvecklades den?

För Gisselkors del verkar hans pietistiska och hans karriärmässiga utveckling ha varit lika framgångsrika. Enligt Carpelan avan-

³⁶ Backman 1938, 15.

³⁷ Carpelan 1903, 754–755.

³⁸ Laine 1996, 297.

cerade han till löjtnant år 1741 och år 1750 till kapten. Efter en framgångsrik karriär på det militära området tog han avsked ur armén år 1761.³⁹ En parallell till Gisselkors står att finna hos Erikssönerna och deras utveckling. Jakob Eriksson avancerade till kornett och Erik Eriksson till sergeant. Båda hade uppnått framgång, och Loimaranta menar att de lämnade en lovande militär karriär pga. religiös övertygelse.⁴⁰ I Gisselkors och Erikssönernas fall verkar social frustration inte vara någon trovärdig förklaring när det gäller att förstå deras religiösa val.

Vad Catharina Asplund beträffar är det svårt att avgöra de sociala förhållandenas betydelse för hennes separatistiska genombrott. Att det rådde osämja mellan henne och maken är ett klart faktum. Var denna osämja en orsak till eller ett resultat av Catharina Asplunds separatistiska orientering? För Olof Claesbergs del är det ännu svårare att dra några slutsatser angående ursprunget till hans separatistiska genombrott. Man kunde spekulera kring orsakskedjor i anslutning till hans kanske inte så goda finansiella ställning. Befann sig rådmän Claesberg i sin borgerliga omgivning i en situation som liknade Laurbecchius läge i den akademiska världen? Claesberg hade inte möjlighet att betala de böter som han blev dömd till utan fick sona sitt straff i fängelse. Han hade heller inga pigor eller drängar, vilket kunde ses som ett tecken på att rådmannens hushåll hörde till de mindre välbärgade i staden.⁴¹ Men dessa tankar förblir helt spekulativa till sin natur. Den skissartade bilden av möjliga påverkningsförhållanden som presenterades ovan är ägnad att peka på det faktum att de enskilda individernas religiösa val inte går att förklara genom enkla resonemang.

³⁹ Carpelan 1903, 754.

⁴⁰ Loimaranta 1940, 31–32.

⁴¹ FRA Länsräkenskaper mantalslängd Nykarleby 1736 mf. LT 1217, mantalslängd Nykarleby 1740 mf. LT 752. I mantalslängderna finns anteckningar för rådmän Claesberg med hustru. De hade varken barn eller tjänstefolk. År 1736 figurerar Claesberg under titeln notarie. De övriga rådmännens hushåll inkluderade större eller mindre skaror av barn och tjänstefolk.

Från kollektivistiska modeller till individorienterade förklaringsansatser

Förklaringar till olika väckelsers orsakssamband har ofta baserats på faktorer utanför religionens domän. Sociala och ekonomiska grunder har lanserats som viktiga bidragande faktorer till väckelsernas uppkomst. Sålunda ser t.ex. Heikki Ylikangas den pietistiska väckelsen under 1830- och 1840-talen som ett resultat av böndernas frustration över deras kringskurna påverkningsmöjligheter. De österbottniska böndernas ekonomiska välstånd hade ökat men bönderna saknade motsvarande politisk vikt. Detta gjorde dem enligt Ylikangas tolkning benägna att gå med i väckelsen och på så vis uttrycka sin protest mot de världsliga och de kyrkliga makthavarna.⁴² Ylikangas diskuterar väckelsen uteslutande i socioekonomiska och politiska termer på ett kollektivt plan. Irma Sulkunen studerar möjliga förklaringsfaktorer till folkväckelsen kring Lisa Eriksdotter. Sulkunen rör sig i sina resonemang både på det kollektiva och på det individuella planet. En förklaring till väckelsen på det kollektiva planet var enligt Sulkunen upprivandet av de traditionella banden i lokalsamhället, vilket innebar en omvälvning i både sociala, ekonomiska och världsåskådningsmässiga strukturer.⁴³

Man kan diskutera berättigandet av de olika förklaringsansatserna som har tillämpats på väckelserna utifrån ett kollektivistiskt perspektiv. Förklaringar till t.ex. Nykarlebyseparatismen kan letas inom *la longue durée*, den långa tidsföljden och de stora utvecklingslinjernas historia, men risken finns att man kommer till resonemang med helt okända komponenter som Catharina Asplund och de andra separatisterna inte skulle ha känt igen.⁴⁴ Forskaren kan lätt fascineras av de stora utvecklingslinjerna men det är gott att komma ihåg att det i denna undersökning aktuella fallet med Nykarlebyseparatismen i grund och botten handlade

⁴² Ylikangas 1979, 271–276.

⁴³ Sulkunen 1999, 45–63.

⁴⁴ Exempel på skildringar i vilka huvudpersonerna görs till omedvetna främmande för främmande och på efterhand konstruerade ideal finns bl. a. hos Koivunen Bylund (1994, 15) och Ylikangas (1979, 281–282).

endast om en handfull personer. I denna förhållandevis lilla population kommer generaliseringar och allmänna förklaringar om rörelsens uppkomst genast under kritikens lupp. Det är mycket vanskeligare att placera in några individer i generella förklaringsmodeller än att göra samma operation med en ansiktslös folkmassa.

Det är viktigt att studera utvecklingen ur de involverade personernas synvinkel och att försöka utreda deras perceptioner, värderingar och målsättningar. Samtidigt kan forskarens fågelperspektiv på händelserna ge uppenbara fördelar. Olika kollektivistiska förklaringsansatser kan ge tänkvärda förklaringsalternativ som kan testas på huvudpersonerna i den aktuella forskningsuppgiften. Man kan ställa sig frågan huruvida Catharina Asplund eller någon annan av de ledande separatisterna kunde ha agerat under påverkan av de krafter som olika generella modeller presenterar. Men samtidigt bör man vara på sin vakt och undvika faran att göra separatisterna till förkämpar för idéer som var främmande för dem själva.

En av grundstenarna i förståelsen av Catharina Asplunds situation är enhetssamhällets fusion av det religiösa och det sociala. De religiösa och sociala sfärerna existerade inte skilt för sig i dagens mening utan de utgjorde en integrerad helhet. Därför är det i grund och botten lönlöst att försöka förstå Catharina Asplunds situation utifrån ett exklusivt socialt perspektiv. Det sociala var i mångt och mycket bestämt av det religiösa och det är därför viktigt att studera separatismen i sin fulla kontext, d.v.s. som ett fenomen där det sociala och det religiösa är intimt sammanvävda.

Separatismen som ett religiöst fenomen

Separatismen i Nykarleby handlade om väckelse och väckelsens samhällseliga konsekvenser. I denna avhandling avser jag med väckelse dels en ökad religiös medvetenhet hos en individ, dels

en kollektiv religiös och social rörelse.⁴⁵ Man har ofta valt att definiera väckelse som ett kollektivt samhällsfenomen. Själv vill jag dock understryka att individens omvändelse eller ökade religiösa medvetenhet brukar vara den kollektiva rörelsens uttalade ideal. Därför vill jag hålla fast vid en definition som beaktar både den kollektiva rörelsen och den enskilda individens upplevelse.

Var väckelse samma sak i 1700-talets Nykarleby som det är i dagens värld? Religionspsykologisk forskning pekar på att väckelse är ett fenomen som har förändrats under årens lopp.⁴⁶ På 1700-talet kunde väckelsens konfliktdimension vara mycket framträdande. Officiellt rådde det enhet i religionen i det svenska riket, och väckelse handlade då främst om att plötsligt komma till avvikande tro. Väckelse i ett pluralistiskt samhälle och väckelse i ett enhetssamhälle har kanske många beröringspunkter, men skillnaderna är också uppenbara. Redan lagstiftningen gav väckelsen under 1700-talet en särskild prägel; väckelsen blev något illegalt omedelbart då den blev föremål för samtal och började påverka de väcktas sociala umgängeskrets.

Väckelse var också någonting nytt i det svenska enhetssamhället under 1700-talet. Personlig omvändelse var främmande för religiositeten i det av ortodoxin präglade samhället. Linderholm är drastisk i sin evaluering av epoken och konstaterar att han inte har funnit ett enda exempel på personlig omvändelse under 1600-talets förra hälft. Pleijels bedömning av ortodoxins tidevarv är också rätt så bestämd på denna punkt. Pleijel skriver att "man

⁴⁵ En del forskare har betonat väckelsens konfliktdimension. Hanne Sanders definierar väckelser som "handlingar over for religiøse forhold, som skabte modstand i det omgivende samfund". Sanders summerar sin definition av väckelse med följande ord: "Vækkelse er en konflikt." Se Sanders 1995, 22. Sanders definition har kritiserats, och t.ex. Maria Wallenberg Bondesson är mindre kategorisk i och med att hon inte vill säga att väckelser är konflikt per definition. Dock menar Wallenberg Bondesson att väckelsen kan utgöra en konflikt och hennes forskningsintresse är inriktat på konfliktfyllda väckelser. Se Wallenberg Bondesson 2003, 8.

⁴⁶ Oksanen 1994, 20.

vande sig att gå i flock i religiösa ting utan att intaga en personligt avgjord ställning”.⁴⁷ Även om man utgår ifrån att en underström av personlig religiositet existerade under ortodoxins tidevarv, kan man konstatera att pietismen innebar någonting nytt och revolutionerande. För att bättre kunna förstå Catharina Asplunds och de övriga separatisternas situation bör man analysera väckelsens natur och försöka fånga dess innebörd för de involverade personerna och deras omgivning.

Väckelsens olika former

Vägarna till de radikalpietistiska och separatistiska åskådningarna var som sagt olika från fall till fall. Om man tillämpar John Loflands och Norman Skonovds indelning av omvändelsemotiv⁴⁸ på separatisterna i Nykarleby (och den förhållandevis nära belägna Esserörelsen) får man en intressant bild av de andliga utvecklingslinjerna.

Att väckelse kunde uppstå i samband med stora och emotionellt stegrade samlingar kan ses av några händelser i anslutning till Esserörelsen (som för övrigt via Gisselkors och Claesberg hade ett intimt samröre med rörelsen i Nykarleby). Flera säregna och till sina uttrycksformer extatiska väckelser ägde rum i Esse. I dessa väckelser förenades drag från *revivalist conversion* och *mystical conversion*. Plötsliga och intensivt subjektiva väckelser utspelades i samband med Abraham Achrenius förkunnelse.⁴⁹ *Revivalist conversion* är en omvändelseupplevelse som förekommer i anslutning till emotionellt stegrade sammankomster, t.ex. väckelsemöten eller gudstjänster. Man blir medryckt i ett intensivt känslösvall och omvändelseprocessen har ett starkt emotionellt inslag. I *mystical conversion* stegras det emotionella insla-

⁴⁷ Linderholm 1911, 65; Pleijel 1935, 138.

⁴⁸ Se Lofland & Skonovd 1981.

⁴⁹ Ruuth 1922 I, 144–149. Achrenius egen omvändelseupplevelse i samband med händelserna under pingsten 1740 kan ses som ett fall av *mystical conversion*.

get till en hallucinatorisk religiös upplevelse. Till skillnad från revivalist conversion kan mystical conversion ske i ensamhet.

Separatisternas verksamhet bars upp av deras vänskapsband med varandra. *Affectional conversion* (d.v.s. att man accepterade sina vänners opinioner och blev därigenom omvänd) kan alltså också ha spelat en viss roll. Intressant är att det förekom åtminstone ett rätt säkert fall av *coercive conversion*. I denna typ av omvändelse blir man utsatt för påtryckningar och undergår omvändelseprocessen mot sin egen vilja. Catharina Asplunds dotter Beata Nordman⁵⁰ var enligt prästernas rapporter tvungen att inta en separatistisk hållning pga. Asplunds och Basiliers påtryckningar.

I *intellectual conversion* ligger tyngdpunkten på litteraturstudier och självständiga filosofiska spekulationer. Catharina Asplund mottog uppenbarligen starka impulser från pietistisk litteratur men det är svårt att avgöra vad som var avgörande för hennes omvändelse.⁵¹ Hade hon upplevt någon sorts omvändelse av typ *revivalist conversion* eller *mystical conversion* i samband med sin vistelse som flykting i Söderhamn eller hade hon blivit omvänd genom ett självständigt litteraturstudium?⁵²

⁵⁰ Mera om henne under 3.3 och 3.4.

⁵¹ Mera om Catharina Asplunds litteraturval under 3.5. De impulser som hon mottog genom litteraturen handlade om apokalyptik och mystik.

⁵² Pietismen vann en stor mängd anhängare genom det skrivna ordet. Pleijel (1935, 363) skriver att "den radikala pietismen framför allt bar den litterära agitationens signatur [...] Trots den stränga censuren trycktes och spriddes den radikala litteraturen i stor myckenhet". Det finns exempel på radikalpietister som gick igenom en omvändelseprocess som hade sitt direkta ursprung i litteraturläsning. Som exempel kan nämnas bröderna Eriksson som enligt Sakari Loimarantas tolkning blev omvända efter att ha läst Böhmes och andra mystikers böcker. Se Loimaranta 1940, 292–293. Ytterligare ett exempel på omvändelse genom litteraturstudium är Lisa Eriksdotter som blev omvänd då hon läste en bok av Arthur Dent. Se Sulkunen 1999, 13–14. Man bör dock notera att omvändelsen i Lisa Eriksdotters fall blev snarare *mystical* än *intellectual*.

Dessa tankar innebär inte någon definitiv utvärdering av olika separatisters placering inom vissa kategorier i en omvändelsetypologi. Kategorierna behöver heller inte renodlas utan de kan betraktas som delvis överlappande från fall till fall. *Intellectual conversion* pekar i varje fall på en relevant aspekt: den separatistiska religiositeten innehöll ett betydande intellektuellt moment. Den separatistiska teologin avvek i hög grad från den rådande lutherska ortodoxins teologiska systembygge, och som separatist var man tvungen att försvara sina ståndpunkter genom intellektuell och teologisk argumentering.

Separatisternas teologiska litteratur inkluderade förutom Bibeln och andaktslitteratur av Johann Arndt⁵³ även verk av mystiker såsom Louvigni och Thomas a Kempis.⁵⁴ Även om Bibeln inte var särskilt vanlig bland befolkningen i 1700-talets Sverige användes den ganska flitigt av separatisterna. Det existerade ett behov bland separatisterna att använda Bibeln som stöd för teologisk argumentering och polemik. Separatisterna hänvisade ofta i sin argumentering även till Arndt, en författare som accepterades av alla parter, både kyrkans representanter samt moderata och radikala pietister. Den mera esoteriskt präglade mystiska litteraturen var däremot avsedd för separatisternas interna bruk. Denna typ av litteratur ogillades i regel av de kyrkliga myndigheterna, men för separatisternas del var den en väsentlig del av fromhetslivet. Samtidigt som litteraturen förmedlade intellektuella och teologiska impulser kunde den även bidra med emotionella intryck. Separatismen var en intellektuellt orienterad rörelse men den hade även starka känslomässiga inslag som kom till uttryck i mystiken och sångböckerna.

Sånger, extas och mystik

Den separatistiska väckelsen innebar frigörandet av de enligt tidens bud hårt tyglade religiösa känslorna och det fria känslout-

⁵³ Om Arndt se Olsson 1943; Holmgren 1948; Nordstrandh 1951; Jarlert 1999; Laasonen 1999.

⁵⁴ Om Louvigni och Thomas a Kempis se Tiililä 1961.

loppet blev ofta översvallande. De tidigare undertryckta känslorna fick gå över i sentimentalitet som uttrycktes bl.a. i pietisternas egna sångböcker.⁵⁵ *Mose och Lambsens Wisor* och den klart separatistiska sångboken *Andeliga Wijisor*⁵⁶ användes flitigt, och åtminstone den förra lästes (och sjöngs) med säkerhet då separatisterna samlades i Nykarleby.

Mystiken⁵⁷ var en annan viktig komponent i den separatistiska religiositeten. Catharina Asplund sade sig inte längre ha sökt Gud i kyrkan sedan "hon sett honom inom sig".⁵⁸ Mystiken var ett av separatisternas älsklingsteman, ett tema som var nära besläktat med den intensiva känslsamheten. Man kan naturligtvis påstå att känsloupplevelser med inslag av mystik endast var en fasad som var till för att legitimera separatisternas frånvaro från gudstjänsten. Men om man t.ex. studerar separatisternas sångböcker så minskas de möjliga tvivlen angående äktheten av den separatistiska religiositeten. *Mose och Lambsens Wisor* ger en inblick i separatismen som en känsloladdad rörelse. Att tolka den

⁵⁵ Pleijel 1935, 365–368; Olsson 1943.

⁵⁶ Ett intressant urval ur *Andeliga Wijisor* finns hos Lövgren (1958, 73–76).

⁵⁷ Att definiera ordet mystik är en komplicerad uppgift. Tor Andræ (1926, 11–87) ägnar tiotals sidor åt detta företag och kommer slutligen fram till en kort formulering: "Mystik är alltså fromheten i den mån huvudvikten lägges vid den inre religiösa upplevelsen, vid religionen som själens erfarenhet. Mystik är obetingad religiös introversion" (Andræ 1926, 77). Definitioner av mystik tar i regel fasta på individens inre fromhetsliv och upplevelser av omedelbar gemenskap mellan själen och Gud. T.ex. definierar Moshe Idel mystik utgående från ett judiskt perspektiv. Enligt Idel är mystik "the experience of direct contact with the divine, expressed either by the Hebrew term *devequt* or related words" (Idel 1995, 29). Den kristna mystikens *unio mystica* innebär en mera fulländad förening mellan mystikern och Gud än vad hebreiskans *devequt* avser, men mystikens kärna torde i varje fall ligga i upplevelsen av omedelbar gemenskap med Gud. För en översikt över 1900-talets mystikforskning se Holm 1979, 14–62.

⁵⁸ SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 28 januari 1759.

intensiva känslsamheten som ett uttryck för bakomliggande socioekonomiska förändringar är inte rimligt.⁵⁹

I *Mose och Lambsens Wisor* framträder de för pietismen typiska teologiska betoningarna. En klar distinktion dras upp mellan himmelriket och Babel. Hinsideslängtan och en längtan efter Jesu återkomst framträder parallellt med helgelsemotivet och helheten genomsyras av en pietistisk känslsamhet. Andra motiv bland sångerna är passionsmotivet och glimtar av brudmystik.⁶⁰ Då man läser denna sångsamling som användes av Nykarlebyseparatisterna kan man eventuellt närma sig de religiösa känslor som Catharina Asplund och de andra separatisterna tog del av under sina möten. Ett exempel ur *Mose och Lambsens Wisor* kan illustrera separatisternas eskatologiskt inriktade mystik och deras längtansfulla stämningar:

"Kom, O Jesu, Jesu kom, dröj ej länge, Själen efterlängtar ju tit umgänge; Tin brud något ropar: kom, kom o Jesu, Kom o söte Jesu."

"Si, hon är nu trött och matt utaf längtan: Ty tin kärlek har mig satt uti trängtan. Låt tu kärleks sötman tin ymnigt rinna, At jag tröst må finna."⁶¹

Sångerna i *Mose och Lambsens Wisor* är ofta långa och mångordiga; ibland innehåller de tiotal verser. Ett exempel på längd och

⁵⁹ Jfr Ericsson & Harnesk 1994, 166–179. Ericsson & Harnesk diskuterar de individpsykologiska behoven i det religiösa livet. De anser det inte motiverat att försöka förklara väckelser och religiositet genom ekonomiskt deterministiska resonemang.

⁶⁰ Selander 1980, 21, 65, 108, 158, 208–209. En tysk motsvarighet till *Mose och lambsens wisor* var J.A. Freylinghausens *Geist=reiches Gesang=Buch* (1704). Denna sångbok innehöll samma slags motiv och teologiska element som *Mose och lambsens wisor*, bl.a. eskatologi och mystik samt kontrasten mellan helgelsemotivet och fördömandet av Babel. En personlig och erfarenhetsmässig fokusering framträder tydligt i Freylinghausens sångbok. Se Koski 1996, 374–375, 383.

⁶¹ *Mose och lambsens wisor* 1823, 172.

intensitet är en sång med 82 verser som sorterar under avdelningen *Then trogna själens samtal med Jesu*. Sången inleds med följande ord:

”Af tit winträs himla-safter, Låt til arma själens krafter,
Lefwande watten flyta; Tag mit hjerta in och sinne, At
en andlig kraft ther inne Aldrig måtte tryta.”⁶²

Sångböckerna hade en enorm betydelse för pietismen och dess religiositet. I sångerna framträdde en personligt och erfarenhetsmässigt orienterad religiositet och just det personliga och erfarenhetsmässiga fick en stark betoning inom pietismen. Man kan utgå från att även den österbottniska separatismen borde studeras utgående från ett perspektiv som beaktar den personligt religiösa fokuseringen hos rörelsens anhängare.

Den separatistiska rörelsens inslag av mystik är ett viktigt tema som sammanknippas intimt med rörelsens starka känsloladdning. Även om mystik var först och främst någonting individuellt och esoteriskt såsom bl.a. Erikssönernas verksamhet visar, var det just konventikeln som var brännpunkten för en kollektiv form av extatisk gemenskapsupplevelse.

Inom den separatistiska rörelsen verkade de religiösa erfarenheterna alltså kretsa kring två poler: för det första individuella religiösa övningar i anslutning till litteraturläsning och för det andra en kollektiv religionsutövning inom konventikeln. Där kunde man sjunga långa och intensivt känslosamma sånger t.ex. ur *Mose och Lambsens Wisor*. Under påverkan av en allt mer stegrad atmosfär kunde man sedan komma i extas. Mystiken behövde inte utesluta kollektiva former. Separatisterna hade i varje fall ett visst behov av att få handledning av varandra i mystikens konst, precis i linje med det som Fredric Cleve konstaterar: den

⁶² Mose och Lambsens Wisor 1823, 279. Sångens 82 verser fortsätter fram till s. 292.

enskilde mystikern har en handledare som ser till att adepten framskrider mot sitt mål.⁶³

De av känslosvall och extas präglade konventiklarna var också tillfällen där ett religiöst rolltagande realiserades. Den apokalyptiska referensramen gav separatisterna tillgång till en uråldrig tradition som innehöll många roller som deltagarna kunde identifiera sig med. Då Abraham Achrenius undertecknade sina brev med orden *Abraham, en Jesu Christi basun*, identifierade han sig uppenbarligen mycket starkt med det uppdrag som Uppenbarelsebokens basuner fullgjorde. Achrenius beskrivning av den separatistiska religiositeten pekar på att det fanns gott om tillfällen till ett rolltagande i vilket aktörerna upplevde sig vara inblandade i ett drama av kosmiska och apokalyptiska proportioner. Man kunde identifiera sig själv med bibliska förebilder tagna ur Uppenbarelseboken och man kunde se sig själv delaktig i dramatiska händelser som markerade fullbordan av Uppenbarelsebokens profetior. Dramat kunde erbjuda storslagna basunroller, men även mindre roller stod till buds. En separatist med ringare ambitioner kunde sälla sig till gruppen av rättrogna som oförskräckt tågar ut ur *Babel* eller se sig som en del av den stora skaran inför tronen i Upp 7:9. Achrenius själv ville övertyga sina anhängare om att de representerade själarna under altaret i Upp 6:9–11. Här anknöt Achrenius direkt till separatisternas erfarenheter år 1740 i Esse. Ropandet och oväsendet i kyrkan såg Achrenius som en fullbordan av nämnda bibeltext.⁶⁴ Rolltagandet kunde ge trygghet i svåra livssituationer. Samtidigt färgade rollerna antagligen separatisternas syn på tillvaron: de kunde bear-

⁶³ Cleve 1986, 6. Om mystiker och handledare se Louvigni 1742, 525–526. Louvigni skriver om "then som wandrar, och then som ledsagar". För en inblick i psykologiska tolkningsmodeller av mystik och extatisk religion se Geels 1990, 141–160.

⁶⁴ HUB Abraham Achrenius samling Cont. 59 §21, Cont. 71 §14.

beta nyheter och intryck med hjälp av den referensram som de apokalyptiska rollerna erbjöd.⁶⁵

Som det framgår av diskussionen ovan har studiet av separatismen i Nykarleby kommit till ett skede där s.a.s. cirkeln sluts. Exkursen från den traditionella synen på pietismen som ett teologiskt och religiöst fenomen till försöket med sociala förklaringsgrunder har kommit till ett slut. Det har visat sig att separatismen i Nykarleby i första hand var en religiös rörelse – en rörelse som verkade i en kontext som utgjordes av enhetssamhällets fusion mellan religiöst och socialt. Att förstå eller förklara en religiös rörelse uteslutande på sociala grunder har visat sig vara ofruktbart, men de sociala faktorerna har gett många relevanta synvinklar på separatismen i Nykarleby.

2.2 *Catharina Asplund i jämförelse med andra väckelseledare*

För att bättre förstå det bemötande som Catharina fick av myndigheterna är det motiverat att jämföra henne med andra väckelseledare från samma epok. Valet av andra *kvinnliga* väckelseledare kan motiveras med avsikten att studera fall som liknar varandra så långt som möjligt. Genom ett dylikt studium blir det lättare att fästa uppmärksamheten på avgörande skillnader.

Catharina Asplund var en av de första prominenta kvinnorna som trädde fram som ledare för den pietistiska väckelsen i Finland. Andra framträdande kvinnor med inflytande över väckelsen var Lisa Eriksdotter, Anna Lagerblad, Juliana Söderborg och Anna Rogel.

Lisa Eriksdotter hade år 1756 upplevt en dramatisk omvändelse då hon vallade boskap ute i skogen. Hennes upplevelse startade en massrörelse med många följdverkningar.⁶⁶ Likheterna mellan

⁶⁵ Om roller och rolltagande i religionspsykologisk bemärkelse se Sundén 1971, 51–61; Jarrick 1987, 22; Alma & van Uden 1995, 82.

⁶⁶ Sulkunen 1999, 13–17.

Lisa Eriksdotters och Catharina Asplunds erfarenheter har att göra med separatismens bakgrund och allmänna gestaltning. Situationen i Nykyrka och Nykarleby var i många avseenden liknande trots de skilda tidpunkterna. I Nykarleby hade prästerskapet efter stora ofreden invecklats i rättsliga processer mot församlingsborna. Konflikten mellan Catharina Asplund och prästerskapet i Nykarleby kan ses mot denna bakgrund. Prästerna (i detta fall Alanus och Jesenhaus) klagade över att församlingsborna inte ville uppfylla sina ekonomiska skyldigheter gentemot dem. Denna motsträvighet ledde till att Alanus och Jesenhaus stämde församlingsborna inför rätta. Rättsprocessen var inte ägnad att förbättra församlingsbornas relationer till prästerskapet, vilket visas av det att man anhöll om att få hålla kvar kapellanen Uhlberg som hade skött om församlingen under den tid de ordinarie prästerna hade varit på flykt under stora ofreden.⁶⁷ Motsvarande tecken på dåliga relationer mellan församlingen och dess präster finns också i Lisa Eriksdotters fall på 1750-talet. De lokala prästerna i Nykyrka ansågs inte vara exemplariska till sitt leverne och de var också inblandade i rättsprocesser.⁶⁸

Enligt Sulkunen ser det ut som om Lisa Eriksdotter inte skulle ha deltagit i nattvarden (i varje fall inte i sin hemsocken) efter sin dramatiska upplevelse år 1756. Nattvardsvägran var ett av separatismens främsta kännetecken. En annan viktig punkt är den pietistiska litteraturens betydelse. Lisa Eriksdotter sades ha läst Arthur Dents verk *Totisen kääntymisen harjoitus* (den sanna omvändelsens övning)⁶⁹ i samband med sin upplevelse. Sulkunen ställer dock frågan huruvida Lisa Eriksdotter överhuvudtaget hade läst ifrågavarande bok. Kunde det tänkas att prästerskapet ville stämpla Lisa teologiskt och genom angivandet av Dents bok ge en teologisk förklaring åt händelserna? Som jämförelse är det intressant att notera de mot Catharina Asplund framkastade an-

⁶⁷ Lindeqvist 1919, 618, 620.

⁶⁸ Sulkunen 1999, 60–63.

⁶⁹ Om Dent se Laine 2000b, 59–61; Tiililä 1961, 84–90.

klagelserna över att ha läst Dippels skrifter. Asplund nekade till dessa anklagelser.⁷⁰

Det fanns dock flera avgörande skillnader mellan Catharina Asplund och Lisa Eriksdotter. En stor skillnad låg i deras position i ståndssamhället. Catharina Asplund hörde till de högre samhällsskikten i och med att hon var länsmansänka medan Lisa Eriksdotter saknade status och påverkningsmöjligheter pga. sin låga börd. Lisa Eriksdotter ser ut att ha råkat i en situation i vilken hon saknade stöd och sympatier i sitt lokalsamhälle. Hennes ställning var utsatt. Prästerskapet oroades av de olovliga sammankomsterna i samband med väckelsen på Lisas hemort Nykyrka, men samtidigt avskräcktes konsistoriet från mera drastiska åtgärder pga. de erfarenheter som man hade samlat under processerna mot de österbottniska separatisterna.⁷¹

Anna Lagerblad⁷² karakteriseras av Irma Sulkunen som en mystiker och profet som verkade främst genom brevväxling med sina vänner. Anna Lagerblads verksamhet innehöll inte sådana komponenter, t.ex. predikningar och undervisning, som skulle ha väckt myndigheternas oro. Hon var verksam i Björneborg från 1770-talet till början av 1800-talet. Anna Lagerblad var så inåtvänd och upptagen av sina mystiska upplevelser att hon fick verka i fred.⁷³

Juliana Söderborg var däremot inte någon utpräglad extatiker utan en andlig lärare och själavårdare. Hon predikade och höll fritt formulerade böner, och hennes möten ansågs uppvigla andra kvinnor mot prästerskapet. De olovliga mötena och det att Juliana Söderborg tog åt sig uppgifter som hörde till lärostandet föranledde prästerskapet att kalla Söderborg och hennes närmaste medhjälpare till förhör. De uppmanades skarpt att sluta

⁷⁰ Sulkunen 1999, 40–43; SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 30 januari 1759.

⁷¹ Sulkunen 1999, 17–18, 23–24, 60.

⁷² Om henne se Carpelan 1903, 1252–1253.

⁷³ Sulkunen 1999, 66–68.

med sin olovliga verksamhet. Söderborg förde fram sin sak med värdighet och styrka inför sina rannsakare men hon var ingen egentlig separatist. Detta skonade henne antagligen från de kyrkliga myndigheternas vidare sanktioner. Juliana Söderborg deltog i gudstjänster och nattvard. Hon gav prästerna sin hedersbetygelse genom att vika undan för dem och kalla dem för "Herren Sebaots änglar" såsom man brukade göra inom bedjarörelsen i Björneborgstrakten.⁷⁴ Därmed var hennes uttalanden i linje med ortodoxins språk.

Anna Rogels⁷⁵ verksamhet utspelades i en liknande kontext som Catharina Asplunds. Kyrkoherden i Sastmola var inblandad i rättsprocesser precis som kollegerna i Nykarleby och Nykyrka under Catharina Asplunds och Lisa Eriksdotters tid. Kyrkoherden Anders Eneberg⁷⁶ hade tvistemål med sina församlingsbor i Sastmola och hans son var illa beryktad och sedermera dömd för sitt osedliga leverne. Eneberg vantrivdes uppenbarligen i församlingen och sökte andra tjänster vid upprepade tillfällen. Anna Rogels verksamhet började under sådana förtecken. Under lördagar och söndagar samlades det gott om folk i hennes hem. Besökarna kom från olika orter i Österbotten och Anna Rogels kontaktnät sträckte sig till andra sidan av Bottniska viken. Under sammankomsterna predikade hon i dvala och till saken hörde också läsning av bibeltexter, psalmsång och förböner. Sulkunen ser i sammankomsterna en parallellform till den vanliga gudstjänsten. Rogels sammankomster var alltså ett medvetet sätt att ta till sig uppgifter som hörde till läroståndet.⁷⁷ Samma sak kan man säga om Catharina Asplunds konventiklar. De radikala pietisterna krävde att man skulle förverkliga det allmänna prästdömet genom att ge lekmännen rätt att predika och detta krav på

⁷⁴ Sulkunen 1999, 69–71.

⁷⁵ Om henne se Carpelan 1903, 1874–1875.

⁷⁶ Om denne se Strandberg 1832, 210.

⁷⁷ Sulkunen 1999, 73–78.

predikorätt gällde även kvinnorna.⁷⁸ Catharina Asplund och Anna Rogel var två framstående exempel på förverkligandet av dessa målsättningar och prästerna upplevde antagligen deras beteende på denna punkt som ett allvarligt hot.

Vissa väsentliga skillnader finns mellan Anna Rogels och Catharina Asplunds verksamhet och det bemötande som de fick från prästerskapets sida. Prästerskapet kunde inte finna några direkta irrläror i Anna Rogels förkunnelse. Att de lokala prästerna inte ville skrida till åtgärder mot Anna Rogel berodde enligt Tor Krook på kyrkoherden Enebergs personliga ståndpunkt. Under 1770-talet då Anna Rogel var verksam hade man redan samlat en hel del erfarenheter av religionsmål och domkapitlet ansåg det uppenbarligen klokast att låta de extatiska rörelserna utvecklas något så när fritt men under noggrann uppsikt. Att kyrkoherdens roll kunde vara av stor vikt visas av Krooks uttalande om Nykarlebyprästerna. Enligt Krook påverkade Nykarlebypräster-
nas hårda attityder Catharina Asplunds bemötande på ett avgörande sätt. Även i andra motsvarande fall ser Krook det lokala prästerskapets förhållningssätt som avgörande för de olika väckelsernas utveckling.⁷⁹

De personliga relationerna mellan kyrkans representanter och väckelsens ledande lekmän tycks ha varit mycket betydelsefulla. Anna Rogel lyckades komma väl överens med prästerna i Sastmola. Anna Rogels eget beteende vis à vis kyrkoherden har beskrivits som "anspråkslöst" medan kyrkoherdens ståndpunkt har setts som "intelligent".⁸⁰ Relationerna dem emellan var tillräckligt avspända för att situationen inte skulle kulminera i en

⁷⁸ Se t.ex. Levin 1896, 177. Catharina Asplund svarade själv på anklagelserna om att ha befattat sig med andras undervisande trots att hon inte var en "kallad och tillsatt lärare" med att hänvisa till sin skyldighet som matmor att undervisa sitt tjänstefolk. SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 28 januari 1759.

⁷⁹ Krook 1928, 104, 136–138.

⁸⁰ Krook 1928, 137.

ömsesidig konfliktsituation. I Catharina Asplunds fall verkar attityderna ha varit hårda på bägge hållen. Prästerskapet attackerade henne häftigt på det verbala planet och själv sparade Catharina Asplund inte på sina beskyllningar mot prästerna.

Utvecklandet av relationerna till prästerskapet i en sådan riktning att den egna andliga verksamheten skulle accepteras var en utmaning för väckelsernas lekmannaledare under 1700-talet. Juliana Söderborgs vördsamma yttranden om prästerna som "Herren Sebaots änglar" kan ses i detta ljus. Anna Lagerblad klädde sin undervisning i syner och profetior så att hon inte skulle bli anklagad för att olovligen tillskansa sig predikoämbetet. Anna Rogel predikade i dvala och kunde således inte kontrollera sig själv. På det viset undvek hon prästerskapets beskyllningar.⁸¹

Catharina Asplunds relativa framgång som ledare för väckelsen ser ut att ha sin grund i hennes sociala position. I jämförelse med de andra kvinnliga väckelseledarna hade hon genom sina ekonomiska tillgångar och sin status som länsmansänka ett större spelrum. Lisa Eriksdotter som socialt sett var den svagaste av de studerade personerna hade å sin sida små möjligheter att påverka den av henne inspirerade rörelsen.

Myndigheternas reaktioner blir klart belysta i jämförelsen mellan de olika kvinnliga väckelseledarna. Catharina Asplund och Lisa Eriksdotter deltog inte i nattvarden. Man vet mycket litet om Lisa Eriksdotters relationer med prästerna, men det verkar som om relationerna inte var de bästa. Kort efter väckelsen försvann Lisa Eriksdotter spårlost ur hävderna.⁸² I varje fall var nattvardsvägran en allvarlig förseelse redan enligt gällande lag och denna punkt sågs säkert som graverande då prästerna bedömde Catharina Asplunds och Lisa Eriksdotters verksamhet. Lagerblad, Sö-

⁸¹ Sulkunen 1999, 78, 107.

⁸² Sulkunen 1999, 32-37

derborg och Rogel deltog i nattvarden och deras verksamhet uppfattades inte som separatistisk av det lokala prästerksapet.

Slutligen är det på sin plats att kasta en blick på rörelsen i Nykarleby som en helhet. Precis som det visade sig i de andra fallen var separatisternas (de väcktas) relationer till det lokala prästerksapet av avgörande vikt för rörelsens framväxt. Att reducera väckelsen till en följd av dåliga relationer till de lokala prästerna är inte rimligt, men de talrika fallen av rättsprocesser mellan präster och församlingsbor måste ha påverkat rörelsernas utformning. I Nykarleby bidrog prästerna Alanus och Jesenhaus dåliga relationer med församlingsborna antagligen till rörelsens skarpa separatistiska natur. I det rådande enhetssamhället blev konflikten mellan Catharina Asplund och prästerna total också i den bemärkelsen att länsmansänkan vägrade leverera de av prästerna krävda förnödenheterna från sitt hemman.⁸³ Den ekonomiska konflikten mellan prästerna och församlingsborna hade sin upprinnelse i processerna direkt efter stora ofreden då Alanus och Jesenhaus anklagade församlingsborna för motsträvighet i uppfyllandet av sina ekonomiska skyldigheter. Separatisterna i Nykarleby råkade i en total konflikt med församlingens präster och tvistemålen spände över hela vidden av aktiviteter och idéer ända från de teologiska frågorna till det ekonomiska livet och det personliga levernet.⁸⁴

⁸³ Det rörde sig alltså om prästernas lön. Se Pleijel 1935, 84–88; Juva 1955, 32–37, 96–104.

⁸⁴ De ekonomiska motsättningarna illustreras av Asplunds konfrontation med vice pastorn Remahl i rådstugan. Asplund beskyllde prästerna för ekonomiskt överflöd och som bevis anförde hon att prästerna "kläda sina barn yppigt och döttrarna äfven i styfkiortlar". Dessutom ansåg Asplund att de "äta kräsligen, i synnerhet vid bröllop". Remahl invände att Asplund själv hade ordnat lyxiga bröllop och att hon inte hade levererat prästerna deras rättighet från Drakabacka hemman. Beskyllningarna slungades fram med frenesi av båda parterna, och de ekonomiska aspekterna spelade en stor roll. SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 28 januari 1759.

2.3 Sammanfattning

I detta kapitel har möjliga förklaringar till separatismens uppkomst dryftats. Det visade sig att separatismen i Nykarleby bör ses först och främst som en religiös rörelse. Att förklara denna rörelse uteslutande på basis av sociala faktorer är överhuvudtaget inte rimligt pga. enhetssamhällets fusion mellan socialt och religiöst. För Catharina Asplund var vistelsen som flykting i Söderhamn av stor betydelse, men intrycken därifrån torde i sig inte räcka till att förklara hennes personliga omvändelse.

En viktig faktor för förståelsen av den separatistiska rörelsen visade sig vara församlingsbornas förhållande till sina präster. I Nykarleby hade prästerna stämt sina församlingsbor inför rätta pga. ekonomiska tvister. Man kan anta att detta var ägnat att driva väckelsen i staden i en separatistisk riktning. Prästernas inställning till väckelsen var också av stor vikt såsom det jämförande studiet visade. Nykarlebyprästernas hårda attityder mildrade knappast separatisternas egna ståndpunkter. Förklaringar till myndigheternas reaktioner står att finna i det att separatisterna avhöll sig från nattvarden. Detta brott betraktades som synnerligen allvarligt. Enligt KL 1686, kapitel 11 § 2 skulle den som avhöll sig från nattvarden under en tidsperiod som överskred ett år och en dag betraktas som okristen. Då separatisterna åtog sig uppgifter som hörde till läroämbetet fick prästerna ytterligare orsak till förargelse. I de åtföljande förhören valde Catharina Asplund en öppen konfrontationslinje gentemot prästerna vilket endast ökade prästernas antipietistiska nit. Konflikten mellan Catharina Asplund och prästerna hade också ekonomiska sidor, vilket illustrerar enhetssamhällets fusion av religiöst, socialt och ekonomiskt liv.

3 Catharina Asplund som separatistledare

Nykarleby var ett viktigt centrum för separatistiska pietistiska strömningar från slutet av 1730-talet till början av 1760-talet.⁸⁵ Martti Ruuth och Tor Krook behandlar rörelsen och dess förgrundsgestalter i sina grundläggande framställningar. En lucka i den tidigare forskningen kring den österbottniska separatismen har att göra med Catharina Asplund och hennes ledarskap inom den separatistiska rörelsen i Nykarleby. Catharina Asplunds viktiga roll har redan nämnts av Akiander, Ruuth och Krook.⁸⁶ Dock har ingen forskare tidigare fokuserat sitt intresse specifikt på Catharina Asplund och Nykarleby. Därför ter det sig synnerligen motiverat att lyfta fram henne och studera den roll som hon spelade inom rörelsen.

3.1 Forskningsuppgift och frågeställningar

I detta kapitel skall jag studera Catharina Asplunds position som ledare inom den separatistiska rörelsen i Nykarleby. Mina frågeställningar är följande:

- a) Hurdan var Catharina Asplunds ställning som ledare bland separatisterna i Nykarleby?
- b) Hurdana kontakter hade Catharina Asplund med separatisterna i det övriga Österbotten och andra delar av det svenska riket?

Pga. att källmaterialet till största delen består av brev, protokoll och andra officiella handlingar, främst från Åbo domkapitel, begränsas möjligheterna att finna entydiga svar på dessa frågor. En stor del av dessa källor har publicerats i Akianders verk *Historiska upplysningar om religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider*. Det som de officiella källorna kan ge svar på är främst myn-

⁸⁵ Se t.ex. Ruuth 1922 I, 70.

⁸⁶ Akiander 1857, 119; Ruuth 1922, 70; Krook 1928, 69.

digheternas syn på Catharina Asplunds ledarroll och myndigheternas vetskap om hennes kontakter. Irma Sulkunen har problematiserat användningen av dylika källor. Enligt Sulkunen har prästers redogörelser i motsvarande fall godtagits som kyrkohistorisk faktakunskap utan något ifrågasättande av källornas pålitlighet.⁸⁷ Enär de officiella källorna utgör det huvudsakliga källmaterialet är jag dock mycket långt tvungen att finna mig i de begränsningar som materialet ställer.

Framställningen inom kapitlet är kronologisk. Jag kommer att följa Catharina Asplunds ställning som ledare inom den separatistiska rörelsen från och med år 1736 då hon nämns för första gången i protokollet från prostevisitationen i Nykarleby fram till de sista vaga antydningarna om henne under 1760-talet. Jag har delat in den undersökta perioden i tre faser, *separatismens uppkomst och blomstring* (1736–1740), *separatismen lever vidare* (1741–1751) och *separatismen ebbar ut* (1752–1768). För varje fas kommer jag att redogöra för händelseförloppet i allmänhet och sedan diskutera hur frågeställningarna kan besvaras utgående från källmaterialet. Slutligen försöker jag i en sammanfattning teckna en helhetsbild av Catharina Asplunds roll som ledare inom den separatistiska rörelsen i Nykarleby.

3.2 *Separatismens uppkomst och blomstring (1736–1740)*

Säkra uppgifter om Catharina Asplunds härkomst och födsel saknas, men vi har ett utlåtande av henne själv enligt vilket hon var 70 år gammal då hon förhördes under en rättslig undersökning i sin hemstad Nykarleby den 28 januari år 1759. Hon berättade då att det var 23 år tidigare som hon hade skilt sig från församlingens gemenskap.⁸⁸ Vad var det som hade hänt 23 år tidigare, närmare bestämt i februari år 1736?

⁸⁷ Sulkunen 1999, 39–40.

⁸⁸ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsrotokoll Nykarleby den 28 januari 1759. Enligt uppgifterna i kyrkböckerna hade Catharina Asplund deltagit i

”Dock måste man med ängslan förnimma, att här äro några, som vikit ifrån sann trones lära: nemligen länsmannen härstädes Lorens Nordmans hustru Catharina Asplund och herr fänriken Gustaf Gisselkors.”⁸⁹ Med dessa ord som antecknades i protokollet vid prostevisitationen i Nykarleby den 4 februari 1736 introduceras Catharina Asplund för första gången i kända och bevarade offentliga handlingar. Hon hade varit orubblig i sina ”villfarelser” redan en tid och vägrat att delta i gudstjänst och nattvard. Hon hade förhört i prästgården i januari, men till prostevisitationen infann sig endast hennes man, länsman Nordman. Denne förklarade att han inte delade sin hustrus meningar angående kyrka och församlingsliv. Han lade skulden för sin hustrus beteende på en annan separatist, Johan Bullich, som enligt Nordman skulle ha fört hans hustru ”på villsam väg”. Det lokala prästerskapet kände sig uppenbarligen oförmöget att upprätthålla sin auktoritet gentemot Asplund och Gisselkors. Prästerna fruktade att separatismen skulle vinna större spridning och därför ville de ge domkapitlet till känna att en rörelse som hotade den kyrkliga och samhälleliga enheten kunde väntas uppstå.⁹⁰

Vid prostevisitationen den 2 februari 1737 rapporterades det att Catharina Asplund höll fast vid sina ståndpunkter och utöver det hade ”skilt sig ifrån sin man i säng och sammanliggande, ehuruväl icke i bo”.⁹¹ Samtidigt rapporterades det att fänrik Gisselkors likaså avhöll sig från nattvardsgång. Prästerskapets farhågor angående separatismens spridning besannades kanske inte till fullo, men två borgare misstänktes för att hysa separatistiska meningar.

nattvarden åren 1728–1730 tillsammans med sin man. Från och med år 1731 saknas anteckningar för både Catharina Asplund och Lorentz Nordman. NKA Kommunionbok Stads- o. Landsförsamling 1728–1740.

⁸⁹ Akiander 1857, 257.

⁹⁰ Akiander 1857, 257–259.

⁹¹ Akiander 1857, 259–260.

Att separatismen blev till en rörelse i Nykarleby bekräftades sedan vid biskopsvisitationen i februari 1738. Församlingsborna uppmanades att gå flitigt i kyrkan och varnades för olovliga sammankomster. Redan i september 1737 hade konventiklar hållits hos Catharina Asplund. Hon hade också "förvillat" andra, främst personer hörande till hennes eget tjänstefolk. Rörelsen vann dock anhängare också bland ståndspersoner. Rådsmannen i Nykarleby stad, Olof Claesberg, nämns som en av separatisterna.⁹² Separatistkretsen i Nykarleby kunde i praktiken också räkna Johan Bullich som en av sina medlemmar. Även om Bullich formellt tillhörde Vörå församling vistades han för det mesta i Nykarleby och Vasa.⁹³

I oktober 1738 bedömde domkapitlet situationen så allvarlig att landshövdingen i Vasa uppmanades att skrida till rättsliga åtgärder mot separatisterna. Urtima ting hölls i Nykarleby i juni 1739, och separatisternas ärende behandlades i hovrätten år 1740. De världsliga myndigheterna kom fram till att separatisterna borde få ytterligare undervisning av prästerna. Då dessa rättsliga förfaranden inleddes var rörelsen i Nykarleby som störst vad antalet anhängare beträffar. Catharina Asplund, som vid denna tidpunkt hade blivit änka, hade i sitt hushåll två pigor (Christin Hansdotter och Carin Mattsdotter), en dräng (Olof Andersson) samt sonen Erik Nordman, som alla var separatister. Johan Bullich och hans piga Margareta Johansdotter samt Gisselkors och Claesberg nämns också som separatister. Även om man inte kan dra alltför långt gående slutsatser på basis av det rätt magra och tidsmässigt sporadiska materialet torde det ändå vara möjligt att med vissa reservationer anta att den separatistiska rörelsen i Nykarleby höll på att nå sin kulmen.⁹⁴

Sida vid sida med separatismen i Nykarleby började separatistiska tendenser göra sig gällande i närbelägna församlingar. I

⁹² Krook 1928, 71.

⁹³ Ruuth 1922 I, 71.

⁹⁴ Akiander 1857, 111, 113–115; Ruuth 1922 I, 74–75.

Esse hade en separatistisk rörelse brutit ut under kapellanen Abraham Achrenius frånvaro i januari 1738. Till en början motarbetades rörelsen av Achrenius. Dock ställde sig denne till slut i spetsen för separatisterna efter att vid pingsttiden 1740 under dramatiska och extatiska omständigheter ha av sagt sig prästäm betet. Detta var upptakten till bildandet av den separatistiska s.k. sionsförsamlingen i Esse. Efter dessa händelser ser det ut som om separatisterna i Nykarleby började ta initiativ till närmare samröre med rörelsen i Esse. Ruuth för fram tydliga indicier som tyder på att Claesberg och Gisselkors besökte Achrenius vid denna tidpunkt. De fick böja sig inför Achrenius och erkänna hans auktoritet. Då Achrenius befann sig inför domkapitlet i Åbo i oktober 1740 kunde Gisselkors dra nytta av situationen och driva rörelsen i Esse i en radikalare riktning. Också Claesberg blev vunnen för denna radikalism inom vilken man betonade egna uppenbarelser och personliga religiösa upplevelser. Då Achrenius återvände kunde han återta kontrollen över rörelsen men den första tidens entusiasm var över. Separatisterna i Esse förlorade sin ledare i och med att Achrenius sommaren 1741 lämnade bygden för gott.⁹⁵

Efter att separatismen i Esse tynade bort verkar också rörelsen i Nykarleby ha levat ut sin glansperiod. Interaktionen mellan de båda rörelserna är bristfälligt dokumenterad, men de antydningar om samröre som finns pekar på att bakslagen för de båda rörelserna kan ha beröringspunkter. I det följande kommer jag att studera Catharina Asplunds roll som ledare inom Nykarlebyseparatismen under rörelsens inledande skede fram till år 1740. Jag kommer också ta upp hennes kontakter med de andra separatisterna under denna period.

Den separatistiska rörelsen i Nykarleby hade under den inledande fasen tre förgrundsgestalter: Catharina Asplund, rådmannen i Nykarleby Olof Claesberg och fänriken Gustaf Gisselkors. I studiet av Catharina Asplunds ledarskap blir den första uppgif-

⁹⁵ Ruuth 1922 I, 82–83, 144–149, 164–170.

ten att kartlägga hennes roll i förhållande till de två andra ledargestalterna. Som redan tidigare har nämnts, noteras alla tre av både Akiander, Ruuth och Krook som viktiga personer inom rörelsen. Tor Carpelan å sin sida tar upp endast Asplund och Gisselkors i sitt verk med titeln *Finsk biografisk handbok*, medan Claesbergs roll understryks av Backman i hans personhistoriska studie av borgare och borgarsläkter i Nykarleby.⁹⁶ Eftervärlden har tenderat att med Tor Krooks ord se Claesberg som mera som en hjärtats än som en huvudets man. Detta kan eventuellt delvis förklaras av att Claesberg, som den enda personen inom Esserörelsen utöver Achrenius, hade gåvan att "fråga sin Gud". Denna kommunikation skedde "med en synnerlig gestalt och synnerliga åtbörder jämte kropsens rörelser [...] nästan som i en paroxysmo."⁹⁷ Dessutom var Claesberg ekonomiskt sett uppenbarligen svagare än de två andra. De böter som hovrätten dömde honom till hade han inte råd att betala. Inte heller nämns det att han skulle ha haft några pigor eller drängar, medan t.ex. Catharina Asplund kunde räkna ett viktigt understöd bland sitt rätt talrika tjänstefolk⁹⁸

Man kan naturligtvis diskutera huruvida Claesbergs extatiska läggning kunde ses som en potentiell maktresurs. Det verkar ändå vara så att han var en person som lätt påverkades av yttre auktoriteter, så som var fallet vid mötet med Achrenius. I varje fall framträder Catharina Asplund som en mera beräknande ledarpersonlighet. I källorna finns det inga antydningar om att Catharina Asplund skulle ha haft några extatiska drag i sin religiösa personlighet; inga spår av att hon offentligt skulle ha hängivit sig åt extatiska beteendemönster har bevarats i dokumenten som har med henne att göra.⁹⁹

⁹⁶ Backman 1938, 15; Carpelan 1903, 134–135, 754–755.

⁹⁷ Ruuth 1922 I, 157.

⁹⁸ Ruuth 1922 I, 164–165; Krook 1928, 86–87.

⁹⁹ Som en intressant parallell kan man notera Jonas Bodell, separatistledare i Norrland kring mitten av 1800-talet. Som separatistisk ledarpersonlighet lik-

Vad de tre ledarnas personliga nätverk beträffar, kan man konstatera att Gisselkors och Claesberg verkar ha varit mera utåtriktade. Deras samröre med Esseborna och Achrenius var omfattande. De var dock tvungna att mer eller mindre underordna sig Achrenius, även om styrkeförhållandena växlade. Catharina Asplund å sin sida hade enligt källmaterialet det största antalet separatister inom sitt eget hushåll. Det föreligger knappast någon större risk för feltolkning om man antar att hon kunde utöva ett rätt så stort inflytande på både pigorna Christin Hansdotter och Carin Mattsdotter, drängen Olof Andersson samt sonen Erik Nordman. Catharina Asplunds roll understryks ytterligare av att hennes hushåll är det enda mötesstället för separatisterna som nämns i källmaterialet från denna period. Att Catharina Asplund inte hade några dokumenterade kontakter med de av Achrenius ledda Esseseparatisterna kunde eventuellt ses som ett medvetet val att hålla sig utanför Achrenius inflytande. Även om detta kan ses som ett antagande utan särskilt substantiell bakgrund kan man med större säkerhet ändå säga att Catharina Asplunds ledarskap var av lokal karaktär och att centrum för hennes inflytande var det egna hushållet. Redan under länsman Nordmans levnadstid hade hon visat stor självständighet. I och med makens död utvidgades hennes handlingsfrihet även formellt. Status som änka innebar att bli myndig både ekonomiskt och juridiskt sett. En länsmansänka åtnjöt högt anseende och det var inte helt ovanligt att en sådan kvinna kunde sköta sin mans uppgifter efter dennes död.¹⁰⁰

Catharina Asplunds personliga kontakter utanför det egna hushållet har främst att göra med frågan varifrån hon själv hade hämtat inspiration till sina separatistiska åsikter. Hon verkar ha hämtat sina läromässiga intryck från Söderhamn där hon hade vistats som flykting under stora ofreden. Dock kastas en skugga

nade Bodell i många avseenden Catharina Asplund. Om Bodell se Sandewall 1954, 11–20.

¹⁰⁰ Ohlander & Strömberg 1996, 93–104; Aminoff (1984, 29) citerar två exempel på länsmansänkor som skötte männens tjänst.

av tvivel över hennes självständighet av makens anklagelser. Att Johan Bullich skulle ha utövat ett inflytande över Catharina Asplund är inte uteslutet, men t.ex. Tor Krook ser ett klarare samband mellan Catharina Asplunds åsikter och de intryck som hon sannolikt inhämtade under sin vistelse i Söderhamn. Asplund vistades i nio år som flykting i Söderhamn där hon hade tillfälle att lyssna till predikningar av två "upbyggelige Präster", nämligen kyrkoherden Olof Montén och komministern Olof Faxén.¹⁰¹ Vad Gisselkors beträffar har han ansetts vara en av Erikssönernas lärjungar. Dessa hade varit separatismens viktigaste företrädare i Finland kort före den studerade perioden, men de landsförvisades år 1734. Undersökningsprotokollet från år 1759 pekar också på ett indirekt inflytande som Erikssönerna kunde utöva på Catharina Asplund via Johan Bullich. Catharina Asplund var Johan Bullichs moster. Bullich besökte Erikssönerna personligen och umgicks sedan flitigt med Asplund. När detta umgänge ägde rum kommer inte fram ur protokollet. Änkan

¹⁰¹ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 28 januari 1759. Montén tillträdde sin tjänst år 1713. År 1715 överföll kyrkoherden Montén sin komminister Faxén med hugg och slag. Domkapitlet förhörde Montén angående misshandeln samt kyrkoherdens problem inom äktenskapet. Montén fick ta emot allvarliga förmaningar men klarade sig undan svårare påföljder. Då ryssarna år 1721 härjade i Söderhamn och brände ner staden gjorde Montén stora ansträngningar för att sätta kyrkans egendom i säkerhet, och han månade om den kyrkliga egendomen framom sina personliga tillhörigheter. Montén ruinerades totalt och han förlorade t.o.m. sina kläder åt ryssarna så att han var tvungen att förrätta ämbetet i sin nattrock. En del av stadsborna flydde till Trönö fåbodskog där man höll gudstjänst under bar himmel. Monténs predikan baserades på Ps 79. Sedan man väl hade återvänt till staden hölls gudstjänst i kyrkan. Montén predikade åter utgående från Ps 79: "Hedningar har trängt in i ditt land, o Gud, de har skändat ditt heliga tempel och lagt Jerusalem i grus." Dessa dramatiska predikotillfällen kan mycket väl ha påverkat Catharina Asplunds religiösa utveckling på ett avgörande sätt. Se Nylander 1998; Jensen 1919, 160. Enligt *Uppsala Ärke-Stifts Herdaminne* var Monténs förnamn Eric medan Faxéns efternamn skulle ha varit Taxéen. Se Fant & Låstbom 1843, 104, 112. Dessa uppgifter är dock felaktiga. Om herdaminnets tillförlitlighet se Norrman 1993, 11, 24.

kunde inte förneka uppgifterna om Bullichs och hennes diskussioner, och man kan anta att Bullich förmedlade tankegods från Erikssönerna till sin moster.¹⁰²

Några direkta uppgifter angående Catharina Asplunds, Olof Claesbergs och Gustaf Gisselkors relationer med varandra finns inte att tillgå. Dock talar Claesberg om de övriga separatisterna i Nykarleby som sina vänner.¹⁰³ Även om man inte skulle ta denna utsaga som ett säkert bevis på vänskapliga och oproblematiska relationer mellan de ledande separatisterna i staden kan man konstatera att det inte heller finns något som skulle peka på konflikter dem emellan.

Catharina Asplund och Gustaf Gisselkors framträder som de två starkaste ledarna för separatisterna i Nykarleby under rörelsens inledande period, medan Olof Claesberg uppträder i en något mera underordnad roll. Asplunds ledarskap ter sig som lokalt och centrerat kring det egna hushållet medan Gisselkors utsträcker sitt inflytande också till Esse och separatisterna där. Som pris för denna expansiva ledarstil får han dock själv tidvis finna sig utmanövrerad av Abraham Achrenius, vars auktoritet han i varje fall formellt är tvungen att erkänna.

3.3 Separatismen lever vidare (1741–1751)

Separatisternas sak fortskred långsamt i hovrätten. I juni 1741 bad hovrätten konsistoriet om information angående separatisterna. Samma fråga upprepades i april 1742, och i juni samma år lovade konsistoriet att komma med information, men lilla ofreden fördröjde konsistoriets svar som kom i april 1744. Konsistoriets medlemmar flydde inför den lilla ofreden och detta innebar ett avbrott i verksamheten.¹⁰⁴ Lilla ofreden innebar också om-

¹⁰² SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 28 januari 1759; Akiander 1857, 119; Krook 1928, 50, 68–69. Som separatisternas svenska inspirationskälla ser Krook Sven Rosén.

¹⁰³ Krook 1928, 87.

¹⁰⁴ Hirn 1967, 28.

välövningar för den separatistiska rörelsen. Om man studerar separatisternas sammanhållning kan man märka att det skedde en del förändringar i början av 1740-talet. För det första hade Catharina Asplunds dräng Olof Andersson kommit till rätta i en del av sina "irriga meningar" och sedermera flyttat till Sverige. För det andra vet vi att Gisselkors i något skede (senast år 1746) flyttade till Kemi (och senare till Limingo).¹⁰⁵

Separatisternas sammanhållning drabbades av ytterligare ett bakslag då Erik Nordman i februari 1744 uppgavs ha övergivit sina separatistiska åsikter.¹⁰⁶ I augusti 1746 meddelade konsistoriet till hovrätten att "rådmannen Claesberg nu för tiden flitigt infinna sig i kyrkan, Guds ords predikan andäktigt åhöra och den hel. nattvarden gudeligen bruka".¹⁰⁷ Omkring år 1746 hade separatisternas skara enligt domkapitlets rapport till hovrätten reducerats till Catharina Asplund och hennes piga Margaretha Johansdotter.¹⁰⁸

Ett nytt krafttillskott fick separatisterna i Nykarleby i och med att Friedrich Basilier flyttade från Värmdö till Finland. Han kom till Finland år 1745 och bosatte sig i Vasa, men efter en tid flyttade han till Nykarleby. Basilier gifte sig med Catharina Asplunds dotter Beata Nordman som enligt konsistoriet genom hans inflytande kom med i den separatistiska rörelsen. Han förorsakade oro hos både världsliga och kyrkliga myndigheter genom att vägra avlägga trohetsed åt kungen. Denna edsvägran ser Tor Krook som ett tydligt tecken på inflytande från Erikssönerna. Konsistoriet såg det troligt att spekulativa motiv låg bakom det att Catharina Asplund tog Basilier till sin måg. Giftermålet skulle

¹⁰⁵ Akiander 1857, 135–138.

¹⁰⁶ Enligt kyrkböckerna deltog Erik Norman i nattvarden först den 21 juni 1746. Beata Nordman har en anteckning för nattvardsgång den 15 februari samma år. Kommunionboken 1741–1761 innehåller dock inga övriga anteckningar för Erik Nordman och Beata Nordman. NKA Kommunionbok Stads- o. landsförsamling 1741–1761.

¹⁰⁷ Akiander 1857, 139.

¹⁰⁸ Akiander 1857, 135–139.

enligt konsistoriet ha främjat Asplunds separatistiska avsikter. Asplund åtnjöt sitt underhåll av Basilier som hade inlöst sig hennes giftorätt till Drakabacka hemman där de bodde. Basilier hade förbundit sig att försörja svärmodern så länge hon levde mot att kontrollen över hemmanet flyttades över till honom.¹⁰⁹ Dock tycks det i något skede ha uppstått osämja mellan Asplund och Basilier så att de inte längre kunde tåla varandra.¹¹⁰

De kyrkliga myndigheternas syn på separatisterna var länge rätt återhållsam och avvaktande. Johan Bullich skulle undervisas av prästerna i flera repriser mellan åren 1742–1744. I januari 1751 skrev konsistoriet till prosten Michael Jesenhaus i Nykarleby att Catharina Asplund skulle bli undervisad enligt hovrättens beslut. Undervisningen skulle ske i lugn och tålmodig anda. Den 19 februari 1751 ägde en biskopsvisitation rum i Nykarleby. Då hade biskopen själv möjlighet att examinera separatisterna. Dessa visade sig dock föga villiga att samtala med biskopen. Då visitator ville samtala med Catharina Asplund invände hon att klockan var redan nio på kvällen och att det var sent. Sedan förtäljer visitationsprotokollet att Catharina Asplund och de andra separatisterna "på visitators befallning blefvo [...] straxt tilsagda at infinna sig tillika om morgonen d.20. dock efter de undandrog sig sådant med förevändning, at de hade ingen ting mera at säga, än hvad de skriftl. Ingifvit; så nödgades visitator låta dervid bero."¹¹¹ Biskopen bestämde sedan att de lokala prästerna skulle fortsätta med försöken att få bukt med Catharina Asplund. Hon undervisades och examinerades av prosten Jesenhaus den 12 augusti 1751 men höll fast vid sina separatistiska åsikter.¹¹²

Läget för separatisterna i Nykarleby ändrades dramatiskt under perioden 1741–1751. Två viktiga ledare, nämligen Olof Claesberg

¹⁰⁹ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 28 januari 1759.

¹¹⁰ Akiander 1857, 168, 215, 217, 219; Krook 1928, 96.

¹¹¹ NKA Prostevisitationsprotokoll den 19 februari 1751.

¹¹² Akiander 1857, 132, 134, 146–147, 265–274.

och Gustaf Gisselkors, lämnade rörelsen genom avfall respektive bortflyttning. Således blev Catharina Asplund kvar som den enda egentliga separatistledaren i staden. Hennes ledarskap kännetecknades av kontinuitet och hon omnämns som en ståndaktig separatist i konsistoriets korrespondens under hela perioden 1741–1751.

Också Catharina Asplunds ledarskap inom det egna hushållet sattes på prov. En del av hennes tidigare tjänstefolk lämnade separatismen och flyttade bort, medan de andra separatistiska pigorna inte längre nämns i konsistoriets brev från perioden, vilket torde innebära att också de hade lämnat rörelsen. Ett allvarligt bakslag för Catharina Asplunds ledarskap inom det egna hushållet måste ha varit sonen Erik Nordmans avfall. Dock kan man skönja en klar kontinuitet i Asplunds ledarskap. Hon höll sig fortfarande med en grupp personer i sin omedelbara närhet över vilka hon kan antas ha utövat ett starkt inflytande. Pigan Margaretha Johansdotter var länge en ståndaktig anhängare av Catharina Asplund och hennes separatistiska läror.¹¹³ Nykarlebyseparatisterna kunde fortfarande också räkna Johan Bullich som en av sina anhängare. I Catharina Asplunds familjekrets fick Friedrich Basilier en stor betydelse. Å ena sidan kunde Catharina Asplund genom att ta honom till sin måg vinna över sin dotter Beata Nordman till separatismen. Å andra sidan får man anta att Basilier undergrävde Asplunds auktoritet då han råkade på kollisionskurs med henne.

3.4 Separatismen ebbar ut (1752–1768)

De kyrkliga myndigheterna började bli otåliga med Catharina Asplund och den 27 maj 1752 skrev konsistoriet till prosten Jensenhaus i Nykarleby och gav order om att Asplund skulle examineras noggrant och att ett entydigt protokoll skulle skrivas vid detta förhör. Det gällde att klarlägga hennes separatistiska

¹¹³ Dock började hon mot slutet av perioden att böja sig inför prästernas undervisning. Se Akiander 1857, 276; Krook 1928, 97.

åsikter och huruvida hon hade ändrat sig i dessa. Konsistoriet poängterade att detta var den yttersta varningsgraden och att Asplund var skyldig att infinna sig till förhöret, motta undervisning av prästerna och underteckna protokollet.¹¹⁴

Hos Akiander finner man inga tecken på att ett förhørsprotokoll skulle ha skickats till konsistoriet. Tvärtom kan man läsa i konsistoriets protokoll för år 1755 att konsistoriet fortfarande förväntade sig få en berättelse från Nykarleby angående separatisternas tillstånd. Denna berättelse var enligt konsistoriet en förutsättning för att konsistoriet skulle kunna författa ett betänkande i saken såsom hovrätten hade begärt. Konsistoriet var inte på det klara med huruvida de separatister som skulle undervisas och förhöras i de österbottniska församlingarna överhuvudtaget var vid liv eller om de hade frångått sina separatistiska åsikter. De ifrågavarande prästerna ombads att på det snaraste underrätta konsistoriet härom. I november samma år såg konsistoriet det motiverat att uppmana prosten Hartman i Vörå att förhöra Beata Nordman och Friedrich Basilier, vilka enligt prosten Jesenhaus fortfarande hyste separatistiska meningar.¹¹⁵

Att komma på det klara med de enskilda separatisternas precisa åsikter i religionsfrågor verkade vara svårt för det lokala prästerskapet. I sitt allmänna betänkande från den 8 juni 1757 var konsistoriet tvunget att erkänna att det fortfarande inte rådde någon klarhet om de enskilda separatisternas positioner. De tilldelades åter den sista varningsgraden och konsistoriet hoppades att denna skrämselektik skulle få åtminstone några av separatisterna att ändra sig. Konsistoriet bad att hovrätten skulle ge konsistoriet tid att samla in uppgifter från noggrannare förhör med separatisterna.¹¹⁶

¹¹⁴ Akiander 1857, 154–156.

¹¹⁵ Akiander 1857, 165–169

¹¹⁶ Akiander 1857, 197–198.

Konsistoriets följande betänkande kom den 31 maj 1758. Betänkandet inleds med allmänna tankegångar om religionsmål, som enligt konsistoriet skulle behandlas sensitivt. Efter detta följer en uppräknig av sådana personer vars sak fortfarande var anhängig i hovrätten, men som sedermera hade dött. Bland dessa personer befann sig Olof Claesberg. Johan Bullich var "såsom ursinnig [...] i Kronoby hospital inlöst"¹¹⁷, medan Gustaf Gisselkors befann sig med sitt regemente i Pommern. Olof Andersson hade rest till Sverige vilket redan tidigare har nämnts. I församlingens gemenskap hade återinträtt följande personer från Nykarleby: Margareta Johansdotter, Karin Mattsdotter och Christina Hansdotter samt Erik Nordman.¹¹⁸

De kvarvarande separatisterna delade konsistoriet in i "incorrigibla" och "corrigibla". Indelningen återspeglade antagligen graden av konflikt mellan prästerna och de enskilda separatisterna. De "incorrigibla" separatisterna var ståndaktiga och höll fast vid sina åsikter medan de "corrigibla" uppvisade en mera samarbetsvillig attityd. Konsistoriet fördömde de "incorrigibla" separatisterna i skarpa ordalag. De "incorrigibla" separatisterna var enligt konsistoriet de som förorsakade söndring i "den evangeliska lärans ordentliga förkunnande".¹¹⁹ De förkastade sakramentens bruk och prästerna skrev att "en sådan söndring yrkas under sken af Guds äras befordran och en sann gudaktighets öfning".¹²⁰ I denna kategori av separatister räknade konsistoriet Nykarlebyborna Catharina Asplund och Friedrich Basilier. Bland "corrigibla" separatister räknades Beata Nordman från Nykarleby. De "corrigibla" skulle behandlas under förmildrande omständigheter, medan de "incorrigibla" skulle straffas enligt vad religionsstadgarna påbjöd.¹²¹

¹¹⁷ Akiander 1857, 201.

¹¹⁸ Akiander 1857, 199–202.

¹¹⁹ Akiander 1857, 202.

¹²⁰ Akiander 1857, 202.

¹²¹ Akiander 1857, 202–204.

Catharina Asplund tillägnades ett långt avsnitt i betänkandet. Konsistoriet hade inte lyckats utreda varifrån hon hade inhämtat de separatistiska idéerna, men enligt betänkandet var det sannolikt att Erikssönerna hade utövat ett inflytande på henne. Asplunds måg Basilier togs också som ett bevis på samröre med Erikssönernas anhängare. Konsistoriet och prästerskapet i Nykarleby attackerade Asplunds personlighet i mycket skarpa ordalag. Enligt betänkandet hade "sniken- och egennyttigheten [...] ständigt herskat hos henne [...]; sinnets arghet och nästans förtal visar sig ock esomoftast hos henne."¹²² Formuleringarna är så nedsättande att Tor Krook talar om "den arma kvinnan" då han nämner Catharina Asplund och konsistoriets språkbruk angående henne.¹²³ Att konsistoriet ville förmedla en mycket negativ bild av länsmansänkan råder det inget tvivel om. Konsistoriet rekommenderade vidare i sitt betänkande att hovrätten skulle utvisa Catharina Asplund ur riket och samma dom föreslogs också för Friedrich Basilier. Vad dennes hustru Beata Nordman beträffade, såg prästerskapet henne mer eller mindre tvingad av sin mor och man att följa deras vilja. Hon gavs frihet att följa sina anhöriga i landsflykt om hon så ville.¹²⁴

Någon landsförvisningsdom avkunnades tydligen aldrig, utan hovrätten kan ha bedömt saken mera liberalt. Separatismen tycks ha levt vidare i Nykarleby, dock i ganska anspråkslös skala. En undersökning inför världsliga myndigheter föranstaltades i Nykarleby under början av år 1759, men inte heller denna behandling tycks ha lett till några åtgärder. Det ser ut som om den enda möjligheten för prästerskapet i Nykarleby var att vänta på rörelsens utslocknande genom de ledande personernas bortgång. I prostesisitationsprotokollet från januari 1765 kan man läsa att tre separatister fortfarande fanns i församlingen, men att de inte aktivt försökte sprida sina åsikter. Enligt Krooks tolkning rör det

¹²² Akiander 1857, 217.

¹²³ Krook 1928, 103.

¹²⁴ Akiander 1857, 219–223, 229; Krook 1928, 103.

sig om Catharina Asplund, Friedrich Basilier och Beata Nordman. Krooks tolkning stöds av att två av separatisterna tidvis gick i kyrkan, vilket passar in på informationen som vi har från tidigare angående Basilier och Nordman.¹²⁵

Den sista notisen om separatisterna i Nykarleby är från januari 1768. Hovrätten hade bett konsistoriet om underrättelser angående de sista anhängarna av den separatistiska rörelsen. Konsistoriet skrev till hovrätten att separatisterna skulle antingen ha ändrat sig eller dött.¹²⁶ Separatismen i Nykarleby hade nedkämpats i vad man kunde kalla ett utnötningskrig.¹²⁷

Den separatistiska rörelsen i Nykarleby försvagades avsevärt under perioden 1752–1768 för att till slut dö bort. Under denna rörelsens sista tid krympte antalet prominenta anhängare till tre, nämligen Catharina Asplund själv, samt hennes dotter Beata Nordman och mågen Friedrich Basilier. Beata Nordmans möjligheter att fritt välja sin åskådning har ifrågasatts av konsistoriet. Att antalet anhängare eventuellt kunde ha varit högre antyds av att det i konsistoriets betänkande från år 1758 nämns att sammankomster hade hållits i Catharina Asplunds hus. Vilken tidpunkt dessa sammankomster hade ägt rum framgår inte ur betänkandet.¹²⁸ Man kan ändå anta att Nykarlebyprästerne inte i

¹²⁵ Krook 1928, 112, 115–116. Basilier och Nordman deltog dock enligt kommunieböckerna inte i nattvarden med undantag för Beata Nordmans nattvardsgång den 15 februari 1746. Se NKA Kommunionböcker 1734–1782.

¹²⁶ I kommunionboken för åren 1762–1767 har Catharina Asplund antecknats som "död". Se NKA Kommunionbok Stads- o. landsförsamlingen 1762–1770. Catharina Asplunds död antecknades inte på annat sätt i kyrkböckerna, och hon finns inte med i boken över döda i församlingen. Se NKA Döda i Staden och landsförs. 1730–1812. Uppgifterna om Friedrich Basiliers död år 1786 och Beata Nordmans död år 1811 finns antecknade. Detta kunde tyda på att Catharina Asplunds separation från församlingen var så total att prästerne inte längre ville befatta sig med henne. Som yttersta konsekvens kan detta eventuellt ha inneburit att hon inte fick en kristlig begravning med tillhöriga ceremonier.

¹²⁷ Akiander 1857, 250.

¹²⁸ Akiander 1857, 217.

detta betänkande skulle ha tagit fram sammankomster som hade hållits särdeles långt bakåt i tiden. Sålunda skulle Catharina Asplund och hennes hem fortfarande ha fungerat som ett centrum för separatistiska aktiviteter.

Att Catharina Asplund kunde föra fram sin sak med självsäkerhet och eftertryck framkommer också ur konsistoriets närmare betänkande. Där talas det om "det stolta försvarstal hon gjort för hela den separatistiska svärmen".¹²⁹ Samtidigt som konsistoriet behandlade Nykarlebyseparatisternas ärende behandlades också separatisterna från andra församlingar i Österbotten. Konsistoriets betänkande och den övriga korrespondensen ger inga uppgifter om förbindelserna mellan Nykarlebyseparatisterna och separatisterna från de andra socknarna, men det att Catharina Asplund förde talan för hela separatiströrelsen ger en antydning om att hon skulle ha varit en mycket central gestalt inom rörelsen.

Separatismen i Nykarleby slocknade ut så småningom i och med att anhängarna dog eller avföll. Att Friedrich Basilier och Beata Nordman tidvis tycks ha gått i kyrkan kan tolkas som att Catharina Asplunds ledarskap började luckras upp mot slutet. Det har redan tidigare nämnts att det rådde en djup osämja mellan Asplund och Basilier. Att den tidigare separatistledaren Catharina Asplund fick sluta sina dagar utan en stor skara av anhängare omkring sig är ganska uppenbart. Om de problematiska relationerna inom familjen ledde till total isolering förblir dock dunkelt.

3.5 Sammanfattning

Frågeställningarna för detta kapitel har haft att göra med Catharina Asplunds ledarroll. Hurdan var hennes ställning som ledare bland separatisterna i Nykarleby? Hurdana kontakter hade hon med separatisterna i det övriga Österbotten och andra delar av det svenska riket?

¹²⁹ Akiander 1857, 215.

Det visade sig att Catharina Asplunds ledarskap var först och främst lokalt och centrerat kring det egna hushållet. Hon byggde upp sitt ledarskap kring en kärngrupp som var knuten till henne antingen genom tjänste- eller släktskapsförhållanden. Hennes hem fungerade som mötesplats för separatisterna i staden. Det ser ut som om Catharina Asplund inte hade kontakt med personer som skulle ha hotat hennes ledarposition. Sålunda var det endast Olof Claesberg Och Gustaf Gisselkors som hade större samröre med de av Abraham Achrenius ledda separatisterna i Esse. Mot slutet av undersökningsperioden utmanades Asplund dock av sin måg Friedrich Basilier.

Catharina Asplunds ledarskap kännetecknades av kontinuitet. Hon var den ledande separatisten i Nykarleby under hela perioden mellan 1736 till 1758. Efter det sistnämnda året började rörelsen långsamt tyna bort, och det är oklart hurdan roll hon spelade under rörelsens sista år. Allt tyder dock på att hon skulle ha varit ståndaktig i sina separatistiska åsikter in i det sista. Som en sorts höjdpunkt på Catharina Asplunds karriär som ledare för separatisterna i Nykarleby kan man peka på hennes försvarstal som omnämns i konsistoriets närmare betänkande från år 1758. I detta tal framträdde hon som en ledargestalt för hela den separatistiska rörelsen i Österbotten.

Frågeställningen angående Catharina Asplunds kontakter med separatisterna i det övriga Österbotten och andra delar av riket visade sig vara rätt svår att besvara. Först och främst kan man uppge att Catharina Asplund var en lokal ledare i motsats till Claesberg och Gisselkors. Av de sparsamma uppgifterna som berör hennes kontakter utåt kan man nämna två omständigheter. För det första hade hon vistats en tid som flykting i Söderhamn. Man kan anta att hon tog intryck från den svenska radikalpietismen. För det andra kan Johan Bullich ha förmedlat teologiska impulser till sin moster Catharina Asplund. Via Bullich kan idéer med ursprung hos Erikssönerna ha kommit att utöva ett infly-

tande på Catharina Asplund. Hon beskylldes också för att ha läst Dippels¹³⁰ skrifter, men rätten kom aldrig till någon full klarhet i detta ärende. Själv förnekade Asplund sanningshalten i anklagelsen, men detta kan ha föränletts av taktiska motiv. I den separatistiska umgängeskretsen kring Catharina Asplund läste man utöver Bibeln böcker av Arndt och Thomas Kempis.¹³¹ Pietisternas egen sångbok *Mose och Lambsens Wisor* brukades också. Asplunds piga Christin Hansdotter berättade vid ett förhör år 1759 att Asplund hade läst högt förklaringar av Uppenbarelseboken som gick ut på att uttrycken *Babel, skökan och vilddjuret* syftade på kyrkans ceremonier. Dessa skrifter skulle Asplund enligt Christin Hansdotter ha förvärvat hos sina vänner i Stockholm.¹³² Allt tyder på att Catharina Asplund hade ett omfattande kontaktnät bland lika sinnade radikalpietister och att hennes lärouppfattningar var i linje med de allmänna uppfattningarna inom denna riktning.

¹³⁰ Om denne se Goldschmidt 2001. Vissa paralleller mellan Asplunds och Dippels tankar går att skönja, t.ex. kritiken mot gudlösa präster. Dippel framförde bl.a. följande tankar om dylika präster: "Ein gottlose Prediger könne den Heiligen Geist nicht in seinem Ammt haben, oder so wohl als ein Wiedergebohrner die Wahrheit predigen, so lange ihr selbst lehret und glaubet, daß der Heilige Geist mit dem Buchstaben der Schrifft, alls wie die Seel mit dem Leibe, oder die Form mit der Materie, unzertrennt verknüpfft sey; dann sitzt der Heilige Geist selbst in dem Buche [...]. Soll das Papier bequemer den Heiligen Geist..." Dippel 1729, 366–367. Kritiken mot prästerna sammanknippades hos Dippel med en kritik mot Bibeln. Andra separatister kunde nog vara kritiska mot prästerskapet men för det mesta förekom det ingen lika skarp kritik mot Bibelns auktoritet som hos Dippel. Hos Asplund finner man inte en utpräglad dippeliansk bibelkritik. Dock bör man komma ihåg att hon kan ha valt att dölja sina egentliga åsikter för att klara sig lindrigare undan. Därmed kan man konstatera att det inte finns några tydliga bevis på att Catharina Asplund skulle ha varit påverkad av Dippel, men att ett påverkningsförhållande kan heller inte helt och hållet uteslutas.

¹³¹ Om dessa se Tiililä 1961, 34–84, 321–325; Olsson 1943; Holmgren 1948; Nordstrandh 1951.

¹³² SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 26, 29 och 30 januari 1759.

4 Makt, väckelse och maktstrategier

I detta kapitel skall jag studera Catharina Asplund och den separatistiska rörelsen i Nykarleby under åren 1736–1768 från ett maktperspektiv. Genom tiderna har snart sagt varje ny rörelse inom kyrka och samhälle råkat i konflikt med de etablerade institutionerna, och den av Catharina Asplund ledda separatistiska rörelsen i Nykarleby är inget undantag. Catharina Asplund råkade i en konfliktsituation i vilken det fanns flera olika aktörer: Catharina Asplund själv, de övriga separatisterna och separatistledarna, de lokala prästerna, domkapitlet samt de världsliga myndigheterna.

Frågeställningen i detta kapitel har att göra med maktstrategier: vilka maktstrategier använde sig Catharina Asplund av i förhållande till de andra aktörerna? Vilka strategier använde de övriga aktörerna i förhållande till Catharina Asplund? Det som man kunde kalla för maktspelet kring separatismen utgjorde en invecklad strategisk situation, och för att åskådliggöra den på ett mångsidigt sätt är det också motiverat att komma med inblickar i alla aktörers relationer till varandra. Även om Catharina Asplund står i fokus kommer även de andra aktörernas relationer att belysas.

Som utgångspunkt för analysen av maktstrategierna kommer jag att ha Tuulikki Koivunen Bylunds framställning i hennes doktorsavhandling *Frukta icke, allenast tro. Ebba Boström och Samarterhemmet 1882–1902* (1994) där författaren tar fram fyra strategier, nämligen konfrontation, Kooperation, kompromiss och kapitulation. Koivunen Bylund har en feministisk utgångspunkt och hennes framställning berör händelser kring slutet av 1800-talet. Sålunda bör man diskutera hur Koivunen Bylunds modell går att tillämpa på Catharina Asplund och hennes 1700-talsmiljö. Dessutom är det motiverat att diskutera maktperspektivets berättigande och dess förhållande till det andliga perspektivet; separatismen handlade ju om väckelse. Vad var maktens och maktspelets roll? Kan källorna belysa separatismen som ett andligt fenomen?

Jag kommer först att presentera maktstrategierna i samband med en allmän diskussion om makt och väckelse. Sedan följer en systematisk framställning av tillämpningen av maktstrategierna i maktspellet kring separatismen. Slutligen presenteras en sammanfattning av resultaten.

4.1 Definitioner

Makt är ett begrepp som är svårt att definiera. Flera olika definitioner har lanserats inom t.ex. samhällsvetenskaperna. Nedan följer några definitioner som kan åskådliggöra dynamiken i maktspellet kring separatismen. Generellt sett kan makt sägas vara "en förmåga hos individer, grupper, organisationer eller stater att förverkliga sina målsättningar".¹³³ Dock bör man märka att det är sällsynt att någons vilja förverkligas som sådan. Således kan "aktör A:s makt med avseende å B [...] definieras som A:s förmåga att påverka B minskad med B:s förmåga att motsätta sig A."¹³⁴ När man talar om hur man utövar makt har man enligt Michel Foucault att göra med en komplicerad strategisk situation i olika samhällen.¹³⁵ Komplexiteten i en sådan strategisk situation av maktspel ökas av att de olika spelarna använder sina resurser med hjälp av den personliga teknik som de till varierande grad behärskar. Också spelets resultat är ett föremål för olika tolkningar emedan olika spelare kan tänkas räkna vinst och förlust på olika sätt.

I Nykarleby konfronterades den separatistiska väckelsen med myndigheternas krav på religiös konformitet. Detta resulterade i en situation där separatisterna råkade i konflikt med de kyrkliga och de världsliga myndigheterna. Väckelsen kom alltså till den delen att handla om makt. Alla aktörer i denna strategiska situation hade sina egna målsättningar, resurser och tekniker. Dessa

¹³³ Berdtson 1994, 30.

¹³⁴ Berdtson 1994, 30.

¹³⁵ Foucault 1981, 93.

tekniker hade att göra med de maktstrategier som de olika aktörerna valde.

De maktstrategier med vars hjälp maktspelet kring separatismen kommer att analyseras har tidigare presenterats av Tuulikki Koivunen Bylund. Hon urskiljer fyra olika strategier. *Konfrontation* innebär ett öppet konfliktförhållande där parten som väljer konfrontationsstrategin inte avstår från sina målsättningar och inte är redo att samarbeta med motparten. *Kooperation* innebär ett samarbete med motparten på sådana villkor att man inte avstår från sin identitet. *Kompromiss* är en strategi där man är färdig att gå motparten till mötes i så måtto att man förlorar en del av den egna identiteten. *Kapitulation* innebär att man ger åtminstone tillfälligt vika för motpartens krav för att främja de egna syftena på längre sikt.¹³⁶

Även om Koivunen Bylund rubricerar dessa maktstrategier som emancipatoriska, kan man anta att makt och således också maktstrategier är något allmänmänskligt som inte kan bindas tidsmässigt. Det torde vara klart att man inte från ett idéhistoriskt perspektiv kan tala om (kvinno-) emancipatoriska strategier i samband med Catharina Asplund och separatismen på 1700-talet. Det vore också dubiöst att låta Catharina Asplund agera som en omedveten förkämpe för idéer som under hennes tid inte ännu hade utvecklats på en medveten nivå. Snarare borde man försöka fånga Catharina Asplunds och de övriga aktörernas egentliga motiv och målsättningar. För att förverkliga dessa målsättningar använde aktörerna olika maktstrategier. Dessa strategier kan antas stå för det universella i maktspelet. Det som hade att göra med tiden, tidsandan och den specifika miljön kan antas vara aktörernas motiv och målsättningar. Här kan man tänka sig att väckelsen spelar in. Väckelsen berörde de involverade människorna på ett högst personligt plan och därför är det sannolikt att den också återspeglades i deras handlingsmotiv och deras målsättningar. Man bör inte heller glömma att utreda de andra

¹³⁶ Koivunen Bylund 1994, 20–21.

aktörernas motiv. Det andliga perspektivet kan tillämpas även t.ex. på prästerna och konsistoriet. Det är plausibelt att också deras motiv och målsättningar hade att göra med deras personliga tro och åsikter om det andliga livet.

Källmaterialet består huvudsakligen av officiella handlingar som reflekterar främst själva maktspelet utan att man kan dra definitiva slutsatser angående handlingsmotiven. Situationen kan tidvis ha krävt att någon eller rent av alla parter har dolt sina egentliga åsikter för att inte tala om de bakomliggande målsättningarna. Det som går att observera är maktstrategierna, d.v.s. tekniken med vars hjälp de olika aktörerna har bedrivit maktspelet. Tankegångarna kring aktörernas motiv och målsättningar förblir till en viss grad spekulativa, men det torde icke desto mindre vara av intresse att försöka förstå situationen ur de olika aktörernas synvinklar. Detta kunde också leda till förklaringsansatser angående orsakerna till de varierande valen av strategier. Dessa förklaringsansatser kommer att utvecklas mera detaljerat i kapitel 5.

4.2 De olika aktörernas maktstrategier

Catharina Asplund och det lokala prästerskapet

Konfliktsituationen mellan Catharina Asplund och de kyrkliga myndigheterna hade sin upprinnelse på det lokala planet. Att separatisternas sak togs till offentlig behandling verkar ha skett uttryckligen på det lokala prästerskapets initiativ. Utvecklingen löper här parallellt med händelserna i Vörå. Där angavs Johan Bullich av vice pastorn Johan Gezelius vid visitationen år 1736 för att han inte hade gått i kyrkan på några år.¹³⁷ Prostevisitationerna i Nykarleby åren 1736 och 1737 utvisade att det lokala prästerskapet intog en målmedveten konfrontationslinje mot Catharina Asplund. Hon blev "allvarligen förmanad att afstå

¹³⁷ RA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 12 november 1750.

med sina villfarelser".¹³⁸ Prästerskapet nöjde sig inte med detta utan "då andras besmittelse befaras, lärers vara nödigt, att hon kunde någorlunda supprimeras" (= nedtystas eller undertryckas), som det stod i prostevisationsprotokollet.¹³⁹ Catharina Asplund verkar också själv ha valt konfrontationsstrategin gentemot det lokala prästerskapet, och prästerna tyckte att hennes uppträdande mot dem var försmädande.

Allt tyder på att förhållandet mellan Catharina Asplund och det lokala prästerskapet låstes i en ömsesidig konfrontationssituation. Catharina Asplund förhördes i augusti år 1751 av kyrkoherden Michael Jesenhaus och vid detta förhör framträdde samma ömsesidiga konfrontationsmönster. Kyrkoherden försökte förmå Catharina Asplund att överge sina lärosatser och han förmanade henne att "betänka den våda och fara, hennes själ svärfvar uti, sålänge hon söker att förfäktas sina villfarelser".¹⁴⁰ Änkans konfrontationsattityd kulmierade i "hårda expressioner emot presterne".¹⁴¹

Samma mönster återkom i mars år 1759 då Catharina Asplund stod inför rätta i Nykarleby. Närvarande var bl.a. vice pastorn Johan Remahl (sedermera kyrkoherde) som fick ta del av änkans tankar om prästerskapet i staden. Hon blev tillfrågad om orsakerna till att hon hade skilt sig från församlingsgemenskapen och hon svarade att detta berodde på svaga predikanter, i synnerhet dåvarande kyrkoherden Alanus¹⁴². Denne hade också enligt Asplund "börjat på predikstolen utmärka och smäda henne för den, som vara af willo anderna, och genom egen rättfärdighet willa salig blifva."¹⁴³ Således hade Catharina Asplund börjat

¹³⁸ Akiander 1857, 257–258.

¹³⁹ Akiander 1857, 260.

¹⁴⁰ Akiander 1857, 274.

¹⁴¹ Akiander 1857, 274.

¹⁴² Samuel Alanus, kyrkoherde i Nykarleby 1707–1741. Se Strandberg (1834, 86).

¹⁴³ SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 26 januari 1759.

tycka att det var fåfängt att söka efter saligheten i kyrkan och börjat avhålla sig från gudstjänst och nattvard. Sina åsikter om prästerskapet i Nykarleby summerade hon genom att beteckna prästerna som "opånyttfödda, giriga, högfärdiga, vällustiga, och sådana som förföljer, men ei på salighetens väg leda fåren."¹⁴⁴ Remahl å sin sida ansåg det vara motiverat att påpeka att "ingen rättighet blifvit till Vice Pastoren lefvererad, från Drakabacka Hemman"¹⁴⁵, d.v.s. Catharina Asplunds hemgård, under de 25 år som Remahl hade varit i församlingens tjänst. Remahl förde också fram vittnesmål från Asplunds före detta pigors och drängars sida. Dessa hade tidigare tjänat hos Catharina Asplund på Drakabacka och en del av dem hade varit med i den separatistiska rörelsen men sedermera avfallit. Vittnesmålen gick ut på att bevisa att Catharina Asplund och hennes måg Friedrich Basilier inte bara hade gjort sig skyldiga till brott mot religionsstadgorna gällande sabbatsbrott utan också förfallit till svordomar. En av de grövre förseelserna var enligt vittnesmålen det att Asplund och Basilier skulle ha sålt brännvin åt folket utanför kyrkan under gudstjänsterna. Basilier beskyldes dessutom för dryckenskap och slagsmål. Basilier svarade att vittnesmålen berodde på agg och ovänskap. Både Basilier och Asplund hävdade att deras tidigare tjänstefolk "falskeligen intygadt, Presterskapet till wiljes och dem till förföljelse".¹⁴⁶ I detta förhör nådde det ömsesidiga konfrontationsförhållandet mellan Catharina Asplund och Nykarlebyprästerna sin kulmen. Båda parterna kom med hårda anklagelser vars sanningshalt i efterhand omöjligen kan kontrolleras med full säkerhet. Det kan vara tryggt att anta att båda parter anklagelser innehöll en del överdrifter.

¹⁴⁴ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 27 januari 1759.

¹⁴⁵ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 27 januari 1759.

¹⁴⁶ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 27 januari 1759.

Catharina Asplund och konsistoriet

Konsistoriet trädde in i bilden i juni år 1738. Offentliga förböner i församlingen föreskrevs av konsistoriet som ett led i separatisternas behandling. Då dessa förböner inte hade önskad effekt såg sig konsistoriet tvunget att i oktober samma år uppmana landshövdingen i Vasa att skrida till rättsliga åtgärder mot Catharina Asplund och de övriga separatisterna.¹⁴⁷ Konsistoriet valde alltså att börja med en konfrontationsstrategi. I källorna står det inte att finna några antydningar om Catharina Asplunds förhållningssätt gentemot konsistoriet från motsvarande tidsperiod. Hon verkar ha velat undvika konflikt, vilket visas av hennes förhållningssätt under biskopsvisitationen i Nykarleby i februari 1751.

Från år 1751 finns det flera dokument angående Catharina Asplunds relationer till konsistoriet. I januari 1751 hade konsistoriet ombett prosten Jesenhaus att undervisa Catharina Asplund med all ömhet och saktmodighet enligt hovrättens beslut. Här kan man se ett intressant exempel på hur en aktörs val av strategi kan påverka andra aktörers val. Hovrättens institutionella position tvingade konsistoriet att byta strategi. Konfrontation fick ge vika för Kooperation.

Hos Akiander omnämns en skrift av Catharina Asplund som inlämnades vid biskopsvisitationen i Nykarleby den 19 februari år 1751. Denna skrift torde vara identisk med den av Catharina Asplund undertecknade skrivelsen som finns i Riksarkivet i Stockholm i Acta ecclesiastica 119. Trosartiklarna i denna skrivelse stod som grund för förhöret hos kyrkoherden Jesenhaus i augusti 1751.¹⁴⁸ Denna skrivelse torde vara det äldsta bevarade dokumentet om direkta skriftliga kontakter mellan Catharina Asplund och konsistoriet.¹⁴⁹ Texten var författad av Catharina

¹⁴⁷ Akiander 1857, 111, 113–115.

¹⁴⁸ Akiander 1857, 146–7, 265.

¹⁴⁹ I skrivelsen omnämns konsistoriets betänkande om "några så kallade irriga meningar i trons lära" från den 16 december år 1741. Denna skrift fick Cathari-

Asplund medan Friedrich Basilier hade fungerat som skrivare, och den var undertecknad av både Asplund och Basilier. Skrivelsen behandlade sex olika punkter i trosläran, nämligen 1) Guds Ord, 2) barndopet, 3) skriftermålet, 4) nattvarden, 5) kyrkogången och 6) predikoämbetet.¹⁵⁰ Dessa ämnen utgjorde tvistefrågorna mellan separatisterna och kyrkans representanter. I sin skrivelse mildrade Catharina Asplund sina utsagor i jämförelse med separatisternas skarpaste utlåtanden men behöll den separatistiska grundhållningen. Ett exempel på kompromisslinjen är dopet som enligt henne var ett "af Gud instiftat salighets medel när den skier efter instiftelsens ordning".¹⁵¹ Nattvarden erkände hon också som ett nådemedel. De separatistiska tankegångarna uttrycks tydligast i punkterna om kyrkogången och predikoämbetet. Om kyrkogången skrev Asplund att "Gud af nåde öfvertygad oss at han med sitt ord och varelse till intet vist rum bunden är, och att människans hierta är dett rätta tempel hvaruti han vill vara tillbedin".¹⁵² Vad predikoämbetet beträffar så riktades Asplunds kritik mot de i hennes tycke ogudaktiga prästerna, men hon förkastade inte värdet av gudaktiga lärare. På det hela taget kritiserade Asplund främst olika missbruk och missförhållanden inom det kyrkliga livet samtidigt som hon försvarade sin rätt att dra sina egna konklusioner och sitt avståndstagande från församlingsgemenskapen.

Skrivelsen – som för övrigt veterligen är den enda bevarade skrift som författats av Catharina Asplund själv – behandlar Catharina Asplunds åsikter angående tro, lära och prästerskap i allmänhet. Dock måste man komma ihåg att i och med att skrivelsen var adresserad till biskopen så kan den åtminstone indi-

na Asplund ta del av den 7 februari 1751. Betänkandet ifråga har jag inte funnit, men det står som grund för Catharina Asplunds skrivelse.

¹⁵⁰ Se bilaga 1.

¹⁵¹ SRA Acta ecclesiastica 119 Brev från Catharina Asplund till biskopen (odaterat; konsistoriets skrivare har angett 1751 som årtal).

¹⁵² SRA Acta ecclesiastica 119 Brev från Catharina Asplund till biskopen (odaterat).

rekt ha haft att göra med Catharina Asplunds strategiska överväganden angående hennes förhållande till de högsta kyrkliga myndigheterna. Skrivelsen har en i viss mån apologetisk ton och de separatistiska grundtankarna kommer fram särskilt vad kyrkogången och predikoämbetet beträffar. Man kan anta att denna skrivelse är ett uttryck för en kompromisstrategi i Catharina Asplunds förhållande till biskopen och konsistoriet. Även om det är omöjligt att vara säker på vad Catharina Asplunds innerst inne tänkte om de i skrivelsen berörda läropunkterna kan man säkert med fog anta att hon i viss mån hade anpassat sina ord efter mottagarens åsikter.

Skrivelsens mottagande blev dock tydligen inte särdeles positivt. Biskopen mottog skrivelsen under visitationen i februari 1751 och betecknade Catharina Asplunds uttalanden som "otydliga" och otillräckliga".¹⁵³ Catharina Asplund ville uppenbarligen inte förklara sig utförligare eftersom detta kunde ha lett till konfrontation med biskopen. Därför valde hon att skylla på den sena tidpunkten och dra sig undan vidare samtal med biskopen. Trots att biskopen var villig att fortsätta samtalet följande dag menade Catharina Asplund att hon inte hade något att tillägga till det som hon skriftligen hade meddelat. I maj år 1752 gav konsistoriet prostén Jesenhaus i uppdrag att förhöra Asplund och se till att ett entydigt protokoll uppförs och att Asplund skriver under det. Detta var den yttersta varningsgraden.¹⁵⁴ Konsistoriets konfrontationsstrategi nådde sin höjdpunkt i det redan tidigare berörda betänkandet från år 1758 i vilket Catharina Asplund ansågs vara en "incorrigibel separatist" som borde landsförvisas.

Catharina Asplund och de världsliga myndigheterna

De världsliga myndigheterna blev inkopplade i och med att konsistoriet krävde rättsliga åtgärder mot separatisterna. Urting hölls i Nykarleby i juni år 1739. Där var närvarande förutom

¹⁵³ NKA Biskopsvisitationsprotokoll den 19 februari 1751.

¹⁵⁴ Akiander 1857, 154–156.

häradshövdingen Wessman¹⁵⁵ också hovrättens ombud Wendelius och domkapitlets representant, kyrkoherden Gustaf Juslenius¹⁵⁶ från Kronoby. Catharina Asplunds individuella hållning och ståndpunkt kommer inte tydligt fram ur källorna. Det som kommer fram är att rätten ansåg att noggrannare undersökningar var nödvändiga. Dessutom skulle prästerskapet undervisa separatisterna.¹⁵⁷

De angivna separatisternas mål behandlades sedan i hovrätten under en lång tidsperiod. Den första indirekta uppgiften om ett ställningstagande gentemot Catharina Asplund kan skönjas i hovrättens protokoll från den 12 november år 1750. Där står det att "sedermera har ock Clasberg, Capitain Gisselkors, Bulich och Olof Andersson efter Kongl. Hofrättens godfinnande blifvit förhörda i kapitlet men de öfriga hafva blifvit i orten af presterskapet vidare undervista".¹⁵⁸

Detta beslut har sannolikt reflekterat hovrättens attityder gentemot separatisterna. De enskilda separatisternas egna val av strategi kunde tänkas förklara hovrättens förhållningssätt. Claesberg hade redan år 1741 dömts till böter som han i brist på pengar fick försona med fjorton dagars fängelse. Hovrätten såg inte med blida ögon på det att Claesberg hade kommit med "försmedeliga expressioner emot Consistorium så wäl i then Wällofl. Rådstugu Rätten som i Kongl. Maj:t:s och Riksens Höglöfl. HofRätt".¹⁵⁹ Hans skuld ökades av att "han förliknar Consistorium wid Wildiuret, som omtalas i Uppenb. B Cap 13."¹⁶⁰ Claesberg höll fast vid sina åsikter inför hovrätten och väjdade

¹⁵⁵ Om denne se Cavallin 2003, 219–221.

¹⁵⁶ Om denne se Strandberg 1834, 129.

¹⁵⁷ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 26 januari 1759; Ruuth 1922, 74–75.

¹⁵⁸ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 12 november 1750.

¹⁵⁹ SRA Acta ecclesiastica 119 Konsistoriets utlåtande om Claesbergs ansökan till Kungl. Maj:t den 9 oktober 1741.

¹⁶⁰ SRA Acta ecclesiastica 119 Konsistoriets utlåtande om Claesbergs ansökan till Kungl. Maj:t den 9 oktober 1741.

till kungen för att slippa göra avbön inför konsistoriet. Bullich hade enligt assessor Tollstedt "i åtskillig måtto vanvördelig sig utlåtit om döpelsen med mera".¹⁶¹ Bullichs uppförande ansågs till den graden anstötligt att flera av hovrättens assessorer reserverade sig i särskilda utlåtanden angående honom.

Vad Bullich och Claesberg angår, ser det ut som om hovrätten skulle ha reagerat skarpt mot deras konfrontationsstrategi vis à vis konsistoriet och hovrätten. På den här punkten kunde man kanske ana det gamla enhetssamhällets konturer bakom handlingen. De världsliga och kyrkliga myndigheterna bildade en på många sätt enhetlig överhet som kunde ses som en integrerad helhet. Bullich och Claesberg antog en konfrontationsstrategi mot denna överhet, liksom både de kyrkliga och världsliga myndigheterna mot dem. Catharina Asplund å sin sida föredrog att inta en kompromisslinje både vis à vis konsistoriet (och därigenom indirekt i förhållande till hovrätten), medan hon valde konfrontationslinjen mot det lokala prästerskapet. Hon utnyttjade alltså en skiljelinje i överhetens struktur. Hon valde konfrontationsstrategin gentemot överhetens lokala representanter, d.v.s. de lokala prästerna, medan hon i förhållande till de högre instanserna, d.v.s. hovrätten och konsistoriet, valde att kompromissa. Denna strategi gav henne ett sådant andrum att hon kunde bibehålla sin separatistiska livsstil hemma i Nykarleby utan att bli fälld i hovrätten.¹⁶² Det är högst antagligt att hovrätten skulle ha förhållit sig strängare till henne om hon hade valt att utmana konsistoriet med en öppen konfrontationsstrategi såsom Claesberg och Bullich gjorde. Hovrätten såg antagligen också situationen från ett perspektiv som hade att göra med det kristna

¹⁶¹ SRA Acta ecclesiastica 119 Konsistoriets utlåtande om Claesbergs ansökan till Kungl. Maj:t den 9 oktober 1741, Hovrättens protokoll den 3 december 1750.

¹⁶² En intressant parallell finns hos Ericsson & Harnesk (1994, 56-57). Olof Palmgren, som var en ledargestalt inom läseriet i Norrland, försökte göra ett gott intryck på domkapitlet trots att han kritiserade hårt de lokala prästerna. Hans val av strategi liknar Catharina Asplunds tillvägagångssätt.

enhetssamhället. Att utmana konsistoriet var lika med att utmana överheten och den gällande samhällsordningen som helhet.¹⁶³

Hovrättens åsikt om separatisterna sammanfattades av vicepresidenten som ansåg att separatisterna "icke hållit sådana förbudna sammankomster som uti kongl. Stadgan om religion 1726 omtalas, utan har det mäst gått derpå ut, at the, som förut varit af lika tankar, giort hvarandra besök och derunder läst några Gudelige böcker, the icke eller funnits intagna af så farliga meningar, som vara stridande emot trones rätta grund och salighetenes rena ord, utan har det mäst rört utvärtes ceremonier."¹⁶⁴ Den 4 december år 1750 konstaterade hovrätten slutligen att processen mot separatisterna hade inletts på ett förhastat sätt och att därvid hade "icke blifvit nog tålmod brukad, ei eller them lämnad tilräckelig tid, hvarunder vederbörande presterskap kunnat och bort gå them til handa med sachtmodig undervisning utan [...] the för hastigt för rätta draga efter kapitlets föranstaltande."¹⁶⁵ Hovrättens konklusion var att domkapitlet inte borde ha dragit separatisterna inför världslig rätt. I och med att största delen av separatisterna hade frångått sina tidigare åsikter kunde hovrätten lugnt lämna dem obesträffade, men vad de ståndaktiga separatisterna Catharina Asplund och Margareta Johansdotter beträffar ansåg hovrätten att de borde undervisas av det lokala prästerskapet.

Hovrättens strategi gentemot Catharina Asplund kan karakteriseras som Kooperation. De allra tydligaste separatistiska formuleringarna hos Asplund fördömdes, men en del av assessorerna var färdiga att förbise tvetydiga formuleringar. Vad Catharina Asplund själv beträffar, kan man inte tala om någon strategi i förhållande till hovrätten för hon hade inga dokumenterade direkta kontakter med hovrätten. Även om några antydningar om en kompromisslinje skulle skönjas blir bilden mera komplicerad

¹⁶³ Ett resonemang av samma typ finns hos Sulkunen (1999, 24–25).

¹⁶⁴ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 3 december 1750.

¹⁶⁵ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 4 december 1750.

om man tänker på hennes uppträdande vid förhöret i Nykarleby i januari 1759. Föremålet för Catharina Asplunds kritik var det av vicepastorn Remahl representerade lokala prästerskapet. Rättegången ägde rum på hovrättens befallning och som actor fungerade länsmannen Eric Appelquist från Lillkyrå.¹⁶⁶ Flera aktörers samtidiga närvaro på samma arena kan ha gjort situationen komplicerad. Hovrätten fick ta del av handlingarna och hovrättens ledamöter kan ha upplevt Asplunds konfrontationsstrategi som delvis riktad mot hovrätten. I det här fallet blir strategiernas mångtydighet också belyst på ett annat sätt. Var strategiernas överhuvudtaget fullt så medvetna som vi hittills implicit har antagit? Hade känslomässiga faktorer någon påverkan på det som utåt kunde tolkas som en rationellt utarbetad maktstrategi?¹⁶⁷ Det ser ut som om Catharina Asplund ändå gav utlopp åt sina känslor då hon förklarade sig närmare angående sin anklagelse om att prästerskapet förföljer fåren. Som exempel angav hon sitt eget öde, att bli "från det ena förhöret till det andra dragen".¹⁶⁸ Antagligen måste det ha varit prästerskapets förhör som änkan menade eftersom hon själv ursprungligen hade velat förklara sina åsikter inför en världslig domstol.¹⁶⁹

Som slutsats kan man anföra att Catharina Asplund såg de världsliga myndigheterna som en kanal genom vilken hon kunde främja sina intressen. Att hon för det mesta var tvungen att handla med de världsliga myndigheterna via det lokala prästerskapet gjorde situationen komplicerad. De världsliga myndig-

¹⁶⁶ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 26 januari 1759.

¹⁶⁷ Angående perspektiv på väckelse, makt och rationalitet se Wallenberg Bondeston 2003, 10–18.

¹⁶⁸ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 27 januari 1759. Asplund nämner dock i detta sammanhang två präster som hon gillade, nämligen Tolstadius och Giers. Dessa Stockholmspräster mötte allmänt sympatier både bland moderata och radikala pietister. Om Tolstadius och Giers se Odenvik 1942; Lenhammar 2000, 64–65.

¹⁶⁹ Ruuth 1922 I, 73.

heterna följde en kooperationsstrategi i förhållande till Catharina Asplund, men själv verkar hon inte ha haft en enhetlig strategi i förhållande till dem.

Catharina Asplund och de övriga separatistledarna

Catharina Asplund verkar ha stått på vänskaplig fot med de två andra framträdande separatistledarna Gisselkors och Claesberg. Detta bestyrks av hennes eget utlåtande samt av Claesberg själv.¹⁷⁰ Asplund nekade till anklagelsen om att hon skulle ha hållit konventiklar hos sig, men medgav att hon hade besökt Gisselkors och Claesberg och att de hade besökt henne. Under sammankomsterna hade de läst bl.a. Bibeln och uppbyggelselitteratur så som Arndts *Sanna kristendom* och Thomas Kempis *Kristi efterföljelse*. Dessutom hade de läst *Det fördolda lifvet med Christo i Gud* samt *Mose och Lambsens Wisor*.¹⁷¹ Källorna kastar inget ljus över frågan om de vänskapliga relationerna mellan Catharina Asplund och de övriga separatistledarna endast var en fasad bakom vilken ett internt maktspel kan ha försiggått. Man kan inte på basis av källorna sluta sig till förekomsten av maktstrategier i dessa förhållanden.

Lika stor osäkerhet råder gällande Catharina Asplunds och mågen Friedrich Basiliers förhållande och förekomsten av maktstrategier dem emellan. Prästerskapet hade intygat att det hade förekommit osämja mellan Asplund och Basilier till den grad att de inte kunde vistas under samma tak. Basilier svarade på dessa påståenden vid ett förhör den 29 januari 1759. Enligt honom rörde det sig inte om egentlig osämja, utan Asplund hade flyttat i en skild stuga på hemmanet för att hon "älskar stillhet och enslig

¹⁷⁰ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 26 januari 1759; Krook 1928, 87.

¹⁷¹ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 26 januari 1759. *Det fördolda lifvet* utkom år 1742 i Hamburg. Boken var skriven av Louvigni och översatt av Sven Rosén. Se Pleijel 1935, 364.

lefnad, welat fly tienste folckets dageliga buller".¹⁷² Om det hade förekommit ordväxling mellan dem berodde det enligt Basilier på deras skiljaktiga åsikter i religionsfrågor, i synnerhet kyrkogång och predikans åhörande.

Detta utlåtande av Basilier tyder på att det faktiskt rådde oenighet mellan Asplund och Basilier. Att Basilier delvis ville släta ut det hela inför rätten är en möjlighet, men ändå är det viktigt att notera att han valde att poängtera skillnaderna i deras åsikter om religionsfrågorna. Var detta en manöver av Basilier genom vilken han ville framställa sig i positiv dager i jämförelse med sin svärmor?

Basilier avslöjade ytterligare en orsak till meningsskiljaktigheter, nämligen "olika tankar i hushållningen" som "han sökt rätta och styra".¹⁷³ Det är närmast en konfrontationsstrategi som Basilier tycks ha utnyttjat, men Catharina Asplunds egna strategier förblir en gåta. Överhuvudtaget är det svårt att dra säkra slutsatser om Catharina Asplunds strategier i förhållande till de övriga separatistledarna eller deras strategier i förhållande till henne.

4.3 Slutsatser

Frågeställningen i detta kapitel gällde Catharina Asplunds maktstrategier i förhållande till de övriga aktörerna i maktspelet kring separatismen samt de övriga aktörernas strategier i förhållande till henne. Det lokala prästerskapets strategi mot Catharina Asplund var konfrontation, och Asplund valde också konfrontation mot de lokala prästerna. Vad domkapitlet beträffar valde Catharina Asplund kompromiss som sin strategi, medan domkapitlet började med konfrontation, övergick tillfälligt pga. hovrättens inflytande till Kooperation och antog sedan åter en kon-

¹⁷² SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759.

¹⁷³ SRA Acta ecclesiastica 119 undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759.

frontationsstrategi. De världsliga myndigheterna, i detta fall representerade av hovrätten, valde Kooperation som sin strategi i förhållande till Catharina Asplund. Hovrättens kommunikation med Asplund var indirekt och skedde främst via det lokala prästerskapet. Detta är en bidragande faktor till det att det är svårt att hitta någon urskiljbar strategi hos Catharina Asplund i förhållande till de världsliga myndigheterna. Det var också svårt att hitta spår efter maktstrategier i Catharina Asplunds interaktion med de övriga separatistledarna. Den enda maktstrategi som gick att spåra upp var Friedrich Basiliers konfrontationsstrategi gentemot svärmodern Catharina Asplund.

Studiet av maktstrategier gav upphov till nya frågor. I hur hög grad kunde man tala om medvetna, rationellt utarbetade strategier? Eller var strategierna kanske delvis utformade på emotionella grunder? I varje fall visade det sig vara motiverat att framhålla det faktum att separatismen handlade om väckelse. Maktperspektivet är inte det enda perspektivet på separatismen. Det har sitt berättigande i och med att separatisterna råkade i en konfliktsituation med de kyrkliga och de världsliga myndigheterna. Denna konfliktsituation handlade om makt, om den ena partens avsikter att påverka den andra och den andra partens möjligheter att motsätta sig detta maktutövande. Men det handlade också om religiös övertygelse. För separatisternas del blev det en långdragen rättslig process. Den religiösa övertygelsen kan ha varit en viktig faktor som bidrog till att separatisterna var villiga att underkasta sig anklagelser, förhör och eventuella straff.

5 Sammanfattning och avslutande reflexioner

I denna undersökning har jag försökt kasta ljus över Catharina Asplund som ledare för den separatistiska rörelsen i Nykarleby mellan åren 1736 och 1768. Catharina Asplund visade sig vara en väckelseledare vars ledarskap var lokalt och centrerat kring det egna hushållet. Asplund samlade omkring sig en kärngrupp av anhängare som var knutna till henne genom tjänsteförhållande eller släktskapsband, och Catharina Asplunds hem på Draka-

backa hemman fungerade som mötesplats för separatisterna i staden. Catharina Asplunds ledarskap kännetecknades av kontinuitet och hon var den ledande separatisten i Nykarleby från rörelsens begynnelse till dess att rörelsen gradvis utlocknade.

Det kom fram att Catharina Asplund i första hand var en lokal ledare. Hon mottog intryck från Erikssönerna via Johan Bullich. Den av mystiken färgade litteraturen var en viktig inspirationskälla för henne, vilket låg i linje med utspridningsmönstret för den separatistiska fromhetstypen i Österbotten. Hon läste böcker av bl.a. Jean de Bernières Louvigni och Thomas a Kempis och dessutom anklagade man henne för att ha läst Johann Conrad Dippels skrifter. Senare berättade hon att hennes separatistiska åskådning hade börjat ta form efter hennes tid som flykting i Söderhamn. Där hade hon lyssnat till kyrkoherden Olof Monténs predikningar som hon senare lovordade.

Den separatistiska rörelsen i Nykarleby utvecklades i skarp motsättning till de lokala prästerna. Catharina Asplund valde en skarp konfrontationslinje i förhållande till prästerna i staden och prästerna intog likaså en konfrontationsstrategi i förhållande till henne. Catharina Asplund kunde verka som separatist genom att välja en kompromisstrategi i förhållande till domkapitlet. Hon blev sålunda inte fälld i hovrätten trots att domkapitlet nog talade för en landsförvisningsdom. Hovrätten valde en kooperationsstrategi gentemot Asplund, vilket kan ses som ett tecken på en mjukare linje i religionsmålen. Denna försiktiga och avvaktande linje blev sedan normen under 1700-talets senare år då nya väckelser uppstod bland de breda folklagen. Studiet av maktstrategier aktualiserade också frågan om väckelsens natur. Jag fann det motiverat att poängtera maktperspektivets begränsningar; Catharina Asplunds och de andra separatisternas religiösa övertygelse var sist och slutligen en mäktig drivkraft bakom rörelsen.

Att finna förklaringar till Nykarlebyseparatismens uppkomst visade sig vara en svår uppgift. Studiet av rörelsen ledde dock till viktiga iakttagelser. Rörelsen var religiös i grund och botten och

att förklara dess uppkomst uteslutande från ett socialt perspektiv visade sig vara föga fruktbart. En konstruktiv ansats var att i stället försöka förstå den separatistiska religiositeten.

De sociala förklaringsansatserna och jämförelserna mellan Catharina Asplund och andra väckelseledare pekade på flera relevanta faktorer i den sociala miljön. Även om dessa faktorer inte kan ses som förklaringar till rörelsen uppkomst är de relevanta om man vill förstå rörelsens utveckling i den separatistiska riktning som den antog. Gemensamt för flera av de olika väckelserna i 1700-talets Finland var att den lokala befolkningens relationer med prästerna var ansträngda pga. rättsprocesser mellan församlingsborna och prästerna. Myndigheternas reaktioner berodde i Catharina Asplunds fall på hennes nattvardsvägran och predikoverksamhet. Konfrontationsstrategin mot de lokala prästerna var också ägnad att göra prästerna fientligt stämda mot Asplund. Catharina Asplund kunde nå ett visst mått av framgång som separatistledare i och med att hon skickligt utnyttjade en varierande arsenal av maktstrategier i förhållande till myndigheterna. Hon mötte de lokala prästerna i öppen konfrontation medan hon valde att kompromissa inför de högre myndigheterna. I tillägg var hon resursstark nog att kunna hävda sig socialt. Konflikten mellan separatisterna och de lokala myndigheterna blev total och omfattade allt från de religiösa åsikterna till ekonomiska tvisteämnen. Mitt i denna långdragna process med alla förhör och det ständigt överhängande hotet om rättsliga påföljder måste det sist och slutligen ha varit den djupa religiösa övertygelsen som drev Catharina Asplund och de övriga separatisterna fram i en kamp mot en överlägsen motståndare, det ortodoxa enhetssamhällets religiösa och politiska överhet.

BILAGA 1

Högvördigste Herr Doctor Biskop och Pro Cancellarie

Hög-gunstige Herre

I anledning af communication öf[ver] venerandi Consistorie betänkande i Åbo rörande oss om några så kallade irrige meningar i trones lära, daterat d: 16 december 1741, dock ounderskrifvet framgifvits af Pedagogus Herr Olof Kikovius d: 7 febr. 1751; altså warda följande sex punkter i ödmuikhet efter samvetets öfvertygelse besvärade af undertecknade, medan de samma äro tillförande confust nedan till protocols komne, och man således måste vara nögd at liknas vid fantaster med mehra som bemelt communications skrift tilkiänna gifver:

Hvad egenteligen hos oss angår

1. Om Guds ord

Så hålles thet så före at Gud är förenad med sitt heliga utgifna ord samt at det är dem till lif och salighet som thet samma med trones lydaktighet anamma äfvenvåhl troendes när en ogudaktig läser Guds ord at det är ock blifver som thet af begynnelsen varit hafwer. men visheten ock förståndet deraf är honom utom bättring fördåld, i följe deraf oskickelig at smaka ordets kraft och nytta, med alt detta är icke sagt at den ogudaktige ej bör läsa den heliga skrift, utan önskas häldre at den så måtte läsas och ransas, att hiertats vilja kunde blifva bögt till Jesu andes öfverlemnande.

2. Om Barndopet

Så ärkiendes döpelsen för et af Gudi instiftat salighets medel när den skier efter instiftelsens ordning.

3. Om skriftermåhl

Svaras at man sitt hiertas åliggande vill för den högste för allting sig täcka; men skulle något samvets måhl sig yppa thet man sielf intet kunde finna sig uti, så vore då med höga åstundan at äga

någon till himmelriket lärd ock samvets öm lärare den man om samma tillstånd kunde conferera med, i annor händelse kan man så mycket mindre sådant anförtro en säker och ogudaktig lärare, som at han är oskickelig at meddela något råd deruti, ock af Gud förbuden at befatta sig med sådana heliga förrättningar hvilket ses af Psal: 50. 16 vers.

4. Om nattvarden

Svaras at man håller nattvarden för en högt välsignadt salighets medel uti tro och Kiärleks förbindelse till Gud och nästan; äfvenvåhl tror det at Jesus Christus den samma bland de sina medel- och omedelbarligen hålla kan altsåsom Hans Nåd af tid och Omständigheter thet behagar uti hvar ock en siäl meddela.

5. Om Kyrkiogång

Svaras emedan Gud af nåde öfvertygadt oss at han med sitt ord och varelse till intet vist rum bunden är, och att menniskans hierta är dett rätta tempel hvaruti han vill vara tillbedin ärad och prisad hvarom många vittnesböcker i den heliga skrift finnes altså gifves vi icke samvetsfrihet söka honom utom oss, icke at man dermed vill klandra på andras kyrkiogång, utan lemnar hvar och en at söka Honom som dess samvets frid ock frihet enligast är: ty slutet blif. dåck detta at hvar ock en af oss skall göra Gudi räkenskap för sig sielf.

6. Om Predikoämbetet

Hvad Presternas kallelse angår, så nekas intet at den ju medelbarligen kan skie, men at ehrkänna en världslig sinnad ogudaktig lärare at kunna förestå andens heliga ämbete och explicera Guds ord, håller man omöjeligt vara, hvilket ses af Math: 15. 14v låter föra them, the äro blinde ock blindes ledare så faller the båda i gropena; äfven ses af Syraxs boks 15. 9:10 verser ther orden så lyda, en ogudaktig kan intet rätt lära ty thet kommer icke af Gudi ty till en rätt lära hörer vishet the gifves då Gud nåden till dem Math. 12 C: 35v. det vittnas ock i den kiäre Johan Arndts Sanna Christendoms 3die Boks 15 cap. anmärkning af Luther så lydande ingen kan rätt förstå Gud ej heller Guds ord om han icke

hafver det Omedelbart af den helige ande; men ingen kan omedelbart hafva det af den helige ande; om han icke förfar, försöker ock finner det: ock i den samma ehrfarenheten lärer den helige ande såsom uti sin egen skola utom hvilken intet varder lärdt utan allenast och sqvaller i hvilket alt af Johan Arndts widlyftigen förklaras uti des betänkande öf. Tauleri Teologi hvarmed för denna gången slutas ock förblifva med

diupaste vördnad

Högvördigste herr Doctorens och Biskopens

ödmiukaste tienarinna

efter begiäran skrifvet

Catharina Asplund.

af Friedrich Basilier

Margareta Johansdotter

II

Apokalyptik och själavård i Abraham Achrenius kontinuationer

1 Inledning

Apokalyptik¹⁷⁴ och själavård kan synas vara två vitt skilda företeelser. Dock ämnar jag i denna undersökning utröna huruvida det eventuellt finns beröringspunkter mellan dessa två sfärer inom den andliga verksamhet som bedrevs av Abraham Achrenius, en av Finlands främsta väckelseledare under 1700-talet. Achrenius s.k. kontinuationer¹⁷⁵, som utgjorde ett handskrivet substitut för en religiös tidskrift, fungerade som ett forum för apokalyptiska spekulationer samtidigt som de innehade en själavårdande funktion. Varken de själavårdande eller de apokalyptiska aspekterna i Achrenius verksamhet har varit föremål för mera ingående studium, och att kombinera dessa två sfärer torde vara en hittills oprövad väg inom finländsk teologisk forskning.

1.1 Frågeställning

Som övergripande frågeställning kommer jag att studera förhållandet mellan apokalyptik och själavård i Achrenius kontinuationer. Hurdant förhållande råder det mellan själavården och apokalyptiken i kontinuationerna? En fördjupning av frågeställningen har att göra med *skräckens historia*. Vilka slags rädslor kommer till uttryck i kontinuationerna? Hur bemöter Abraham Achrenius dessa rädslor som själavårdare? Slutligen ställs själavård, rädslor och apokalyptik i ett vidare idéhistoriskt sammanhang.

¹⁷⁴ Med apokalyptik avser jag spekulationer kring världsloppet och dess slut på basis av gudomlig uppenbarelse. Dessa uppenbarelsen finns i regel antecknade i apokalyptisk litteratur. Termen apokalyptik fungerar ofta även som beteckning för denna litteraturgenre.

¹⁷⁵ Angående kontinuationerna se Ruuth 1909. Själva ordet kontinuation förekommer inte i nutida vardagssvenska. För att finna en definition måste man vända sig till andra språk. *Continuation* definieras av Webster's engelska ordbok som "a publication issued more or less regularly over an indefinite period" (Webster 1989).

Dessa ovannämnda frågor har inte lyfts fram i den tidigare Achreniusforskningen. Martti Ruuths biografi *Abraham Achrenius – ajan merkki ajoiltaan I–II* (1922) är den enda monografin som har skrivits om Achrenius. Ruuth ger uppslag till den övergripande frågeställning som jag har valt då han skriver att Achrenius framstod först och främst som en själavårdare i sitt dogmatiska tänkande.¹⁷⁶ Ett ännu vidare perspektiv på andliga ledargestalters själavårdande verksamhet presenteras av Fride Hedman. Hedman skriver i anslutning till Helge Nymans bedömning av Paavo Ruotsalainen's verksamhet att det torde vara motiverat att studera alla framstående andliga ledarpersonligheters gärning utifrån ett själavårdsperspektiv.¹⁷⁷ Därmed är det motiverat att tillämpa själavårdsperspektivet även på Abraham Achrenius. Martti Ruuth skriver om behovet av ett fördjupat studium av kontinuationerna. Samtidigt anser han det överflödigt att ägna vidare uppmärksamhet åt de apokalyptiska spekulationerna som Achrenius hänger sig åt.¹⁷⁸ Det är just på denna punkt som ett nytt spår öppnas för forskningen. Achrenius var en mångfacetterad andlig ledarpersonlighet och hans apokalyptiska tänkande innehåller interna spänningar mellan dels en radikalpietistisk profetisk medvetenhet och dels en uppbyggande och optimistisk sida.¹⁷⁹ Apokalyptiken var en organisk del av Achrenius teologiska tänkande. Att kombinera studiet av Achrenius själavårdande verksamhet med studiet av hans apokalyptik bidrar till en helhetsförståelse av hans gärning.

1.2 Källmaterial

Som källmaterial har jag Abraham Achrenius kontinuationer som ursprungligen var 74 till antalet. Av dessa saknas dock 25

¹⁷⁶ Ruuth 1922 II, 176.

¹⁷⁷ Hedman 1983; Nyman 1955, 132.

¹⁷⁸ Ruuth 1902, 32; Ruuth 1922 II, 149–150.

¹⁷⁹ Ruuth 1922 II, 148–150.

stycken, bland dem de 17 första kontinuationerna.¹⁸⁰ Materialet är relativt omfattande och det spänner över tiden mellan åren 1763 och 1769, dvs. fram till Achrenius dödsår. En del av de händelser som beskrivs i kontinuationerna hade ägt rum några decennier tidigare. Detta ställer forskaren inför frågor som har att göra med källkritik: hur kan tidsdifferensen mellan Achrenius upplevelser och deras nedtecknande i kontinuationerna ha påverkat framställningen? Kan denna tidsdifferens ha lett till att Achrenius föll för frestelsen att försköna eller efterrationalisera något i händelseförloppet?

Källhänvisningarna till kontinuationerna är så pass frekventa att kortfattade fotnoter är på sin plats. För att vara i linje med Ruuth anger jag källan med förkortningen *Cont.* samt kontinuationens nummer. Kontinuationerna finns i Helsingfors universitetsbibliotek, men Achreniana-samlingens signum har förändrats sedan Martti Ruuths tid.

Kontinuationerna var avsedda att avhjälpa bristen på en andlig periodisk tidskriftspress, och pga. den stränga censuren var de förmodligen aldrig avsedda att tryckas. I stället lästes de inom en krets av korrespondensvänner vilkas identitet förblir oklar. Korrespondensvännerna framträdde under olika pseudonymer såsom Cautus, Solus, Vir Borealis¹⁸¹, Redobogen, Volonteuren osv. Achrenius undertecknade själv sina brev med pseudonymen Aletophilus. Ruuth antar att korrespondensvännerna bildade en utvald krets av pietismens företrädare.¹⁸² Av dessa personer var

¹⁸⁰ Vad som har hänt åt de saknade kontinuationerna förblir oklart. Martti Ruuth (1902, 25) nöjer sig med att notera avsaknaden av dessa 25 kontinuationer men ger sig inte in på gissningar angående möjliga orsaker.

¹⁸¹ Bakom pseudonymen Vir Borealis kunde dölja sig en person med släktnamnet Nordman eller Norman. Ett möjligt alternativ är separatisten Olof Norman (1688–1773) som dock befann sig på Sjalö hospital. Se Sandholm 1971, 246. Vistelsen på hospitalet behöver dock inte nödvändigtvis ha uteslutit möjligheten att delta i korrespondensen.

¹⁸² Ruuth 1922 II, 147–148. Jfr *Cont.* 73 Svar uppå Soluses Samvetsmål. Nostro Polo den 6: aug: 1769. Achrenius nämner att Solus har skrivit om sin prediko-

många uppenbarligen väl hemmastadda i teologiska frågor. Även om Achrenius i mångt och mycket fungerade som auktoritet bland sin läsarkrets framgår det dock klart av läsarnas respons (som Achrenius tidvis hänvisar till) att dessa läsare var hans intellektuella och ståndsmässiga gelikar. Det verkar dock som om en del av Achrenius läsare var betydligt yngre än han själv.¹⁸³ I självvården framträder Achrenius samtidigt som förkunnare och som samtalspartner. Han har ett budskap som han vill framföra men han är redo att lyssna på det som hans läsare vill säga.¹⁸⁴

Kontinuationerna fungerar som avgränsning för forskningsuppgiften. Jag ämnar inte företa en helhetsanalys av Achrenius apokalyptiska åskådning eller hans självvårdande verksamhet, utan uppgiften blir uttryckligen att se på förhållandet mellan självvårdande ansatser och apokalyptik såsom det framträder i kontinuationerna. Därmed förbigås de apokalyptiska tankegångar som Achrenius odlar i andra anteckningar av mera privat natur, och tyngdpunkten läggs vid den undervisning som Achrenius

metod. Solus identifieras alltså entydigt som en präst, och man kan tryggt förena sig med Ruuths antagande att prästerna annars också var väl representerade bland kontinuationernas läsare. Achrenius verkar själv ha varit initiativtagare till sekretessen kring brevväxlingen. Han skriver att han väntar på ett svarsbrev "utan titlar, och under förtäckt Namn ... såsom ock iag brukar förtäckt Namn." (Cont. 73 Svar uppå Redobogens bref som kommer at datera ifrån Kedars hyddor).

¹⁸³ Exempelvis hälsas Redobogen av Achrenius med följande ord: "Edert bref min fordna väns Son, hvilckens farfar iag ock talt vid, då som han var comminister i Uhleå; hafva iag af den 14 Julij .. bekommit, under den tid iag druckit brunn" (Cont. 73 Svar uppå Redobogens bref som kommer at datera ifrån Kedars hyddor).

¹⁸⁴ Det är intressant att jämföra Achrenius roll som självvårdare med det som Aarno Sainio (1997) skriver om obalansen mellan undervisande och interaktiva element i självvården. Enligt Sainio har problemet sina rötter i självvårdens tradition. Den kerygmatiske självvården har länge varit förhärskande, och man har sett självvårdsförhållandet som ett förhållande mellan lärare och elev. Detta förhållande realiseras till en del mellan Achrenius och hans läsare, men samtidigt finns det interaktiva elementet hela tiden med.

vill delge sin läsarkrets. Samtidigt fungerar apokalyptiken och själavården som en annan gräns. Det rör sig inte om en helhetsanalys av kontinuationerna som sådana. De apokalyptiska och själavårdande elementen i kontinuationerna är väl företrädade, men Achrenius skriver även om andra ämnen. Dessa andra ämnen är jag dock tvungen att lämna utanför min framställning som uttryckligen fokuserar på apokalyptik och själavård i kontinuationerna.

1.3 Disposition och metod

Som första led i undersökningens disposition kommer ett bakgrundskapitel i vilket jag går igenom den teoretiska referensramen för min undersökning. Jag presenterar biografiska uppgifter om Abraham Achrenius och ger en kort inblick i hans position inom själavårdens historia. I de följande kapitlen presenterar jag en systematisk genomgång av kontinuationerna och analyserar de olika apokalyptiska begreppens användning och deras relation till själavården. Efter att på detta vis ha sökt svar på den övergripande frågeställningen angående själavårdens och apokalyptikens inbördes relation övergår jag till att behandla rädslorna och Achrenius bemötande av dem. Rädslorna hör ihop med den apokalyptiska tematiken, och studiet av dem är ägnat att fördjupa analysen av problemkomplexet apokalyptik och själavård. Jag analyserar rädslorna med hjälp av den välunderbyggda teoretiska ram som Jean Delumeaus forskning kring skräckens historia erbjuder. Sedan ställer jag kontinuationernas tematik kring apokalyptik och själavård i ett vidare idéhistoriskt sammanhang. Detta gör jag genom att pröva mitt material i förhållande till Karl Löwiths tes om det eskatologiska tänkandets omvandling under 1700-talet. Undersökningens resultat summeras slutligen i ett sammanfattande kapitel.

2 Bakgrund

2.1 Abraham Achrenius

Abraham Achrenius föddes år 1706 i Somero där hans fader var sockneadjunkt. Sina teologiestudier inledde Achrenius i Åbo vid nitton års ålder. År 1728 lämnade han universitetet för att ta anställning som privatlärare hos greve Gustav Creutz i Fredrikshamn. Hos familjen Creutz kom han i kontakt med pietismen bl.a. genom grevens broder Carl som under sin fångenskap i Sibirien hade mött Hallepietismen. Den unge Achrenius hade tidigare saknat en djupare personlig troserfarenhet, men det egna andliga uppvaknandet i den pietistiska herrgårdsmiljön förde honom in på en ny väg. Det oaktat sjönk och steg de andliga dyningarna i hans inre och som 24-årig ung teolog stod han tveksam inför den kommande prästvigningen. Känslorna av överdighet förskingrades slutligen och Achrenius gav sitt samtycke till prästvigningen. År 1736 utnämndes han till kapellan i Esse. I Esse kom Achrenius i kontakt med den separatistiska pietismen som han till en början bekämpade. Achrenius gick själv igenom inre stridigheter och stor själslig kamp. Det var en tid av andlig osäkerhet för Achrenius, och han började allt mer undra över hur han borde förhålla sig till den separatistiska väckelsen. Efter hand började Achrenius ta intryck av separatisterna och slutligen tog han parti för dem. Tredje dag pingst år 1740 blev den slutliga vändpunkten i detta avseende. Den dagens predikan blev både extatisk och dramatisk: först förmådde Achrenius endast uttala lösryckta ord och fraser, och slutligen började han ropa: "Herre Jesus, förskräck de ogudaktigas hjärtan!"¹⁸⁵ Folket flydde ut ur kyrkan och Achrenius kände själv hur han fördes ut ur kyrkan såsom av en stark vind. Sedan samlades en folkhop utanför prästgården där Achrenius avsade sig prästämbetet. Achrenius ställde sig i spetsen av den separatistiska väckelserörelsen och

¹⁸⁵ Ruuth 1922 I, 146.

den s.k. Sionsförsamlingen. Separatisterna såg sig själva som utgångna från Babel, kyrkan som de betraktade som förvärldsligad och fallen. Sionsförsamlingens idyll blev inte långvarig: Achrenius kallades för förhör till domkapitlet i Åbo och under hans frånvaro utvecklades Sionsförsamlingen i en radikalare riktning. Trots att Achrenius efter sin återkomst kunde säkra kontrollen över rörelsen, uteblev den första tidens känsla av gemenskap och entusiasm. Achrenius lämnade sedan Esse och reste till Stockholm där han började verka för att återfå sitt ämbete. År 1742 insatte kungen Achrenius på nytt i prästämbetet efter att han hade förklarat sig inför Stockholms konsistorium. Han innehade en tid ställningen som slottspredikant i Åbo, och år 1753 utnämndes han till pastor i Nousis där han verkade ända fram till sin död år 1769.

Erfarenheterna i anslutning till Esseväckelsen kom att definiera Achrenius tänkande under resten av hans liv. Han tog aldrig avstånd från separationsperioden – trots vad som kunde kallas separatismens andliga extravaganser – utan han såg väckelsetiden som höjdpunkten i sitt liv. Som själavårdare framträder Achrenius som en väckelsens man och erfarenheterna från rörelsen år 1740 står i många avseenden som norm för honom. Då Achrenius i kontinuationerna redogör för händelserna år 1740 lyfter han fram olika detaljer som exempel. Dessa exempel står för det som Achrenius själv upplevde som äkta och helgjutet i det andliga livet. Samtidigt som de innehåller t.o.m. groteska ingredienser tar dessa exempel fram det som Achrenius och hans korrespondensvänner längtar efter, nämligen väckelsen i dess otämjda naturlighet. I det följande redogör jag för Abraham Achrenius position inom själavårdshistorien och Achrenius egna erfarenheter från Esseväckelsen år 1740 får tjäna som illustration.

2.2 Själavårdshistoria

Pietismen utgjorde ramen för Abraham Achrenius verksamhet som själavårdare. Nya vindar började blåsa inom själavården i och med Speners verksamhet. Från Spener ärvde pietismen en själavårdsmentalitet som lade vikt vid uppmuntran och tröst i

motsats till stränghet och tvång. Pietisterna intresserade sig för individens religiösa liv, och en tradition av ömsesidig uppbyggelse och ömsesidigt tillrättavisande levde vidare. Denna tradition hade en fast förankring inom lutherdomen i allmänhet men ömsesidig uppbyggelse och ömsesidigt tillrättavisande aktualiserades på ett särskilt sätt inom pietismen.¹⁸⁶ Dessa fenomen accentuerades sedan inom pietismens radikala förgreningar, varav Esseväckelsen är ett gott exempel.

För att ge läsaren en inblick i konkreta självvårdssituationer i vilka Abraham Achrenius var involverad, anför jag några exempel från kontinuationerna. Dessa situationer belyser den självvårdshistoriska kontexten och ger s.a.s. kött på benen åt de annars kanske lite abstrakta stora utvecklingslinjerna. Vad kunde då t.ex. ömsesidigt eller broderligt tillrättavisande innebära? Inom radikalpietismen förekom det alltså ansatser till broderlig tillrättavisning. Achrenius anför själv ett exempel i sina kontinuationer. Bland de väckta i Esse inträffade en incident då tre "confidenta och väl förenade vänner"¹⁸⁷ samlades och en av dem tyckte sig få en Andens ingivelse att bestraffa de andra och förebrå dem för "Påfvisk nijedighet".¹⁸⁸ De som skulle bestraffas kände sig felaktigt utpekade och svarade att de inte hade någon del i sådant. Den som till en början hade känt ett så påträngande behov av att utdela bestraffningar hade slutligen ingenting emot detta och han förnyade sina vänskapsband med de två andra.¹⁸⁹ Denna incident kan illustrera den stora öppenhet som tycks ha rått inom Esseväckelsen. Öppenheten och det frekventa uppenbarandet av hjärtats innersta tankar kunde dock öppna vägen för

¹⁸⁶ McNeill 1966, 212–246.

¹⁸⁷ Cont. 18 §6.

¹⁸⁸ Cont. 60 §7. Ordet "nijedighet" (nidighet) härleds normalt från adjektivet *nidig* som har innebörden snål, gnidig. I Achrenius text kan ordet eventuellt ha härletts från adjektivet *nidisk* som har innebörden ondskefull, hatfull, svekfull, nedrig osv.

¹⁸⁹ Cont. 18 §6; Cont. 60 §7. Achrenius upplevde tydligen denna incident som så betydelsefull att han återkom till den i två kontinuationer.

stora och plötsliga svängningar i de personliga relationerna. Man kunde vara snar till att tillrättavisa någon, men lika hastigt kunde man uppnå förlikning och full samstämmighet. Den broderliga förmaningen och bestraffningen nämns också som en motvikt till "en klabbig och hycklande kärlek"¹⁹⁰ som egentligen utgjorde endast en utvärtes vänskap. För att vara en "confident" och "väl förenad" vän med någon i den radikalpietistiska gemenskapen krävdes det att man var öppen för andras granskning och kritik samtidigt som man själv tog ansvar för sina vänner på samma sätt.

Att förmana syndare till bättring var en viktig uppgift inom själavården. Inom Esserörelsen kunde det hända att någon bland de församlade kände sig utsänd för att förmana någon enskild syndare till bättring. Denna förmaning tillkännagavs genom ett ryck varigenom den utsända personen vände sitt huvud eller ansikte mot den person som skulle tillrättavisas. Personen som kom med tillrättavisningen såg sig själv som endast ett lydigt redskap i Guds hand i enlighet med Jes 10:15, och hela denna tillrättavisningsprocedur kunde genomsyras av flämtningar och kraftiga rörelser.¹⁹¹ Detta kroppsspråk vittnar om det allvar med vilket man såg på uppgiften att förmana folk till bättring; det rörde sig om stora frågor och val med livsavgörande konsekvenser.

Det var meningen att de pietistiska grupperna skulle bilda ett slags troende kärngrupper inom de egentliga församlingarna.¹⁹²

¹⁹⁰ Cont. 30 §12. Om den broderliga bestraffningen se även Cont. 51 §25.

¹⁹¹ Cont. 21 §2. För att illustrera separatisternas bruk av Bibeln och tillämpningen av Jes 10: 15 på sig själva är det värt att återge detta bibelcitat i sin helhet: "Skall yxan förhäva sig mot den som hugger? Är sågen förmer än den som sågar? Som om käppen håller sin bärare, som om staven bär den som inte är av trä!"

¹⁹² Efter separationstidens häftiga utfall mot kyrkan kom Achrenius att inta en mera positiv hållning i förhållande till kyrkan. De troende kärngruppernas uppgift skulle enligt Achrenius vara att stimulera och inspirera hela kyrkan. Se Ruuth 1922 II, 158–159.

För att kvalificera sig som en grupp av sanna troende skulle pietisterna upprätthålla en hög moralisk standard inom den egna gemenskapen. Denna standard vidmakthölls med hjälp av disciplinära åtgärder, varav uteslutande ur gemenskapen var det strängaste. Esserörelsen ger ett exempel på sådana förfaringssätt. En ur de väcktas gemenskap utesluten person kunde bli återupptagen efter att ha ödmjukat sig genom att falla på sitt ansikte på marken och be Herren om förlåtelse.¹⁹³ Uteslutandet ur gemenskapen skedde om överträdaren inte var villig att ta emot undervisning. Syndens närvaro i gemenskapen upplevdes som ett hot. Det kunde hända att man saknade inspiration till "bönerörelse", dvs. spontan bön. Avsaknaden av "bönerörelse" ledde sedan till introspektion. Man upplevde att det stod något mellan Gud och skaran av troende separatister. Då någon var villig att bekänna en överträdelse så kunde "bönerörelsen" ta vid.¹⁹⁴

Helgelsekravet kommer till uttryck i kontinuationerna bl.a. då Achrenius skriver att innan man kan uträtta något gott på trons väg måste man dagligen uppväckas från kallsinnighet, tröghet och Guds buds ringaktande. Detta uppväckande kunde ske på flera olika sätt, bl.a. genom goda tankars ingivande och Jesu "klappande uppå hiärtats dör"¹⁹⁵ men också genom andlig tuktan. Denna tuktan var enligt Achrenius hjärtats hastiga och kraftiga rörelse till fruktan för något tillkommande ont eller en frestelse som tvingade en att ta sin tillflykt till nåden. Uppväckandet kunde även ske genom tecken såsom syner eller oroliga drömmar. Andlig bedrövelse spelade en viktig roll i uppväckandet.¹⁹⁶

¹⁹³ Jfr Luthers biktuppfattning; se t.ex. Werkström 1963, 261–263. Separatisterna betonade bekännelsemomentet på ett så kraftigt sätt att det inte var förenligt med den lutherska biktuppfattningen.

¹⁹⁴ Cont. 33 §8.

¹⁹⁵ Cont. 20 §4. Angående den pietistiska synen på nåden ordning se Kjellberg 1986, 122–132.

¹⁹⁶ Cont. 20 §2–5; Cont. 50 §19.

Esserörelsen ger även exempel på de milda sidorna av den pietistiska själavårdstraditionen. De bedrövade skulle tröstas, och Achrenius ansåg det som ett stort misstag att erbjuda "sträng tröst"¹⁹⁷. Detta var något som kunde liknas vid den tröst som Job fick av sina vänner. Äkta tröst borttrycker inte den tröst som den ångestfyllda människan har från förr. Man skulle tillåta den bedrövade att beklaga sig över sitt tillstånd och sina svåra omständigheter; detta är redan en stor lindring. Achrenius inflikar att dessa råd inte gäller den första bättringens sorg. För dem som går igenom den första bättringens sorg är det gott att framhålla deras egna ord med vilka de beskriver sitt förra leverne. Men de som redan hör till de rättsinniga och vandrar under Herrens ledning ska man trösta.¹⁹⁸ De bedrövade ska man trösta och ha medlidande med. Esserörelsens anhängare anges som exempel: om det bland de församlade fanns någon bedrövad så var alla andra strax färdiga att bära dennes börda och detta ledde genast till en "synnerlig medömkans rörelse hos alla i gråt och låt, och

¹⁹⁷ Anhang till Cont. 72 §2.

¹⁹⁸ Jfr den pietistiska indelningen av målgrupper för predikan. Man räknade med tre olika tillstånd, nämligen oomvända, uppväckta och omvända personer. Predikan skulle anpassas enligt vilken grupp man adresserade. Se Vikström 1974, 13. Pietisterna talade om *nådens ordning* som kunde sammanfattas t.ex. i följande punkter: kallelse, upplysning, omvändelse, pånyttfödelse, rättfärdiggörelse och förnyelse. Nådens ordning kunde gestaltas på mer eller mindre varierande sätt, men huvudpunkten var att helgelsen följde efter rättfärdiggörelsen. Se Ivarsson 1956, 319–320; Kjellberg 1986, 124–129. Då Achrenius skriver om den första bättringens sorg handlar det om ett tidigt stadium i nådens ordning. Till Achrenius uppfattning om nådens ordning hör kravet på bättring som en förutsättning för tron samt helgelse som en organisk följd av tron. Se Ruuth 1922 II, 168. Trots skillnaderna i terminologin eller antalet punkter i olika scheman kan man skönja några viktiga gemensamma teman i pietisternas uppfattningar om nådens ordning. Man skulle gå igenom en personlig upplevelse med komponenter av kamp och oro. Processens mål var helgelsen som innebar att den nyvunna tron skulle resultera i ett rättfärdigt liv. På den här punkten framträder skillnaderna mellan pietismens och den lutherska ortodoxins uppfattningar om nådens ordning. Ortodoxins representanter betonade försonings- och rättfärdiggörelsemomenten, medan pietisterna betonade utveckling, empirisk förändring och helgelse. Se Hulthén 1969, 246–287.

bönesuckning”.¹⁹⁹ Att trösta var en viktig uppgift, men lika viktigt kunde det vara att visa misshag gentemot de utomstående som genom sitt beteende hade orsakat bedrövelsen.²⁰⁰

På det hela taget visar kontinuationerna att Abraham Achrenius under sin separationsperiod verkade i en säregen andlig miljö. Själavården var i mångt och mycket en kollektiv angelägenhet, och plötsliga kast mellan stränghet och mildare sentiment gjorde ofta själavårdssituationerna intrikata och oberäknliga. Som själavårdare föränleddes Achrenius därmed att utöva ett balanserande inflytande över ett sammelsurium av hastigt växlande religiösa känslor samtidigt som hans eget sinne var starkt påverkat av samma slags stämningar.

I kontinuationerna framträder Achrenius som en mogen själavårdare som blickar tillbaka på olika intressanta tilldragelser. Det verkar finnas ett intresse för själavård bland hans korrespondensvänner; en del av dem är präster. Achrenius redogör för dessa incidenter med anknytning till själavården eftersom han ser dem som relevanta för sin vänkrets.

Intresset för själavård företräds i kontinuationerna också av utläggningar över psykologiska teman. Detta kommer tydligt fram då Achrenius redogör för de fyra temperamenten: de koleriska, melankoliska, sangviniska och flegmatiska temperamenten. Den förhärskande uppfattningen om de fyra temperamenten tjänade antagligen som ett rudimentärt pastoralpsykologiskt verktyg. Achrenius skriver om temperamentens tillämpning på Jesu liknelse om sådden. Att sangvinikern skulle stå för sådden på stengig mark, melankolikern för sådden bland tistlarna, flegmatikern för sådden på vägkanten och slutligen kolerikern för sådden i den goda jorden, finner Achrenius vara en orimlig utläggning. Han räknar nog med förekomsten av dessa temperament, men vid sidan av de s.k. naturliga (onda) tempereringarna ser han att

¹⁹⁹ Anhang till Cont. 72 §23

²⁰⁰ Anhang till Cont. 72 § 2-5, 23-24.

de alla kan utvecklas till god jord. Som sådana är alla temperament fördärvade, men genom en andlig temperering kan de utvecklas från nådesökande till ett tillstånd av andlig fröjd där anfäktningen slutligen övervinns.²⁰¹ De religiösa känslorna får fullt utlopp så att man "i andelig fröjd är såsom andelig drucken".²⁰² Pietismens sentimentala drag kommer här tydligt fram. Pietismen och särskilt dess separatistiska variant var en mycket känsloladdad rörelse, och de andliga upplevelserna var ofta mycket intensiva.

2.3 Kontinuationerna i jämförande belysning

Då Abraham Achrenius började skriva sina kontinuationer fanns det inte så många förebilder som han kunde anknyta till. Inom den politiska journalismen var man tvungen att sprida handskrivna blad författade av anonyma skribenter eftersom den stränga censuren i praktiken omöjliggjorde existensen av politiska tidningar. Dylika handskrivna inlägg spreds bland allmän-

²⁰¹ Enligt den förhärskande uppfattningen var det koleriska temperamentet det förnämsta. Kolerikern stod för djärvhet, stolthet och tapperhet, och det koleriska temperamentet ansågs höra till adelns kännetecken. Som avigsidor såg man hos kolerikern högmod och dumdristighet. Melankolikerna sågs som väl företäckta bland präster och borgare emedan deras rationella, grubblande och sparsamma karaktärsdrag gav dem framgång inom dessa stånd, men även melankolikernas karaktärsdrag kunde utvecklas i negativ riktning. Flegmatikerna var i regel bönder: lugna, flitiga och underdåniga, men samtidigt likgiltiga, loja osv. Sangvinikern var en mera svårdefinierad typ som förekom främst bland hovmännen. När Achrenius skriver om de fyra temperamentens fundamentala jämbördighet inom det andliga livet, uttrycker han de facto en egalitär uppfattning som ignorerar de olika ståndens (eller temperamentens) rangordning. I en annan kontinuation är Achrenius färdig att kasta om den traditionella ordningen: han skriver att ståndspersoner ofta har svårigheter att följa försakelsens väg och att avstå från ett ogudaktigt liv i överflöd och högmod. Det är "enfaldigt och ringa folck" som verkligen stannar kvar i väckelsen och i Herrens fruktan. (Cont. 50 §25). Angående temperamenten se Halila 1986, 22–23; Wirilander 1982, 34–40.

²⁰² Cont. 52–53.

heten särskilt under riksdagarna.²⁰³ Precis såsom politiken kunde religionen vara ett ömtåligt ämne och en tidskrift som innehöll material av radikalare religiös natur skulle inte ha haft några chanser att klara sig genom censuren. Achrenius hade därför för avsikt att skapa en handskriven andlig tidskrift som var riktad till en begränsad publik.

Även när det gällde fashionabla och mondäna tidskrifter med konstnärliga ambitioner var det vanligt att utgivarna och författarna föredrog att förbli anonyma. Epokens främsta svenska tidskrift var Olof von Dalins *Then Swänske Argus* som utgavs anonymt 1732–1734. Olof von Dalin (1709–1763) var prästson och skrev bl.a. religiösa dikter, men han hade ändå den aristokratiska miljön som sin hemvist. *Then Swänske Argus* fann följaktligen sina läsare bland aristokratin och sin värderingsmässiga förankring i aristokratis tankande.²⁰⁴

Anonymiteten var alltså någonting gemensamt för *Then Swänske Argus* och Achrenius kontinuationer. Stilistiskt var Achrenius inte helt främmande för konstnärliga grepp; t.ex. allegorier²⁰⁵ och dialoger av olika slag förekommer rätt ofta i kontinuationerna.²⁰⁶ Vad motiven beträffar, måste man dock skifta geografiskt fokus för att finna paralleller till kontinuationerna. I Tyskland utkom några andliga tidskrifter, varav man kan nämna Zinzendorfs *Sokrates, d.i. Aufrichtige Anzeige verschiedener nicht sowohl unbekannter, als vielmehr in Abfall gerathener Hauptwahrheiten*. Zinzendorf började utge tidskriften år 1725 i Dresden och den hann

²⁰³ Schück & Warburg 1927, 72.

²⁰⁴ Göransson 1999, 284.

²⁰⁵ Med allegori avser jag här en bildlig framställning som ett konstnärligt stilgrepp snarare än någon form av allegorisk bibeltolkning.

²⁰⁶ Om samtalsformen se t.ex. Lundell 2002, 32–34. I 1700-talets s.k. moraliska tidskrifter diponerades innehållet i form av ett fingerat samtal. Lundell pekar på samtalsformen som en specifik kulturyttring som var typisk för 1700-talet. Han konstaterar att samtal fördes överallt, i den akademiska världen, i tidningarna och i andliga sammanhang samt i korrespondens vännar emellan.

utkomma i 32 nummer.²⁰⁷ Den radikala pietismens organ var *Geistliche Fama*.²⁰⁸ Denna tidskrift utkom i trettio nummer mellan åren 1730 och 1744. Utgivarna bakom denna anonyma publikation var Joh. Samuel Carl som ansvarade för de tjugo första numren och Joh. Christian Edelmann som ansvarade för nummer 21–23. Utgivarna för numren 24–30 är inte kända.²⁰⁹ *Geistliche Fama* fungerade till en början som ett slags medlare mellan den moderata och den radikala pietismen. Senare tog publikationen aktivt parti för den radikala pietismen.²¹⁰ Innehållet omfattade bl.a. berättelser om missionsverksamhet, enskilda individers omvändelsehistorier och redogörelser för olika väckelserörelser. Man publicerade dessutom andliga brev, varav kan nämnas nyhetsbrev från Amerika i *Geistliche Fama* nr 25.²¹¹ Dessa brev visar hur vidsträckt radikalpietismens kontaktnät var: de tyska radikalpietisterna hade kontakter och verksamhet i Amerika precis på samma sätt som finländaren Petter Schäfer och svensken Sven Rosén. Även Achrenius höll sig informerad om väckelserna i Amerika. Det existerade alltså ett omfattande pietistiskt nätverk inom vilket litterära produkter cirkulerade över vidsträckta geo-

²⁰⁷ Ritschl 1886, 220.

²⁰⁸ Om *Geistliche Fama* se Zeller 1975.

²⁰⁹ Ritschl 1884, 353.

²¹⁰ Se t.ex. *Geistliche Fama* 1736, 8 ff. Den anonyma skribenten framför följande bibelcitат som grund för en rättskaffens separation av den gudaktige från de gudlösa församling: 1Tim 6:5; 4 Mos 16:21,24,26; Jer 15:1,19; Luk 9:5; 2 Kor 6:14–19; Apg 13:45–51; Hebr 13:9–13; Upp 18:4. Se *Geistliche Fama* 1736, 16.

²¹¹ *Geistliche Fama* 1739, 70–96. I tidskriften ingår ett brev daterat Germantown den 30 november 1738 i vilket omnämns Christoph Saur tryckeri. Saur hade kommit igång med sitt företag och höll på med att publicera en sångbok. (Se *Geistliche Fama* 1739, 85). En tid senare (närmare bestämt år 1743) började Christoph Saur trycka Biblar i Pennsylvania. Det var fråga om en bibelversion som hade den s.k. Berleburgska Bibeln som grund. Berleburgska Bibeln var ett verk som gillades av den radikala pietismens anhängare eftersom de till bibeltexten författade kommentarerna hörde hemma i radikalpietisternas profetiskt och eskatologiskt orienterade teologi. Det anmärkningsvärda med Saur företag var att Saur hade börjat trycka tyskspråkiga Biblar i Amerika redan innan någon engelsk Bibel hade tryckts där. Se Froom 1948, 702–703.

grafiska områden och där man delade samma intresse för väckelse och andlig odling.

2.4 Skräckens historia i Västeuropa enligt Jean Delumeau

Den franske historikern Jean Delumeau skriver att Europa behärskades av en veritabel belägringsmentalitet under den tidigmoderna epoken från medeltidens slut fram till 1700-talet. Det handlade om rädslor om nära förestående undergång: mörka krafter ansågs samverka för att förrinta hela kristenheten. Rädslan var överallt närvarande.²¹²

Krig, pest och svält var en mycket konkret källa till rädsla för samtliga européer. "*A bello, peste et fame libera nos, Domine.*"²¹³ Denna bön avslöjar en kombination av rädslor, en kombination som på många sätt var naturlig, eftersom krig, pest och svält ofta förekom som oskiljbara följeslagare. Dessa föremål för folks fruktan var mycket konkreta och till en viss utsträckning regelbundet återkommande. Delumeau gör en distinktion mellan *rädslan* för ett känt hot och *ångesten* inför något okänt.²¹⁴ Rädslor och ångest, ack så välbekanta hot och bakom mentala dimridåer vagt anade nya mardrömmar, flätades samman i apokalyptiken. Krig, pest och svält kunde sammankopplas med skräcken inför världens undergång. Krig, pest och svält sågs som länkar i en skräckinjagande utveckling som i skenande fart gick mot domedagen. Världens nära förestående undergång var föremål för en ständig skräck, och olika historiska tilldragelser kunde lätt tolkas som tecken på att *Dies iræ* var nära förestående. Apokalyptiken var dock inte endast pessimistisk i sin framtoning, utan sida vid

²¹² Delumeau 1978; Englund 1993, 214–220.

²¹³ Delumeau 1978, 162. Samma tematik återkommer i den lutherska kyrkans litanian: "Förbarma dig över oss, Var oss nådig. Hjälp oss, milde Herre Gud. För alla synder, för all villfarelse, för allt ont, för djävulens försåt och list, för pest och hungersnöd, för krig och örlig, för uppror och tvedräkt, för eld och våda, för ond bråddöd, för den eviga döden Bevara oss, milde Herre Gud."

²¹⁴ Delumeau 1978, 15–17.

sida med domedagsprofetiorna florerade kiliastiska spekulationer som tog fasta på tusenårstanken.

Nära sammanknuten med skräcken inför världens undergång var rädslan för den onde. Den tidigmoderna epokens människor hyste en enorm skräck för djävulen.²¹⁵ Djävulens påstådda hantlangare, dvs. turken, juden och häxan, fungerade som konkreta objekt för rädslan, och samtidigt blev de även utpekade som måltavlor i kampen mot den onde. Det muhammedanska hotet låg länge över Europa. Konstantinopels fall år 1453 och belägringen av Wien så sent som år 1683 vittnade om den fruktade turkens styrka.²¹⁶

1700-talet medförde en radikal förändring i den europeiska mentaliteten som hade varit fångad i skräckens järnhårda grepp. Rädslorna hade sist och slutligen vägrat att materialisera sig: domedagen hade inte infunnit sig, det turkiska hotet hade blivit avvärjt och häxornas trollformler hade inte haft någon som helst reell effekt. Delumeau skriver att kristenheten, som trodde sig ha varit belägrad, demobiliserades.²¹⁷

2.5 En tillämpning av Delumeaus perspektiv på 1700-talets Finland

Jean Delumeaus framställning handlar uttryckligen om skräcken i *västerlandet*. Finland var en perifer del av Västeuropa och följaktligen är det på sin plats att diskutera på vilket sätt Delumeaus perspektiv kan tillämpas på de finländska förhållandena. I det följande presenterar jag en översiktlig genomgång av möjliga orsaker till skräck som folk upplevde under tiderna kring Abraham Achrenius verksamhet.

²¹⁵ Delumeau 1978, 232–253.

²¹⁶ Delumeau 1978, 262–272. Talrika exempel på fruktan inför turken finns i Martin Luthers skrifter se t.ex. Luther 1914, 591–592.

²¹⁷ Delumeau 1978, 415.

Vad krig beträffar, hade både stora och lilla ofreden lämnat efter sig varaktiga mentala spår. Achrenius skriver själv i sina privata anteckningar om sin flykt under stora ofreden. Modern hade dött redan år 1712 men trots alla umbäranden känner Achrenius stor tacksamhet över Guds vägledning genom de svåra prövningarna som han fick utstå "både 1713 uppå flychten i skogen, och sedermera i några afsides byar".²¹⁸ Dessa erfarenheter innehåller mycket som är gemensamt för en stor del av den finländska befolkningen under denna period. Krigets brutalitet var påtaglig och fruktan för ryssarnas barbariska krigsföring var stor. Den exceptionella flyktingströmmen under stora ofreden har setts som ett tecken på skräcken inför en främmande invasionsstyrka och dess främmande seder och bruk.²¹⁹ Därmed kan man med fog anta att krig spelade en minst lika stor roll i folks fruktan i Finland som de gjorde på den europeiska kontinenten.

Pesten härjade i Västeuropa under perioden 1348–1720. Den sista gången som detta gissel drabbade Västeuropa var år 1720 då sjukdomen härjade i Marseille. Efter år 1721 försvann pesten från kontinenten, noterar Delumeau.²²⁰ I Finland drabbade en pestepidemi landet år 1710. Sjukdomen hade kommit med flyktingar från Baltikum. I Helsingfors där sjukdomen först påträffades, var dödligheten mellan 35 och 50 % av befolkningen. Från Helsingfors spreds sjukdomen vidare och den nådde Åbo i september.²²¹ I allmänhet betraktades pesten som ett Guds straff och det ansågs lönlöst att försöka bekämpa den med mänskliga medel. Skräcken accentuerades av den höga dödligheten som varierade mellan 60 och 95 % av de besmittade.²²² Finlands läge i utkanten av Europas östliga delar ledde till att pesten länge förblev ett allvarligt hot. Gunnar Suolahti noterar att 1770 års pestepidemi observerades med ängslan. Pesten hade först framträtt i Turkiet och

²¹⁸ HUB Coll. 455.3 Anteckningar I, 1sta moment §1.

²¹⁹ Aminoff 1984, 15, 85; Aminoff-Winberg 1990, 34.

²²⁰ Delumeau 1978, 98–99.

²²¹ Pitkänen 1987, 268–269.

²²² Halila 1987, 184.

spreds sedan under sommaren 1770 via Ukraina till Polen. Därifrån fortsatte farsoten till Ryssland och Moskva. I Finland hade man med spänning följt pestens framfart och man vidtog strikta åtgärder. Bestämmelser om karantän sattes i kraft och stora områden isolerades med hjälp av militära utposterings.²²³ Det ser alltså ut som om pesten förblev ett reellt hot i Finland under en längre period än vad den gjorde i de västliga delarna av Europa.

Skräcken inför världens undergång är däremot mindre rikligt dokumenterad. Peter Englund nämner dock en incident som kan stå som illustration när det gäller undergångsstämningar och domedagsprofetior i det svenska riket. År 1647 slog riksantikvarien Bureus och astrologen Simon Wollinhaus vad om sina respektive hus huruvida domedagen skulle inträffa redan samma höst eller först följande vår.²²⁴ Apokalyptiska profetior hade också cirkulerat under stora ofreden med Peter Schäfer som *primus motor*.²²⁵

Dessa exempel visar att de konkreta objekten för rädsla var i stort sett de samma både i det perifert belägna Finland och på den europeiska kontinenten. Hur enskilda individer upplevde dessa orsaker till skräck kan ha varierat. Enhetssamhällets kollektivistiska natur ställde dock individen i en underordnad ställning i förhållande till gruppen. Därmed kan man ha upplevt även skräcken som en kollektiv företeelse. Skräcken var ett existentiellt tillstånd som grep omkring sig och höll i sitt grepp inte endast individer utan också församlingar, städer och byar. Källorna till skräck var företeelser som hotade den egna gruppen, må det sedan ha varit gården, byn eller hela riket.

I ljuset av dessa uppgifter torde det vara väl motiverat att pröva Jean Delumeaus resultat på finländska förhållanden. I min undersökning gäller det att söka efter reflektioner av Delumeaus

²²³ Suolahti 1917, 87–120.

²²⁴ Englund 1993, 216. Denna händelse återges även av Laasonen (1993).

²²⁵ Om denne se Kansanaho 1954.

”skräckkabinett” i Abraham Achrenius kontinuationer och att se hur Achrenius bemöter dessa orsaker till skräck i egenskap av själavårdare.

2.6 Det eskatologiska tänkandets omvandling enligt Karl Löwith

Den tyske filosofen Karl Löwith har presenterat en initierad analys av det eskatologiska²²⁶ tänkandets omvandling. Löwiths tes är att under 1700-talets senare hälft började det traditionella kristna eskatologiska tänkandet utmanas av en sekulariserad version av samma idé: framstegstanken såg i världshistorien en utveckling mot ett slutgiltigt mål som hägrade vid synranden. Detta slutgiltiga mål var dock inte längre Gudsrikets inbrytande vid Jesu återkomst, utan nu flyttades blicken istället på en sekulariserad utopi, en bättre värld. Denna idé utvecklades vidare hos t.ex. Karl Marx till något som Löwith kallar Guds rike på jorden utan Gud.²²⁷

Omvälvningen av det eskatologiska tänkandet var dock inte plötslig eller entydig. Samtidigt som utvecklingsoptimismen vann mark råkade den också ut för skarp, nära nog förintande kritik. Som katalysator till denna kritik fungerade Lissabons katastrofala jordbävning år 1755. Denna naturkatastrof föranledde Voltaire att fatta tag i pennan och göra häftiga anfall mot den optimism och tro på gudomlig försyn och mening som företrädades av bl.a. Leibniz. Den unge Goethe förbryllades av de lärdas oenighet: präster, filosofer, alla kom med förklaringar och försök till tröst, men det rådde ingen samstämmighet om jordbävningens orsaker eller djupare mening.²²⁸

²²⁶ Med eskatologi avser jag läran om de yttersta tingen. I den kristna läran handlar eskatologin om världens undergång, Jesu återkomst, de dödas uppståndelse och den yttersta domen.

²²⁷ Löwith 1949, 18–19, 42, 45; Saastamoinen 1999, 108.

²²⁸ Ruuth 1909; Löwith 1949, 108–110.

Det europeiska medvetandet, skriver Löwith, råkade i kris då man började tala om framsteg istället för försyn kring slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. En ny historiefilosofi började träda fram. Inom denna historiefilosofi tolkade man inte längre historien utgående från Bibeln eller teologin och till sin essens var denna filosofi antireligiös.²²⁹

Dock är det skäl att komma ihåg att det gamla tänkandet levde kvar sida vid sida med de nya idéerna. Åtminstone det yttre språkbruket och bildspråket var länge detsamma. Så kunde t.ex. Fredrik den store skriva till sin vän Voltaire och peka ut sig själv som stenen som krossar bildstoden i Dan 2. Fredrik använde bibliskt bildspråk för att illustrera sina egna högst världsliga ambitioner som krigsherre. För Fredrik var den kristna tron enbart fabler som hade kanoniserats sedan gammalt pga. absurda människors lättrogenhet, men han var icke desto mindre själv väl hemmastadd i det apokalyptiska bildspråket.²³⁰

Emellertid fanns det även de som bevarade de apokalyptiska tankegångarna. Särskilt under hårda tider kunde apokalyptiken spela en viktig roll för många folkgrupper. Då Ludvig XIV upphävde det nantesiska ediktet år 1685 hade detta som effekt en våg av apokalyptiska profetior och denna apokalyptiska stämning bland hugenotterna varade i flera decennier. Ännu betydligt senare kunde ett apokalyptiskt medvetande visa sig livskraftigt. Den franska revolutionen gav ny vind i seglen åt detta medvetande. Undergångsstämning rådde t.ex. bland det katolska prästerskapet.²³¹

²²⁹ Löwith 1949, 104.

²³⁰ Citaten ur Fredriks brev till Voltaire återfinns hos Löwith (1949, 104–105).

²³¹ Barnes 1999, 173–177. Barnes ger följande beskrivning av den blandning av hopp och desperation som kännetecknade åren före och under den franska revolutionen: "This atmosphere included intense fears as well as hopes. The observation of sunspots in 1777 and numerous outbreaks of severe weather in the 1780s spread rumors that the world was coming to an end. Several novels on the theme of the end of the world appeared during the prerevolutionary years.

Abraham Achrenius verksamhet finner alltså sin historiska ram inom ett Europa som är stätt i förändring på det religiösa och det filosofiska planet. Den traditionella apokalyptiken var inte längre särdeles fashionabel men fortsatte dock sin existens med varierande spridning och genomslagskraft.

3 Själavård och apokalyptik

I det följande kommer jag att gå igenom centrala apokalyptiska teman som Abraham Achrenius behandlar i sina kontinuationer. En systematisk genomgång av kontinuationerna utvisar Achrenius centrala tankar kring varje enskilt tema. De viktigaste apokalyptiska motiven hos Achrenius är *Babel*, *Den sjunde basunen*, *tidens tecken*, olika *tidsprofetior* och *hoppet om bättre tider samt tusenårsriket*. Hos Achrenius pekar tanken om tusenårsriket fram mot *de troendes förening med Kristus*. Jag kommer att studera varje tema och dess implikationer för själavården skilt för att sedan sammanfatta dessa teman och deras betydelse för själavården hos Achrenius.

3.1 *Babel*

I Uppenbarelseboken intar Babylon eller Babel en central roll; särskilt de sjuttonde och adertonde kapitlen är ägnade åt denna stad som porträtteras med allt annat än smickrande framtoning. Vad som avses med Babel har varit en fråga som har lett många lärda till intensivt studium och Abraham Achrenius sällar sig på denna punkt till skaran av profetians uttydare. För Abraham Achrenius är begreppet Babel något universellt: han ställer frågan om det inte vore tröstligt att exkludera reformationskristendomen från alla spekulationer kring vad som bör uppfattas med Babel. Han ser sig dock nödgad att erkänna att reformations-

Both on the continent and in England there was a marked renewal of a tendency toward coexisting feelings of hope and terror. When the momentous events of the French Revolution began in 1789, they did not so much create apocalyptic expectations as give new focus and urgency to preexisting patterns of thought."

kristendomen inför hans ögon tar samma gestalt som beskrivs i Upp 13:11-12, dvs. ett odjur med ett lamms horn men som "i grufveliga svordomar, gudsfruchtans svichelser och försmedelser, talar som draken"²³², så som Achrenius egna färgstarka ord lyder. Odjuret och Babel flyter samman i Achrenius tolkning. Påvedömet identifierar Achrenius med det odjur som fått ett dödligt sår som dock hade läkts (Upp 13:1-3).²³³

Den falska kristendomens representanter vill enligt Achrenius gärna skylla över det faktum att Babel existerar mitt ibland dem, ja, att de själva tillhör detta system av förvriden andlighet. De menar enligt Achrenius att Babel är något passerat stadium i den kyrkohistoriska utvecklingen eller att det angår endast påvedömet.²³⁴

Babels fall har enligt Achrenius egen framställning utropats efter Luthers tid av Martin Chemnitz. Luthers verksamhet resulterade i "det mindre Babels fall"²³⁵: påvedömet fick det dödliga såret som nämns i Upp 13:3, men detta sår har läkts såsom det står i profetian. Sedan har många skrifter utkommit för att uppmana folk att gå ut ur det "Evangeliska Babel"²³⁶, skrifter som har inspirerat den separatistiska pietismen. Av dessa vill Achrenius särskilt nämna Römelings *Herausführung aus den Babel*.²³⁷

Enligt Achrenius råder det "icke ringa skingring och skiljachtighet ... vid Babels gränz."²³⁸ Vad kunde denna Babels gräns vara för något? Det kommer inte tydligt fram, men man kunde anta att Achrenius ser gränsen mellan Babel och den sanna församlingen som flytande: till det yttre är det inte fullt klart vem som

²³² Cont. 31 §11.

²³³ Cont. 31 §11.

²³⁴ Cont. 54 §6.

²³⁵ Cont. 71 §13.

²³⁶ Cont. 71 §13.

²³⁷ Cont. 71 §13. Achrenius var starkt påverkad av Römeling. Om denne se Ruuth 1922 I, 104-115 och Laasonen 1993, 61.

²³⁸ Cont. 18 §1.

står var och även den sanna församlingen plågas av splittring och dispyter. Achrenius säger sig ha sett "thet secteriska förderfvet".²³⁹ Det som man har byggt i sin "secteriska nijt"²⁴⁰ har varit ett försök att bygga ett paradys på jorden. Här hänvisar Achrenius uppenbarligen till den separatistiska pietismen vars företrädare har ansett sig lämna Babel då de har dragit sig undan ur församlingssamfundet i de större nationella kyrkosamfundet. Denna "secteriska nit" har dock enligt Achrenius uppfattning varit felaktigt inriktad. De "secteriska" kallas till att återvända till Sion, men om detta inte sker, lämnas de till "den eldiga dagens Beprövande", varnar Achrenius.²⁴¹ Dock finns det flera ställen i kontinuationerna som ger en mera positiva bild av den separatistiska pietismen. Även om Achrenius anser att ingen separationsrörelse mera skall ske från de allmänna kyrkosamfundet bör man visa kärlek och andlig fridsamhet åt dem som "uti välmening ännu är uti Christi rikes rörelse".²⁴² Separatister och andra särskilda rörelser anhängare ska bemötas vänligt och respektfullt.²⁴³ I dessa rörelser hade många goda egenskaper förekommit, men under de yttersta tiderna gäller det enligt Achrenius att få alla dessa rörelser varierande goda drag att förenas hos Sions barn.

Achrenius kontrasterar de olika konfessionerna och gruppbildningarna inom kristenheten och konstaterar att de alla har sina begränsningar. I den 28 kontinuationen utmålar Achrenius en samling portar som de olika religionerna har uppsatt för sig: en port vill kallas den allra kristligaste, en annan den trognaste och en tredje den allra katolskaste. Dessutom finns det portar som kallas för de lutherska och de reformerta. "Men alla kommo the öfverens, at the mera sköta om thet utvertes, än thet invertes...

²³⁹ Cont. 18 §6.

²⁴⁰ Cont. 18 §6.

²⁴¹ Cont. 18 §6.

²⁴² Cont. 26 §9.

²⁴³ Cont. 26 § 2,9.

och tröstade uppå fåfängelighet”²⁴⁴, skriver Achrenius. Samtidigt restes dock upp en annan port, nämligen Vishetens port. En grupp resande for då för att bulta på dessa portar. Vid alla andra portar var det lätt att komma in, men Vishetens port var annorlunda. För att komma in här måste man vara ”något rörlig i Sanningens kärlek”.²⁴⁵ Portarnas allegoriska budskap blir då en emfatisk påminnelse om det inre fromhetslivets odling istället för en fokusering på yttre former i religionsutövningen.

Den bild som man får genom Achrenius tankar kring Babel och utgåendet därifrån är, att det inte handlar så mycket om medlemskap i någon viss församling utan snarare om en allmän attityd. Babel betecknar enligt Achrenius tolkning snarast ett tillstånd av otro. Inget av de allmänna kyrkosamfunden stämplas som Babel, men inget av dem är heller ett rent ”Sion”. Snarast handlar det om att vara ”rörlig i sanningens kärlek”, skriver Achrenius. Valet att sätta sig emot Babel, att älska sanningen, har sitt pris. De som tillhör de väcktas krets får utstå förföljelse, såsom Achrenius skriver att det har gått för Nils Grubbs anhängare i Umeå.²⁴⁶ Sist och slutligen kommer dock Babel att falla. Skökan kommer att hatas och avklädas såsom det skrivs i Upp 17:16–17.²⁴⁷

Det som Achrenius verkar vara ute efter med sina tankar kring Babel är ett välbekant tema inom pietismen: det handlar om rätt kontra falsk förtröstan.²⁴⁸ Med sina utläggningar över Uppenbarelsebokens Babel vill Achrenius uppenbarligen visa sina läsare att de inte kan nöja sig med att konstatera att Babel inte angår

²⁴⁴ Cont. 28 §1.

²⁴⁵ Cont. 28 §1.

²⁴⁶ Cont. 56 §24. Achrenius säger sig ha stiftat bekantskap med några av Grubbs anhängare: ”och hafva iag haft den förmon at redan för 1740 vara bekant med en och annan af grubbens discipler i Norden, af enfaldigt folck, hvilcka voro förståndigare än i allmänt, i sin kunskap.” Om Grubb se Levin 1896, 202–223.

²⁴⁷ Cont. 56 §24.

²⁴⁸ Falsk förtröstan är ett ofta återkommande tema i kontinuationerna. Se bl.a. Cont. 30 §7,12; Cont. 55 §6; Cont 73 IVde problem §3.

dem. Babel är något som existerar mitt ibland dem och Achrenius uppmanar sina läsare till vaksamhet. Babel är inte heller något som man kan undgå genom en separatistisk hållning, utan det är något som man måste konfrontera inom den egna församlingen. Precis som hos Paaavo Ruotsalainen, den senare pietismens stora ledare, bygger Achrenius själavård på raserandet av den falska förtröstans grunder.²⁴⁹ Efter att man har övergivit alla ansatser till egenrättfärdighet och falsk förtröstan, kan det andliga bygget sedan ta vid.

3.2 Den sjunde basunen

Abraham Achrenius byggde sin ställning som själavårdare på en mycket säregen grund. I kontinuationerna beskriver han ingående sin roll som Uppenbarelsbokens sjunde basun, och med denna roll legitimerar han sin ställning som andlig ledare och uttolkare av Skriften. Att agera i egenskap av Uppenbarelsbokens sjunde basun var ett uppdrag som Abraham Achrenius kände sig kallad till på ett särskilt sätt. Han talar om sig själv i tredje person: "Då den Siunde Basunen... efter invertes ingifvelse måst skrifva, at han var den Siunde Basunen, då fick han först efter åt se efter i uppenbarelse Boken, hvad den Siunde Basunen var. Apoc:10:v.7. Apoc:11:v:15 etc."²⁵⁰

Achrenius ägde i egenskap av den sjunde basunen även gåvan att "fråga sin Gud".²⁵¹ På detta sätt förfogade Achrenius över en direkt kommunikationskanal till Gud, vilket uppenbarligen ökade hans redan imponerande auktoritet. Den sjunde basunens titel legitimerade Achrenius utläggningar av Uppenbarelsboken. I egenskap av den sjunde basunen kunde Achrenius beskåda

²⁴⁹ Se Nyman 1949, *passim*.

²⁵⁰ Cont. 59 §21.

²⁵¹ Cont. 21 §4.

odjuret och den falska profeten och se deras innebörd i profetians ljus.²⁵²

Tidvis är Achrenius redo att tona ner sin auktoritet och vid ett tillfälle erkänner han att hans "mått utaf lius sträcker sig intet så vidt... i dessa Prophetiska materiae".²⁵³ Dock är han tacksam över det ljus som har givits åt honom. Volonteuren, en av Achrenius korrespondensvänner, frågar om Achrenius har bekantat sig med Bengels skrifter. Achrenius svarar att han inte har läst dem men nog hört om dem.²⁵⁴ Egentligen anser han det överflödigt att konsultera andra författares verk, annat än för att förvisa sig om "hvad som tålas kan vid den allmänna ortodoxien".²⁵⁵ Generellt sett stöder han sig på sina egna insikter i de profetiska skrifterna som han har fått av "Herrens Nåderörelses lius"²⁵⁶ och det under den motiveringen att ingen författare före år 1740 har kunnat ha någon grundligare insikt i Uppenbarelsebokens hemligheter eftersom det femte inseglet öppnades först år 1740. Händelserna i Esse år 1740 betraktades av Achrenius som så epokgörande att de var avgörande för förståelsen av Uppenbarelsebokens profetior. Achrenius såg sin egen roll i anslutning till dessa händelser som särskilt viktig.

Den sjunde basunens roll är avgörande för förståelsen av profetior, skriver Achrenius. Cautus, en av Achrenius korrespon-

²⁵² Cont. 31 §1.

²⁵³ Cont. 56 §38.

²⁵⁴ Dock finns det ett verk av Bengel som omnämns i Achrenius bouppteckning den 4 november 1769, nämligen "*Welt Alter*". Se Tornberg 1987, 451. Det är möjligt att korrespondensvännens fråga inspirerade Achrenius till att skaffa boken.

²⁵⁵ Cont. 73 Afskrift, eller extract af brevet til vännerna i västra Polen af den 20 sept: 1769 §4.

²⁵⁶ Cont. 73 Afskrift, eller extract af brevet til vännerna i västra Polen af den 20 sept: 1769 §4. Det är intressant att notera hur Achrenius tankar om det femte inseglet överensstämmer ganska noga med Mattheus Hoffmanns tolkning. Hoffmann skrev år 1667 i sin *Chronotaxis Apocalyptica* att det femte inseglet skulle öppnas år 1747. Se Froom 1948, 602.

densvänner, är inte med på noterna vad den sjunde basunen anbelangar. Achrenius skriver att om bara Cautus skulle acceptera budskapet om den sjunde basunen så skulle han inte längre behöva undra över vilka profetior som redan fullbordats eller vilka som ännu väntar på sin fullbordan. "Tro de nu först min kära Cautus, såsom Guds ords Sanning, så hafven i redan nyckelen känd, til prophetiernas ingående."²⁵⁷

Inför vännernas misstro känner sig Achrenius tvungen att försvara sin position som sjunde basun. Sträcker sig deras otro så långt att de skulle se i honom en falsk basun och ängel som utan gudomligt mandat hade tillskansat sig den sjunde basunens titel? Dylika funderingar ser Achrenius som näst intill blasfemiska. Han frågar å sin sida om en sådan falsk Basun skulle ha tillåtit av Gud att leva och fortsätta med sin förkunnelse i närmare trettio år och inte blivit slagen av Gud som Ussa i 2 Sam 6:7-8. Vore det möjligt att den sjunde basunen själv skulle ha åtagit sig uppdraget pga. högmod för att vilja yvas inför andra? Detta är enligt Achrenius "försmädarnas grund soppa".²⁵⁸ Själv vill han betona att han först fick uppdraget att agera som basun och sedan efteråt såg i Bibeln vad basunen egentligen var för något. Han har förblivit vid sin post trots försmädelse och förföljelse, han har fått lida svält och finna sig dragen inför domstol. Den sjunde basunen hade gärna sett att Herren hade gett uppdraget åt någon annan, eftersom detta uppdrag var så tungt. Achrenius avslutar sin plädering med utropet "amen Herre Jesu Kom!"²⁵⁹

Den sjunde basunen växer till den största stötestenen för Achrenius verksamhet som andlig ledare och själavårdare. De som tog Achrenius roll som sjunde basun på allvar var naturligtvis mycket bundna vid honom. De som ställde sig skeptiska till Achrenius som basun måste ha haft större eller mindre svårigheter att sätta tilltro till hans övriga tankar och åsikter. Det fak-

²⁵⁷ Cont. 70 Anhang til grundeliga bevijsen til hoppet om bättre tider §1-2.

²⁵⁸ Cont. 70, En tilkommen fråga. Den 17. Martij 1768.

²⁵⁹ Cont. 70, quaestiones den 15 Martij 1768. til vännerna i åstrand,

tum, att kontinuationerna verkar ha samlat en rätt vidsträckt läsarskara, pekar dock på ett dilemma: det hela var kanske inte så enkelt. Även om den sjunde basunens roll och en del andra apokalyptiska spekulationer möttes med skepsis, verkar dessa saker inte ha undergrävt Achrenius trovärdighet i läsarnas ögon på andra områden. Kontinuationerna fortsatte att utkomma och brevväxlingen var livlig. Achrenius blev alltså inte direkt avfärdad av sina läsare. Det kan hända att läsarna såg en prägelse av äkthet och genuin upplevelse i Achrenius försvar av sin ställning som basun. Väckelse var ett viktigt ämne i kontinuationerna, och det ser ut som om många av läsarna längtade efter en ny stark väckelse i sina församlingar. I Achrenius hade de en man som hade upplevt stora och dramatiska väckelser, en man med erfarenhet av det som de själva kanske inte ännu hade upplevt. Kanske detta kunde vara en del av förklaringen till varför läsarna inte lät sig störas alltför mycket av Achrenius storvulna roll som basun.

3.3 *Tidens tecken*

Som sjunde basun ser Achrenius sig själv som ett tidstecken. Den sjunde basunens röst hade blivit hörd "icke i en vrå, icke blått ibland vänner munteligen och skrifteligen i Stockholm och Åstrand [dvs. Åbo], och ännu uppå et sådant Basunaliud äfven svar ifrån Altona i Tyskland; utan ofenteligen i bekännelse för the högsta domsäten i landet, ia för Konung och riksens Ständer igenom sådana Skrifter och handlingar, ia ock directe med Posten til Secreta utskottet til 24 lod, alt i lika bekännelse med underskrift en Jesu Christi Basun."²⁶⁰ Den sjunde basunen hade uppträtt samtidigt som andra profetior fullbordades genom den stora jordbävningen år 1755 och genom olika religiösa rörelser som förekom år 1740 i Livland, 1745 i Amerika, 1758 i Finland i flera socknar och även 1761 i Achrenius egen församling i Nouis. Det är just dessa rörelser som har ingett hopp åt Achrenius så

²⁶⁰ Cont. 70 §8.

att han inte har tappat modet trots att det redan har gått många år sedan det stora tidstecknet år 1740.²⁶¹

1740 års stora rörelse är ett centralt tema i kontinuationerna. Denna rörelse var för Achrenius ett tidens tecken och till rörelsen hörde enligt Achrenius en ökad grad av Herrens vägledning. Denna vägledning innebar en stark samvetsövertygelse. Achrenius skriver att "vägen var extraordinair, som the skulle vandra uppå, til at förorsaka buller och rörelser i ... christenheten; då behöfdes ock en extraordinair öfvertygelse."²⁶² Achrenius fruktar att hans vänner skall fatta misstroende för hans redogörelse över Guds ledning i 1740 års rörelse, men likväl vill han delge dem sina erfarenheter av "Jesu synnerliga uppenbara förande"²⁶³, som han kallar denna ledning. Grunden till detta sökande efter Guds vägledning var Jes 8:19 "Skall inte ett folk fråga sin Gud?"²⁶⁴ Denna rörelse var för de väckta en försmak av Lammets bröllop, och de var förvissade om nåden, så förvissade som om de hade klätt sig i vitt silke, i de heligas rättfärdighet, såsom Achrenius uttrycker det. Dock har denna visshet sedermera minskat, och läsarna delar uppenbarligen åtminstone en del av den vilsenhet

²⁶¹ Cont. 70 §8–9. Det från Altona komna svarsbrevet är en intressant detalj som pekar på brevväxlingen mellan Achrenius och Sven Rosén som befann sig i landsflykt i Altona. Det tredje basunljudet härrörde från den 16 februari 1741 och Roséns svarsbrev från Altona var daterat den 20 oktober samma år. Achrenius skriver att "den i försakelse stående vännen, som det på Stockholm var adresserat til, då redan hade hunnit til sin landsflychtighjet til Tyska orter... I detta svaret ifrån Altona skrifver han, som Basunaliudet var adresserat til, ibland annat: väl then ödmiuka! Han vilar med Jesu i fridsens dahl, och plockar lilie convallium. midt i vintern. och i et annat bref til flera sina vänner: min landsflychtiga lefnad ifrån den 3 Martij, har til dato varit fridsam och välsignad. Ingen låte sig vika af något tvång, trångmål eller farlighet: ty gud lever. Saliga äro vi som hafva gud Ps:23." Det sistnämnda brevet till flera vänner finns återgivet i sin helhet hos Linderholm (1910, 255–257). Om Achrenius och Roséns brevväxling, se Ruuth 1938; Om Sven Rosén i utlandet se Linderholm 1911, 412–419.

²⁶² Cont. 20 §12.

²⁶³ Cont. 21 §1.

²⁶⁴ Cont. 21 §2.

som Achrenius låter komma till uttryck då själarna utbrister i klagan i den 25 kontinuationen. Achrenius låter Jesus svara att det inte endast räcker med att känna tröst och tillfredsställelse då Jesus närmar sig en själv utan man ska stanna upp med alla utvärtes göromål för att i stillhet lyssna på Jesu bevekande röst.²⁶⁵

I "eftertalet" till den 27 kontinuationen uppräknar Achrenius åtskilliga tidstecken. Ett viktigt tidstecken är enligt Achrenius det att "verlden hafva blifvit så aldeles verldslig".²⁶⁶ Man följer inte längre Guds bud om vilodagens helgande. Tidningsnotiser om baler vid hovet hänför Achrenius till denna världslighetens triumf, likaså inrättandet av manufakturer samt det köpande och säljande som blomstrar i anslutning till denna förindustriella flit. Ett tidstecken är även Herrens domar som representeras förnämligast av Lissabons stora jordbävning år 1755. Om de olika naturfenomenen som tidstecken skriver Achrenius att "verldens vijsa i ändens tid vända alt til naturlig uträkning och både om jordbefningen, och äfven om åskeslagen och updichta naturliga botemedel deremot, i glanzande jern eller ock malm, til största vantro... och falsk förtröstan. The anse sådant intet såsom en påfölgd af uppenbarelse bokens Prophetia, utan blått såsom naturliga verckningar af luften och Atmospheren: hvaruti the intet likna vijsa män ifrån österlandet, utan fast mera the Egyptiska verldens vijsa, eller trollkarlar."²⁶⁷

Den väntande och efter tidstecken spanande tron kan utmattas, och för att "man icke måtte aldeles förtröttas i förbidande af tidsens förvandling"²⁶⁸ vill Achrenius i egenskap av den sjunde basunen utreda hur man ska kunna märka att Guds rike är nära. Achrenius ser fram emot en blomstringstid för kyrkan, både inom kyrkorummen och utanför de institutionella sammanhang-

²⁶⁵ Cont. 25 [ingen paragraf anges eftersom denna kontinuation saknar indelning i paragrafer.]

²⁶⁶ Cont. 27 eftertal §1.

²⁶⁷ Cont. 27 eftertal §2.

²⁶⁸ Cont. 32 §2.

en. Både inom och utanför kyrkan kommer det enligt honom att ske mäktiga rörelser. Även rörelserna utanför kyrkorummen ska bli "mera ordentliga" och lärarna ska vara uppväckta och dessa lärare ska trösta "de i nåd stadda" och stöda dem i deras goda uppsåt och omvändelses övning.²⁶⁹ Denna blomstringstid för kyrkan karakteriseras av en frimodig och saktmodig predikan till Guds lov. En fri bön under eller efter predikan och en därpå följande omedelbar bönhörelse vittnar ytterligare om att Guds rike är nära.²⁷⁰

Achrenius korrespondensvänner frågar sedan om denna blomstringstid för kyrkan redan har börjat. Achrenius anser att denna tid redan har förebådats av väckelsen år 1740 och därefter av olika väckelser åren 1758 och 1761, men sin fullbordan kommer denna kyrkans blomstringstid att nå vid en obestämd tidpunkt som dock inte kan vara särdeles långt borta.²⁷¹

Ytterligare tidstecken består av judarnas omvändelse, som Achrenius utläser ur Hes 3:4-5 och Rom 11:25-26.²⁷² Dessutom kommer jordens konungar att rikta sitt hat mot skökan. Detta tecken föregår Babels andra eller totala fall och Achrenius ser jesuiternas fördrivande ur många riken som en uppfyllelse av detta.²⁷³

Då Achrenius redogör för tidens tecken, uppträder han som en själavårdare bland sin läsarkrets. Med hjälp av tidens tecken skapar Achrenius mening i läsarnas tillvaro. De aktuella politiska och ekonomiska händelserna ramas in i ett större eskatologiskt sammanhang och dessa händelser får innebörd och mening. Häpnad och förbryllning inför tidernas hastiga förändring utbyts mot en tillförsikt om att allt ändå har sin mening i ett större sammanhang. Så kan Achrenius tolkning av tidstecknen ha

²⁶⁹ Cont. 32 §5-6.

²⁷⁰ Cont.32 §2,4-5, 8, 10.

²⁷¹ Cont. 32 2nne frågor §1-2.

²⁷² Cont. 56 §38; Cont. 70 §16.

²⁷³ Cont. 71 §15.

gestaltat sig i hans trogna anhängares sinnen. Någon nämnvärd opposition verkar inte utläggningarna över tidstecknen ha mött. Det ser ut som om Achrenius läsare till en viss utsträckning delade ett apokalyptiskt intresse med honom. Ett exempel på detta är de "2nne tilkomna frågor" som Achrenius läsare har skickat in. Dessa frågor behandlar den "sjunde basunens hugsvalande tröster" samt "Herrens tecknade dags annalckande".²⁷⁴ På det generella planet kan den apokalyptiska historietolkningen ha vunnit gehör bland kontinuationernas läsare även om det inte nödvändigtvis har rått någon full enighet angående detaljerna.

Som meningsskapande och själavårdande tankemönster får tidstecknen slutligen fungera som svar på den samtida världens stora ondska och fördärv. Att världen är så ond är ett tecken på att de yttersta tiderna står vid dörren, förklarar Achrenius. I den yttersta tiden tar ondskan överhanden och skillnaden mellan världen och dem som vill vara Jesu lärjungar blir allt skarpare och skarpare, skriver Achrenius med hänvisning till Johannes-evangeliets femtonde kapitel.²⁷⁵ Läsarna får här en möjlighet att finna mening i vidsträckta problem och orättvisor samtidigt som de kan tillämpa tidstecknen på deras egna högst personliga trångmål. Utläggningarna över tidstecknen växer till själavård för de väntande.

3.4 Tidsprofetior

För Achrenius utläggning av de olika tidsprofetiorna finner man i kontinuationerna en övergripande tes: all tideräkning har avstannat!²⁷⁶ Enligt denna tolkning är tiden så långt framskriden att Uppenbarelsebokens klimax är nära förestående. Jesu återkomst är så nära för Achrenius att all tideräkning har slutat, och det rör sig om en kort, kort tid tills Jesus skall komma. Hur man har

²⁷⁴ Cont. 70 2nne tilkomna frågor... den 19 Martij 1768.

²⁷⁵ Cont. 18 §11.

²⁷⁶ Cont. 32 2nne frågor §2.

kommit till denna situation demonstrerar Achrenius med hjälp av tidsprofetior och tolkningar av dem.

Achrenius utlägger texten i Upp 11:9–11 om de två vittnena och hur deras lik ligger på gatorna i den stora staden i tre och en halv dagar. Denna period av vittnenas förtrampande är ett förspel som måste inträffa innan Uppenbarelsebokens profetior går mot sin höjdpunkt. Som utläggningsprincip anför Achrenius Jesu ord i Joh 11:9 som utfäster att dagen har tolv timmar. Om nu varje timme skulle motsvara ett år så utgör dessa tre och en halv dagar 42 år, resonerar Achrenius. Han fortsätter med att konstatera att denna period på tre och en halv dagar torde lida mot sitt slut eftersom konventikelplakatet från år 1726 innebär ett ökat förtrampande av de två vittnena. Achrenius diskuterar möjligheten att dessa tre och en halv dagar eventuellt kunde ses som decennier med terminus a quo år 1730, vilket skulle föra profetians fullbordan till år 1765, samma år som ifrågavarande kontinuation skrevs. En annan modell med terminus a quo år 1740 och med sju år per dag skulle de tre dagarna ha slutat år 1761. Achrenius för resonemanget mot sin höjdpunkt och skriver att ”altså drabbar then halfva dagens slut nu äfven uppå detta åhret 1765, inom kort”.²⁷⁷

²⁷⁷ Cont 29 §1. Achrenius anknyter inte till någon känd teologisk auktoritet. Försöken att räkna ut tidpunkten för Jesu ankomst hade nog florerat redan tidigare. Under 1500- och 1600-alen hade man sett oräkneliga försök slå slint. T.ex. hade Michael Stiefel predikat att Jesu återkomst skulle äga rum den 19 oktober 1533 klockan åtta på morgonen. Se Froom 1948, 320–321; Barnes 1988, 188–189. Redan tidigare hade Nikolaus av Cusa (ca 1400–1464) fastställt att det andra advent skulle äga rum någon gång mellan åren 1700–1734. Se Froom 1948, 132–133; Barnes 1988, 126–127. De profetiska kalkylerna var i varje fall något som många framstående vetenskapsmän hade hållit på med. Stiefel själv var matematiker och bidrog till utvecklingen av logaritmerna. Andra profetiskt intresserade vetenskapsmän var bl.a. Comenius (pedagog), Grotius (jurist, historiker etc.), och Newton (fysiker). Se Barnes 1988, 189; Froom 1948, 521, 617, 658. Då dessa vetenskapens pionjärer höll på med sina apokalyptiska spekulationer fanns det ingen klar och entydig gräns mellan vetenskap, astrologi och apokalyptik.

Achrenius kontinuationer ger ofta uttryck för en intensiv väntan på Jesu återkomst. Ur ett själavårdsperspektiv kan denna väntan ses som problematisk. Genom att egga upp en intensiv väntan kunde Achrenius bereda vägen för en svår besvikelse då den utlovade uppfyllelsen av profetiorna uteblev. Dock ger Achrenius inte något definitivt datum för Jesu återkomst. All tideräkning har stannat för honom, vilket innebär att hoppet om bättre tider snart skall realiseras; när detta exakt skall inträffa vet han inte, men det dröjer inte länge, framhäver han. Om Achrenius läsare godtog hans tolkningar kunde det vara nära till hands att de levde i en ständig väntan, nära profetians klimax. Tidstecknen innebar själavård för de väntande, men tidsprofetiorna var de faktorer som bidrog till att skapa denna väntan.

Achrenius tolkningar av Uppenbarelsebokens tidsprofetior fungerar samtidigt som en utmärkt illustration över det hur själavård inte alltid behöver vara en medvetet bedriven verksamhet. Den andliga verksamhet som är själavårdande behöver inte nödvändigtvis vara medvetet planerad och utarbetad, utan det kan röra sig om andra drivkrafter. För Achrenius del var det hans profetiska medvetande om sin egen roll som basun samt hans egen intensiva väntan på Jesu återkomst som drev honom till att skriva om t.ex. just tidsprofetiorna. Dessa hans utläggningar kunde även antas ha haft olika själavårdande implikationer för läsare med olika slags bakgrund. De läsare som delade Achrenius väntan kunde med behållning ta del av Achrenius utläggningar och få sin väntan styrkt samtidigt som den modererades: inga definitiva datum utsattes av Achrenius. För dem som inte delade Achrenius eskatologiska intresse kunde tidsprofetiorna eventuellt te sig som nonsens, och därmed kunde utläggningarna bidra till ett allmänt misstroende gentemot Achrenius. Andra åter kunde bli lidande av den ständigt närvarande profetiska höjdpunkten – ingen tid är mera – och Achrenius tolkningar kunde då bidra till en allt för intensiv väntan med därpå följande besvikelse.

Någon besvikelse eller utmattning verkar Achrenius själv inte ha lidit av. I januari 1767 är Achrenius budskap till hans korrespon-

densvänner fortfarande hoppfullt: han anför Hebr 10:37 och Hagg 2:7–10 som bevis på att Jesus skall komma snart. Achrenius upprepar att Upp 10: 6–7 står fast – tiden är ute! – och han avslutar med det karakteristiska utropet: "amen Jesu Kom!".²⁷⁸

3.5 Tusenårsriket och hoppet om bättre tider

Tusenårsperioden som nämns i Upp 20:6 diskuteras av Achrenius. Han redogör för tanken om att sex skapelsedagar motsvarar sextusen år²⁷⁹, medan den sjunde vilodagen motsvaras av de ett-tusen åren i Upp 20:6. Då räknar man med tvåtusen år från skapelsen till syndafloden och därifrån ytterligare tvåtusen år till Kristus varefter tvåtusen år återstår till änden. Problemet är att detta räknesätt medför att 1700-talet inte precis är den yttersta tiden, om man inte tyr sig till Matt 24:22 och budskapet om den yttersta tidens förkortning. Achrenius föredrar att sammanlänka tusenårsperioden med den eviga saligheten i himmelriket – vilket beskrivs bl.a. i Dan 7:27 – och vad de tusen åren beträffar konstaterar han med aposteln Petrus ord att tusen år är som en dag.²⁸⁰ De tusen åren framstår för Achrenius främst som tecken på härligheten och kraften hos Kristi rike snarare än en "viss räkning af åhratal".²⁸¹

Dessa tankar ger en bild av Achrenius förhållande till kiliasmen. Med kiliasmen avses föreställningen om ett framtida fredsrike, det s.k. tusenårsriket med anknytning till Uppenbarelsebokens tjugonde kapitel. En mindre radikal variant av kiliasmen skruvar ner förväntningarna och förutspår att kyrkan ska uppleva en se-

²⁷⁸ Cont. 59 §23–24.

²⁷⁹ Här ansluter sig Achrenius till en äldre tolkningstradition. Redan t.ex. i Talmud anförs tanken om att världen kommer att bestå i sextusen år varefter följer en period på tusen år då jorden ligger öde (Sanhedrin 97a).

²⁸⁰ Cont. 33 §14.

²⁸¹ Cont. 73 Afskrift, eller extract af brefvet til vännerna i västra Polen af den 20 sept: 1769 §9.

gerrik och blomstrande tid ännu före den yttersta domen, i denna världsålder.²⁸²

Achrenius var inte kiliast i den bemärkelsen att han skulle ha väntat på ett värsligt tusenårsrike men hans åskådning var nog kiliastisk i den bemärkelsen att han väntade på "Christi rikes förhärlikande i tiden".²⁸³ Detta förhärlikande var enligt honom en Guds hemlighet. De bibliska profetierna om ändens tid fokuserar enligt Achrenius på Jesu sista tillkommelse och Gudsrikets förhärlikande på jorden som är en besegrad hemlighet i dessa profetior. Det handlar om Guds hemlighet som beskrivs i Upp 10:7, Rom 11:25 och Dan 12:4,7-12.²⁸⁴ Kiliaschen får ett hemlighetsfullt ansikte hos Achrenius, det är ett hopp som han varmt rekommenderar. Den andliga vaksamheten blir då "såsom fördubblad, ty the längta och trängta efter Christi andeliga tilkom-

²⁸² Denna sistnämnda version av kiliaschen företrädde bl.a. av Joakim av Fiore. Hos Joakim var kiliaschen alltså av typen *chiliasmus subtilis*, dvs. att han väntade på en blomstringstid för kyrkan före den yttersta domen. *Chiliasmus crassus* var benämningen på den variant enligt vilken Kristus skulle i synlig form regera i tusen bokstavliga år på jorden före den yttersta domen. Denna variant av kiliaschen ogillades dock av Joakim. På samma sätt valde Achrenius att bekänna sig till *chiliasmus subtilis*, och därmed anslöt han sig till en tolkningstradition som hade sina rötter bl.a. just i Joakims tankar. Se McGinn 1985 153-154; Laasonen 1993, 45. Angående kiliastiska förväntningar se Lundmark 1985, 10-17. Om Joakims vidare inflytande under medeltiden se Reeves 1969. För en inblick i samtida tankar om kiliaschen, se artiklarna *Millenaristen* och *Tausend jähriges Reich* i Zedler 1739 (Ein und Zwanzigster Band, Mi-Mt), 218-219 och Zedler 1744 (Zwey und Viertzigster Band, Taro-Tutsch), 444-453. Zedler har en utförlig beskrivning över förhoppningarna angående tusenårsriket, och han nämner bl.a. följande teologer och av dem utsatta årtal för tusenårsrikets början: Petersen år 1739, Philipp Nicolai år 1672, Beverley år 1697, Hans Christoph von Dennstädt år 1728, J.C. Seitz år 1748, Helmontius år 1777. Slutligen nämner Zedler även Bengel och hans beräkningar. Jfr. Froom 1948, 581-586, 600. En del revolutionära svärmar försökte med våld realisera den kiliastiska drömmen. Ett exempel är det anabaptistiska försöket med en utopistisk stat i Münster på 1530-talet (se Cohn 1993, 252-280).

²⁸³ Cont. 71 §9.

²⁸⁴ Cont. 71 §9.

melses hjälp, dag och natt. Luc:18:v:7,8”²⁸⁵ samtidigt som de troende väntar på Kristi sista tillkommelses tecken.

Kiliastiska läror vann spridning under upplysningstiden och det ser ut som om upplysningstidens optimism och kristna kiliastiska spekulationer började samverka och förstärka varandra under 1700-talets senare hälft.²⁸⁶ Det svenska riket verkar inte ha varit något undantag på denna punkt. Tusenårsriket debatterades ”uti the almänna veckoblad i Göteborg”.²⁸⁷ I denna tidning förekom det också enligt Achrenius debatt om andra andliga saker, men Achrenius refererar till dessa debatter som inre stridigheter och villrådighet inom Babel i stil med Jer 51:30-31.²⁸⁸ Achrenius framställning tyder på att apokalyptiska spekulationer var ett samtalsämne som väckte samtidens intresse men att denna debatt inte gick i sådana banor som han själv skulle ha accepterat.

Hoppet om bättre tider var hos Achrenius en benämning på förväntningarna angående en kommande blomstringstid för kyrkan under de yttersta tiderna. I den 54 kontinuationen för Achrenius ett litterärt avancerat samtal med *Hoppet om värre tider*, som personifieras av en icke närmare definierad kvinnogestalt. Själv vill Achrenius tala för ett hopp om bättre tider och han närmar sig sin samtalspartner med följande ord: ”Huru kunnen i min okära Madame, kallas hoppet: man plägar ju icke hoppas på värre tider; utan fruchta derföre.”²⁸⁹ *Hoppet om bättre tider* har redan under en längre tid mött stark opposition och det har nästan helt och hållet blivit bortglömt. I stället har *Hoppet om värre tider* trätt fram. Detta hopp säger sig inte hoppas på något andligt gott i dessa yttersta tider, och för att vara renlärig vill detta hopp förkasta ”chiliasternas osanning” om den tusenåriga regeringstiden

²⁸⁵ Cont. 71 §9.

²⁸⁶ Barnes 1999, 171–175.

²⁸⁷ Det rör sig enligt Ruuths tolkning om ”Göteborgska Veckobladet”. Om denna tidning och epokens tidningspress i allmänhet se Ruuth 1922 II, 160–161.

²⁸⁸ Cont. 27 eftertal §2.

²⁸⁹ Cont. 54 §2.

med Kristus. Dess anhängare hoppas i stället på världsligt sett bättre tider, och om det under något år skulle förekomma "dyr tid, liungeld och brand och skogseldar" så hoppas de i varje fall att följande år ska vara gynnsammare.²⁹⁰

Hoppet om värre tider vill sedan göra gällande att Achrenius förkastar det bibliska budskapet om "yttersta dagarnas farliga tider". Achrenius replikerar att de farliga tiderna är förutsättningen för hoppet om bättre tider, annars kunde man ju inte hoppas att något bättre skulle vara på kommande. *Hoppets om värre tider* anhängare å sin sida vill inte erkänna att dessa farliga tider skulle angå dem "*in individuo*", utan de tror sig vara saliga samtidigt som de i egenkärlek och girighet egentligen är bortkomna från kristendomen.²⁹¹

Hoppet om bättre tider har enligt Achrenius varit fördolt intill denna yttersta tid och han anför Dan 12:4,10 som grund för denna tes. Utan detta hopp om bättre tider ser han Uppenbarelseboken som en besegrad bok. Sådana tolkningar som inte pekar på hoppet om bättre tider i Uppenbarelseboken förringar enligt Achrenius mening profetian.²⁹²

I en av de sista kontinuationerna beklagar sig Achrenius över att det är så få som delar hoppet om bättre tider med honom. Han skriver att han i tiderna har suttit häktad i tio dagar pga. detta hopp och att hans sak har behandlats inte endast i andliga och världsliga rättsinstanser utan också vid riksdagen år 1741 och sedan av kungen själv. T.o.m. bland vännerna är Achrenius som en ensam fågel på taket vad beträffar hoppet om bättre tider. Trots fyra års livliga korrespondens finner han sig vara "nästan ensam i öfvertygelsen".²⁹³ De andras tro sträcker sig inte till hoppet om bättre tider. Han tröstar sig själv med att han ändå är

²⁹⁰ Cont. 54 §1-3.

²⁹¹ Cont. 54 §6-8.

²⁹² Cont. 54 §14; Cont. 55 §1.

²⁹³ Cont. 69 §1.

som fågeln på taket: han befinner sig på en utsiktspost och skådar och ger akt på Herrens gärningar. Från sin utsiktspost kan han sedan fly undan då storm och oväder bryter ut.²⁹⁴ Dock är inte läget alldeles tröstlöst. Till sin glädje får Achrenius erfara att det finns en någon bland korrespondensvännerna som delar hans hopp om bättre tider: den för Achrenius alldeles obekanta Vir Borealis har skickat in några brev med behageliga utlåtanden om hoppet om bättre tider.²⁹⁵

Tusenårsperioden får hos Achrenius fungera som en positiv fokus: det är på denna tid av kyrklig framgång och blomstring som han vill rikta sina läsares blickar. Kiliasmen får ett kyrkovänligt ansikte hos honom. Samtidigt verkar Achrenius vara ganska ensam med sina åsikter på denna punkt, och man kan fråga sig om kiliasmen är ett av de element som tär på hans legitimitet som själavårdare och förkunnare. I anslutning till tusenårsperioden kan det vara motiverat att ställa följande fråga: var det ändamålsenligt för Achrenius att fästa sina läsares blickar på en tusenårsperiod som hägrar vid synranden om detta innebar negligerandet av läsarnas dagsaktuella problem? Var fokuseringen på tusenårsperioden ett sätt att flytta över dagens problem till en kommande period av välgång då dessa problem slutligen blir lösta?

3.6 De troendes förening med Kristus

Achrenius leder sina läsare till att lätta sina bördor i bönen. Det är en alltomfattande lättnad som bönen erbjuder: snarare än att vara en kanal för enskilda sorger och plågor är bönen en väg till total hängivelse och lindring för alla vedermödor på en gång. Under Esserörelsens lopp upplevde Achrenius ett extatiskt böneliv i vilket mystiken blomstrade. Utan att vara alltför explicit verkar han rekommendera denna sorts bön för sina läsare då han

²⁹⁴ Cont. 69 §1–2.

²⁹⁵ Cont. 73. Afskrift, eller extract af brevet til vännerna i västra Polen af den 20 sept: 1769 §8–9.

redogör för Esserörelsens och bönerna bland de väckta. Bönen var en stor tröst bland de väckta i Esserörelsen. Achrenius skriver att man inte vågade lita på den egna förmågan att bedja utan man ville i stället be om Jesu tillkommelse och genom en "Nåderörelse" säga "Jesu kom! Jesu kom! Herre Jesu kom! Herre Jesu Kom! Herre Jesu kom i nåd och i Kraft! Herre Jesu kom i Nåd och i Kraft!"²⁹⁶ Efter detta bönerop fick alla närvarande en rörelse att be om att Jesus skulle ödmjuka deras hjärtan till bönen. Sedan kunde man övergå till bibelläsning och Fader vår för att återgå till lovprisning och bön med följande åkallan: "Herre Jesu rör våra hiertan til Titt lof! Herre Jesu rena våra hiertan til Titt lof! etc."²⁹⁷ Detta gjorde man i liggande ställning. Denna bönerörelse kom inte alltid genast, utan man väntade på den i stilla enskild bön tills man fick styrka att tillsammans utbrista i böneropet efter Jesu tillkommelse: "Herre Jesu kom! Herre Jesu kom!"²⁹⁸ Enligt Achrenius hade detta bönerop sin profetiska grund i Upp 22:17.

Bönens betydelse understryks gång på gång av Achrenius. Han ser bönen som något synnerligen kraftladdat och skriver att bönen givits på ett särskilt sätt i kraft av de sju åskornas röster i Upp 10:3-4. Achrenius tecknade ned många av Esserörelsens karaktéristiska böner, men i samband med en svår sjukdom år 1759 brände han en stor del av det "mäst extraordinaira" stoffet, bland vilket även de s.k. "Basunaliuden" befann sig.²⁹⁹

Bönen växer till en dialog i kontinuationerna. Den 24 kontinuationen handlar om andlig törst och hunger, och kontinuationen utformas till en skönlitterär dialog mellan Jesus och de trogna själarna. Själarnas rop till Frälsaren ger läsaren möjlighet att identifiera sig själv med den längtan som utmålas så levande: "Herre Jesu kom och hjälp! Vi förgås uti vårt elände... Vi trängta

²⁹⁶ Cont. 19 §2.

²⁹⁷ Cont. 19 §2.

²⁹⁸ Cont. 19 §2.

²⁹⁹ Cont. 23 §1-2.

och törsta efter Tig så mycket vi kunna...".³⁰⁰ Dialogen utvecklas i mystikens anda till löften om ett förenande mellan själarna och Jesus i en andlig nattvard. Jesus upprepar löftet i Upp 3:20: han står vid hjärtats dörr och bultar och om själarna är villiga att öppna för honom så lovar han att "hålla nattvard med eder och I med mig".³⁰¹ Med dessa ord vill Achrenius trösta de läsare som längtar efter att få hålla nattvard i en sluten krets av troende. Detta är inte möjligt enligt Achrenius utan att det skulle väcka anstöt och anklagelser om villfarelse. Han visar dock förståelse för läsarnas möjliga aversion gentemot nattvardsfirande i den utvärtes församlingen, som i enlighet med Uppenbarelsebokens ord om församlingen i Laodicea beskrivs som varken kall eller varm, utan ljum. Achrenius ger uttryck för en längtan efter ett rent och sublimt nattvardsfirande då han låter själarna utbrista: "Kom så Herre Jesu til oss, at hålla Nattvard med oss, vi sakna ock ännu denna tin ankomst... vi sakna... ock Titt Nåde Klappande ännu i denna ängsliga och bedröfliga tid... och kom Herre Jesus, at vi... måtte finna den Salighet, som Tina kallade hafva vid Lambsens Bröllops Nattvard."³⁰² Här utvecklas längtan efter den rena nattvarden, och den glider över i ett hopp om Jesu återkomst vars uppfyllelse står inför dörren. Jesus svarar: "Sij detta är som oroar eder, nembl. at i viljen hafva et ful[l]t och ful[l]komligt nattvard, som icke är ennu denna tidsens hvar dags del, ia icke heller ske kan innan Babel fallen är".³⁰³ Det som själarna längtar efter är "det ful[l]komligaste mått af et andeligt mättande til det eviga lifvet och saligheten". Herrens tillkommelses dag nalkas och denna längtan ska snart få sin glädjefulla och lycksaliga uppfyllelse. Achrenius avslutar kontinuationen med orden "ia amen Herre Jesu Kom amen."³⁰⁴

³⁰⁰ Cont. 24 §1.

³⁰¹ Cont. 24 §14.

³⁰² Cont. 24 §16.

³⁰³ Cont. 24 §16.

³⁰⁴ Cont. 24 §21. Jfr Upp 22:20.

Jesu tillkommelse sker enligt Achrenius uppfattning på två sätt: Achrenius skiljer mellan en första andlig tillkommelse och den sista tillkommelsen till domen.³⁰⁵ Vid den andliga tillkommelsen är tron nästan utesluten i hela världen, men vid den sista tillkommelsen finns en "redan uppräta och tilstyrckt Tro".³⁰⁶ Achrenius anser att detta bevisas av Luk 21:27-28. Det är just i bönen som den troende kan möta sin Frälsare och den andliga tillkommelsen verkar vara något som kan ske i samband med de troendes bön. De troende i Esserörelsen ropade "Herre Jesu Kom", och den andliga tillkommelsen kunde då väntas ske i samband med de intensiva bönerörelserna. Hur intensiva dessa upplevelser var, förblir oklart. Upplevde Achrenius och hans anhängare dem som *unio mystica*, det vet man inte.³⁰⁷ I varje fall är det klart att Esserörelsens böner hade ett starkt inslag av mystik. Då de väckta väntade på den andliga tillkommelsen och de mystiska erfarenheterna, kunde väntan på Jesu sista tillkommelse bli mindre viktig för dem. Å andra sidan understryker Achrenius att hoppet om bättre tider inte får leda till falsk säkerhet om att domedagen skulle vara långt i framtiden. Han väntar på Herrens tillkommelse på bägge sätt, både genom den andliga tillkommelsen och den sista tillkommelsen.³⁰⁸

Den svåraste utsikten som Achrenius har inför sina ögon är den att Herren fördöljer sig såsom i Jes 57:17. Detta Herrens fördöljande beskrivs av honom på ett stämningsfullt sätt. Inga himmelstecken sker längre till "liu öfver våra hus", utan allt är tyst. Inte ens vinterfrost och snö har kommit i sin regelbundna tid;

³⁰⁵ Cont. 55 §6; Cont. 71 §9.

³⁰⁶ Cont. 55 §6.

³⁰⁷ Karl Barth ser i *unio mystica* en sammansmältning mellan den troende och Kristus, en upplevelse framkallad av själslig koncentration som följs av ett upphöjt och fördjupat medvetande. Barth diskuterar även förhållandet mellan *unio mystica* och andra slags upplevelser av gemenskap med Kristus. Se Barth 1988, 538-549.

³⁰⁸ Cont. 73 Afskrift, eller extract af brefvet til vännerna i västra Polen af den 20:sept: 1769 §8.

först i januari innevarande år 1769 har vintern börjat på allvar. "Altså tycks thet nu som Herren Gud skulle ock i denna tid lemnat sielfva Naturen i obestånd."³⁰⁹ Achrenius jämför situationen med jordens stillhet i Hab 2:20 då Herren är i sitt heliga tempel.

3.7 Konklusioner

I inledningskapitlet ställde jag följande fråga: Hurdant förhållande råder det mellan själavården och apokalyptiken i kontinuationerna? De olika apokalyptiska begreppen och Uppenbarelsebokens bildspråk bidrar hos Achrenius till en själavårdande helhet. Budskapet om *Babel*, det fördärvade systemet av degenarerad andlighet, är en påminnelse om faran med falsk förtröstan. Achrenius påminner sina läsare om det faktum att Babel existerar mitt ibland dem och att de inte kan undkomma konfrontationen med Babel genom att påstå att det hör hemma i den katolska kyrkan. Babel kännetecknas av falsk förtröstan på yttre former och egna gärningar; sådant vill Achrenius varna sina läsare för.

De kanske allvarligaste problemen med Achrenius verksamhet som själavårdare och andlig ledare har att göra med hans roll som Uppenbarelsebokens sjunde basun. Uppdraget att agera som sjunde basun är en särskild kallelse för Achrenius och han använder denna titel som en grund för sin auktoritet: han har i och med sitt uppdrag en särskild förståelse av Uppenbarelsebokens profetior. Många av Achrenius korrespondensvänner uttrycker sin djupa misstro, och Achrenius tvingas att försvara sin position som basun. Denna särskilda roll verkar belasta Achrenius legitimitet som själavårdare på ett allvarligt sätt men samtidigt lyckas han ändå behålla sina läsares intresse. Trots de livliga debatterna angående Achrenius särställning som sjunde basun bibehålls korrespondensvännernas intresse, och kontinuationerna läses av dem med intresse.

³⁰⁹ Cont. 73 anhang til det 3die Problemet. §1-3.

De olika tidstecknen får i Achrenius regi själavårdande funktioner. De skapar ordning och reda i samtidens problem och de ger en djupare mening åt händelseförlopp som annars kunde ses som osammanhängande kluster av slumpmässig ondska. Achrenius tolkar tidens tecken så att de växer till själavård för de vändande. Jesu återkomst är nära förestående enligt Achrenius och han betonar att all tideräkning har avstannat: Jesus kommer när som helst! De olika tidsprofetiorna tolkas av Achrenius på så sätt att Jesu återkomst är nära, men något exakt datum vill Achrenius inte stadfästa. Dessa utläggningar har flerahanda implikationer ur ett själavårdsperspektiv beroende på läsarnas bakgrund. De läsare som delade Achrenius väntan kunde bli stärkta i sin tro samtidigt som deras väntan modererades då Achrenius inte ville utsätta några datum. Samtidigt kunde den fortgående profetiska klimaxen och tideräkningens avstannade i en intensiv väntan bidra till en besvikelse då profetiorna inte fullbordades. Väntan kunde alltså bli alltför intensiv. Slutligen kunde de läsare som inte delade Achrenius eskatologiska intresse fatta ytterligare misstroende mot honom om de inte godtog hans vidlyftiga profetiska utläggningar.

Den kiliastiska förkunnelsen om tusenårsriket var ytterligare en faktor som kunde minska Achrenius trovärdighet som själavårdare. Achrenius finner sig vara nästan ensam med sin kiliasm, sitt hopp om bättre tider. Kiliasmen fungerar som ett positivt framtidshopp hos Achrenius. En annan positiv fokusering ligger i mystiken. Achrenius talar om Jesu andliga tillkommelse, och denna tillkommelse realiseras till en del i bönen. Achrenius beskriver bönen som en alltomfattande lättnad, en total lindring av den troendes sorger. Det är i bönen som den troende möter Jesus.

Apokalyptiken verkar i sin helhet ha problematiska konsekvenser för själavården hos Achrenius. De olika utläggningarna över Uppenbarelseboken leder så långt att de tycks tära på Achrenius trovärdighet som helhet. Kontinuationernas själavårdande helhetsverkan har antagligen i mångt och mycket berott på läsarnas förhandsinställning. De läsare som delade Achrenius apokalyp-

tiska åskådning kan ha gagnats av den själavårdande potentialen i de apokalyptiska utläggningarna. Om detta apokalyptiska intresse inte fanns i bakgrunden kan läsaren ha haft svårigheter att acceptera det som Achrenius skrev. Achrenius framställning blev då en plädering för den apokalyptiska historiesynens sak inför en mer eller mindre skeptisk publik.

4 Själavård och rädslor

I det följande studerar jag ångest och rädslor som de förekommer i Achrenius kontinuationer. Från att skildra mera allmänna känslor av ångest övergår jag till studiet av *djävulen, pesten, kriget, muhammedanerna och fritänkeriet samt upplysningsfilosofin* som källor till rädsla. Som utgångspunkt har jag Jean Delumeaus framställning av skräckens historia.

4.1 Ångest under de yttersta tiderna?

Känslor av ångest hörde ofta ihop med väckelse: de som var med om Esserörelsens dramatiska händelser år 1740 hade sett hur den nya Sionsförsamlingens medlemmar såg i sin ångest den nya födelsens bad. De väckta slingrade sig och ropade och kved som barn – detta var för dem den nya födelsens våndor. Denna åsikt bekämpades av Achrenius och separatisterna erkände slutligen att ångesten egentligen inte hade gjort dem ett dugg bättre och att det inte hade varit fråga om den nya födelsens bad – barndopet var alltså fortfarande giltigt. Achrenius omtalar dessa händelser för att presentera dopet som ett salighetens medel, dock med en påminnelse om att barndopet inte får vara en grund för falsk förtröstan.³¹⁰

Erfarenheterna i samband med Esserörelsen hade enligt Achrenius visat att handpåläggning i Jesu namn var ett kraftfullt sätt att stilla ångest och Mark 16:18 ges på denna punkt som norm. Efter detta skriftenliga tröstemedel anför Achrenius läsandet av

³¹⁰ Cont. 32 §13–14.

själva Skriften och i synnerhet Jesajas 61 kapitel förordas av honom som tröstande läsning. Alla profetior om Kristi rike rekommenderas på samma sätt.³¹¹

Dessa profetior om Kristi rikes annalkande tillämpas alltefter att de olika konkreta händelserna inträffar så att "applicationen faller af sig sielf"³¹² och det blir uppenbart för de inblandade att det rör sig om en profetias uppfyllelse. Den stora rörelsens år 1740 var en tid då de väckta underkastades försmädelser, och efteråt kunde de konstatera att detta hängde samman med det femte in-seglets uppbrytande. De kunde sedan identifiera sig med själar-na under Guds altare i Upp 6:9–10. De svåra upplevelserna förklarades efteråt på ett meningsfullt sätt.³¹³

Den yttersta tiden är skådeplats för Herrens domar och Achrenius skildrar dem på följande sätt: dessa domar kommer som andliga domar till straff och uppväckelse, som en blandning av andliga och lekamliga domar eller slutligen som pura lekamliga domar som är rena straffdomar. De andliga uppväckande domarna betraktar Achrenius som önskvärda emedan de skapar rörelse i en tid av andlig torka och allmän säkerhet. Dock medför Herrens domar nöd och förskräckelse t.o.m. till den grad att både själ och kropp dras i ångest. På ett konkret plan har de fysiska domarna drabbat de olika religionerna på varierande sätt. Achrenius ser att de påviska har drabbats först och främst av jordbävningar såsom hände år 1755 i Lissabon, medan protestanterna har drabbats av krig och örlog. Likaså har "tordön och liungeld" drabbat människor, kyrkor och hus.³¹⁴ Svält och fördärvad spannmål har varit ytterligare ett gissel som också har drabbat katolikerna. Achrenius noterar förekomsten av hungersnöd i Rom år 1764. De

³¹¹ Cont. 59 §5–6, 18–19.

³¹² Cont. 59 §21.

³¹³ Cont. 59 §21. Svåra upplevelser kom de väckta till del även vid senare tillfällen. Achrenius skriver hur "föraktarna" natten mellan den 15. och 16. augusti 1766 brände upp de väcktas sånghus. Cont 63 §13; Cont 66 §9.

³¹⁴ Cont. 36 §2.

pura lekamliga straffdomarna drabbar främst de oomvända och dessa domar hör även ihop med delaktigheten av Babels yttersta fall och dess plågor (Upp 18). De som har gått ut ur Babel är inte delaktiga av dessa plågor.³¹⁵

Fruktan är dock i viss bemärkelse en tillbörlig känsla i det andliga livet, anser Achrenius, och detta för att man inte skulle insövas och insomna i det onda, i en andlig dvala i vilken man inte längre känner någon fruktan för döden eller domen och inte längre gör någon syndabättring.³¹⁶

En människas andliga utveckling (Achrenius talar om en *andlig temperering* i samband med sin analys av de olika temperamenten) har mycket att göra med förberedelsen inför döden och "skilsmässan ifrån detta timmeliga eländet".³¹⁷ Är det då tillåtet att önska sig döden mitt ibland detta elände, undrar Achrenius genom att låta "Ransakande", en av sina litterära gestalter, ställa denna svårhanterliga fråga. Achrenius poängterar att här inte talas om de otrognas dödslängtan under Herrens vredesskålars uttömmande. I stället gäller dessa tankar endast Herrens folk och tjänare. Hos dem kan det förekomma dödsönskningar under svår vedermöda (som exempel nämner Achrenius Elia i 1 Kung 19:4). Denna sorts dödsönskningar ser Achrenius som mindre lovliga. Andra slag av dödsönskningar orsakas av människans inneboende syndafördärv (Rom 7:24). Den mest exceptionella och lovvärda dödsönskningen framkallas slutligen av ett begär att få komma till Jesus, varom Paulus skriver i Fil 1:21–24.³¹⁸

Då Achrenius skriver om Herrens domar är hans budskap som självavårdare följande: ångest är en naturlig ingrediens i det andliga livet. Särskilt under de yttersta tiderna ska dessa domar verka i syfte att uppväcka folk från aningslöshetens sömn. I sam-

³¹⁵ Cont. 36 §2,12–19; Cont. 59 §3.

³¹⁶ Cont. 68 §23.

³¹⁷ Cont. 53 §23.

³¹⁸ Cont. 53 §23.

band med Esseväckelsen upplevde man känslor av ångest, och dessa känslor såg Achrenius som en naturlig del av det andliga uppvaknandet. Som självvårdare kunde Achrenius även visa hur dessa känslor hade sin givna plats i den yttersta tiden. Ångesten som inte tidigare har haft ett namn blir till den yttersta tidens ångest, ångesten blir nära nog ett tidstecken i sig själv. De apokalyptiska tolkningarna skapar mening i sådana situationer då de väckta har upplevt svårigheter och förföljelse.

4.2 *Djävulen*

Odjuret (vilddjuret) och den falska profeten hörde uppenbarligen till apokalyptiska orosmoment för Achrenius läsare. Även om det är Achrenius själv som formulerar frågorna angående dessa Uppenbarelskebokens gestalter, kan man med fog anta att dessa frågor var reflektioner av en existerande debatt. Achrenius utgångspunkt är behovet av tröst och uppmuntran i den jämmer som odjuret och den falska profeten har åstadkommit. Det är alltså högst påtagliga realiteter som dessa apokalyptiska vidunder representerar för Achrenius.³¹⁹ Sedan gammalt har odjuret ofta identifierats med djävulen och även om man inte nödvändigtvis behöver se odjuret och djävulen som identiska så torde det i varje fall vara klart att Uppenbarelskebokens odjur representerar djävulen och hans verksamhet.³²⁰

Achrenius ställer inledningsvis frågan om Upp 11:7; 13:1–11; 16:10; 17:3,8,11 och 19:19–20 behandlar samma apokalyptiska odjur eller om det rör sig om flera skilda odjur. Han kommer fram till att det faktiskt talas om flera skilda odjur men att dessa s.a.s. koaguleras till ett och samma odjur i Upp 19:19–20. Följande fråga berör odjurets substans och varelse, huruvida odjuret är synligt eller osynligt. Achrenius svarar att det är synligt endast till sin makt och verkan. Odjurets substans är de onda andar som

³¹⁹ Cont. 31 § 1.

³²⁰ Redan t.ex. Irenaeus ser odjuret och djävulen som samma sak. Irenaeus 1710, 30.3.

intagit en regerande position i den fördärvade kristendomen i samråd med draken och den falska profeten. Tillsammans drar de världsliga makter in i krig och blodsutgjutelse, vilket enligt Achrenius kan ses av Upp 16:13–14. Den falska profetens essens är likaså de onda andarna, menar Achrenius.³²¹

Achrenius behandlar odjurets och den falska profetens verkan och ställer frågan hur länge dessa två har hållit på med sin fruktansvärda verksamhet. Svaret kommer rappt: "Alt ifrån Påvedörets början."³²² Achrenius säger att odjurets makt har varit lika farlig i alla tider. Odjuret är ett reellt ont som dock enligt Achrenius inte *positive* är en påföljd av Herrens domar, utan allenast *permissive*: Gud tillåter dess existens pga. kristendomens stora förfall i de yttersta tiderna.³²³

Vad är då nyttan med att studera Uppenbarelseboken, särskilt med hänsyn till odjurets och den falska profetens roll, frågar sig Achrenius. Det handlar enligt honom om att Guds folk ska hålla sig vaket även i den ytterst farliga tiden så att odjuret inte alldeles skulle få överhanden. Dessutom gagnar studiet av Uppenbarelseboken de troende även på så sätt att man därigenom kan räkna ut odjurets tal. Vidare lyfter detta studium fram Guds nå-

³²¹ Cont. 31 §2–4.

³²² Cont. 31 §5. Den negativa synen på påven och påvedömet var en allmän företeelse bland protestantiska kommentatorer under 1700-talet. W.H. Oliver skriver t.ex. att det var nästan ett axiom för brittiska 1700-talsexegeter att sätta likhetstecken mellan påvedömet och Antikristus. Se Oliver 1978, 42–67. Denna trend förstärktes ytterligare mot slutet av århundradet. Angående den profetiska kronologin hade man inte kunnat komma till en allmän samstämmighet. Den tidigare oenigheten bland profetiskt intresserade teologer tog praktiskt taget slut i och med den franska revolutionen. Det blev en allmänt accepterad tes att tillfångatagandet av påven år 1798 kunde ses som påvedörets fall och en uppfyllelse av Dan 7 och Upp 13. Sedan kunde man räkna ut att påvedörets början hade varit 1260 år tidigare, närmare bestämt år 538. "There could be now a general agreement upon one fixed point of correlation between prophecy and history. After 1799, in Egyptology as in prophecy, it seemed as though there were no limits to the possibility of discovery." Sandeen 1970, 5–7.

³²³ Cont. 31 §5, 7.

deverk i ett allt klarare ljus. På det hela taget är studiet av Uppenbarelseboken ägnat att vara till tröst och hugsvalelse för Guds folk, skriver Achrenius.³²⁴

I sin utläggning av Uppenbarelseboken kommer Achrenius till odjurets tals räknande. Under gångna tider har uträknandet av detta tal inte varit en absolut nödvändighet, menar Achrenius, emedan man inte kan ha funnit någon tröst därigenom. Achrenius anser sig ha demonstrerat i enlighet med Upp 10:6 att ingen tid mera skall vara och därför är det helt i sin ordning att företa uträknandet av odjurets tal. Tidigare försök att räkna talet har slagit fel, skriver Achrenius och anför som exempel hur man efter de latinska bokstävernans siffervärde har kommit fram till att *Paulo quinto Vice Deo*,³²⁵ en framliden påves namn och titel, har givit summan 666. Detta exempel och andra i förbigående citerade system som handskas med de grekiska bokstävernans siffervärden erhåller föga beröm av Achrenius. Denne anser att talet inte kan appliceras på någon enskild påve. Han utför en annorlunda räkneoperation genom att dela in odjurets tal i vissa tidsperioder och ställer upp en tabell i vilken ovanpå varandra staplade linjer åskådliggör odjurets makt under olika tidsperioder.³²⁶ Den översta linjen med talet 600 representerar epoken från

³²⁴ Cont. 31 §10.

³²⁵ Påven ifråga var Paulus V (1605–1621). Denna titel som motsvarighet till odjurets tal hade tidigare anförts av bl.a. Daniel Cramer (1568–1637), Johannes Cocceius (1603–1669) och Philippe de Mornay (1549–1623). Se Froom 1948, 608–609, 615–616, 634–635. Detta var endast ett av otaliga försök att räkna odjurets tal. Man hade bl.a. försökt komma fram till resultat genom att använda de hebreiska bokstävernans siffervärden; Andreas Osiander (1498–1552) hade lanserat ordet *römisch* vars hebreiska siffervärde skulle ge summan 666. Se Froom 1948, 300; Barnes 1988, 129. Michael Stiefel (1486–1567) kom å sin sida fram till att Leo X Decimus gav summan 666 om man lämnade bort bokstaven *m* som stod för *mysterium*. Se Froom 1948, 320; Barnes 1988, 188. Andra system baserade sig på orden *Dux Cleri*, *Lateinos* och *Vicarius Filii Dei*. Se Froom 1948, 77, 604–605, 611.

³²⁶ Achrenius framställning påminner avlägset om de geometriska modeller som Michael Stiefel hade byggt. Hos Achrenius rör det sig snarast om en vul-

påvedömet's början (som Achrenius stadfäster till år 605)³²⁷ fram till Luthers tid. Följande linje med talet 60 representerar perioden från Luthers tid till Speners och Franckes tid. Sedan följer en linje med talet sex. Denna linje representerar perioden då den evangeliska läran har förstärkts genom Pontoppidan, Fresenius och andra. Samvetstvänet och förföljelsen har lindrats, och denna tid börjar enligt Achrenius egentligen i och med 1740 års "starka rörelse". Den fjärde och sista linjen innebär tiden då odjurets styrka är noll, odjuret fångas och lammets bröllop inleds. "Så blifver af vildiurets macht et riktigt Noll utaf, och väga mindre än intet"³²⁸, konstaterar Achrenius. Tematiken kring odjurets tal var ett ämne som uppenbarligen väckte korrespondensvännernas intresse, och en av vännerna, som använde pseudonymen Valleborn, skickade in ett utlåtande över ämnet. Valleborn vill göra gällande att odjuret utgörs av det "filosofiska fördärvet". Till detta svarar Achrenius att det filosofiska fördärvet aldrig haft makt att döda någon eller att fara fram som ett odjur, utan istället har filosoferna själva ofta fått gå i landsflykt. Sålunda kan filosoferna på sin höjd anses vara odjurets "utdunstningar" på jorden. Att odjuret dessutom lockar folk till människotillbedjan-

gär och förenklad variant av de otroligt komplicerade modellerna som Stiefel och hans efterföljare konstruerade i reformationstidens Tyskland. Grundidén är i varje fall densamma såsom Barnes uttrycker saken: "The believer was in a difficult position if he was not accomplished in algebra and in mathematics generally... All nature was proportioned by number through the will of God. Were there not numerical references throughout the Bible? And did not Revelation say of 666, 'Here is wisdom?'" Barnes 1988, 200. Barnes skriver om Stiefels pyramidtal och ger ett illustrativt exempel på s. 191.

³²⁷ Johann Heinrich Alsted (1588–1638) ansåg också att Antikristus framträdande ägde rum i och med Bonifatius den tredje. Han är i linje med Johann Andreas Lucius (1625–1686), Speners företrädare i Dresden, som börjar räknandet av de 1260 profetiska dagarna från och med år 606 och Bonifatius III. Denna tradition representeras också av William Lowth (1660–1732). Se Froom 1948, 610, 616, 670.

³²⁸ Cont. 31 §15–16.

de och en falsk förtröstan om saligheten, är inte förenligt med filosoferna, konkluderar Achrenius.³²⁹

Det som är anmärkningsvärt i Achrenius tolkning av odjurets tal är tolkningens själavårdande verkan. Frukten för djävulen är ett centralt tema hos Delumeau, och denne menar att djävulen var en av den tidigmoderna epokens största källor för frukten. Mot denna frukten ställer Achrenius sin egen tolkning: till slut reduceras odjurets tal till noll. Detta innebär att djävulen är besegrad, man behöver inte frukta honom längre. Studiet av Uppenbarelseboken leder enligt Achrenius till insikten att djävulen är besegrad – samtidigt besegras även de stora rädslor som den onde har framkallat.

Då Achrenius visar att djävulen är besegrad, är han i linje med tidsandan. Maud Färnström har visat hur djävulen tappade terräng i den folkliga föreställningsvärlden kring 1700-talets mitt. Denna utveckling sammanföll enligt Färnström med ett apokalyptiskt crescendo i västssvenska kyrkomålningar, där fasansfulla helvetsscener blev ett allt populärare tema. "Frekvenshöjning för det apokalyptiska budskapet skedde under tiden 1730–60. Indikerar detta att djävulstron var i tilltagande eller avtagande? Allt pekar på det sistnämnda, något som ställer avbildningen i en prekär dager."³³⁰ Färnström fortsätter med att konstatera att det ökade antalet kyrkomålningar med apokalyptiska motiv "bör tolkas som ett sista, ganska desperat försök att bibehålla den tidigare allmänt utbredda frukten för auktoriteter, liksom för djävulen".³³¹ Abraham Achrenius förkunnade dock inte ett budskap där den onde skulle ha haft någon särskilt framträdande roll. För Achrenius var djävulen besegrad och denna tanke ville han inpränta hos sina läsare.

³²⁹ Cont. 31 §11, 14–16, 21.

³³⁰ Färnström 2001, 189.

³³¹ Färnström 2001, 189.

4.3 *Pesten*

Pesten omnämns av Achrenius som en av många i raden av den yttersta tidens plågor: "hunger och dyr tid... krig och blods utgiutelse... Pestilentia och ... svåra straff och plågor".³³² "Pestilentia" nämns hos Achrenius alltid tillsammans med krig, och det är krig, svält och pest som enligt Achrenius porträtteras av Uppenbarelsbokens ryttare på röd, svart och gulblek häst (Upp 6:3–8). Dessa ryttare kommer med hämnd över landets synder.³³³

Som självavårdare är Achrenius inte tvungen att bemöta pesten som en aktuell företeelse. Ett visst hot av pest kunde förekomma och de tidigare epidemierna var ännu i minnet, men något större hot verkar pesten inte ha utgjort för Achrenius läsare. Pesten får sin betydelse som en pusselbit i ett större sammanhang. Den är krigets och svältens följeslagare och alla dessa företeelser porträtteras i ett apokalyptiskt ljus. Uppenbarelsboken fungerar än en gång som en meningsskapande faktor och det timliga eländet får sin förklaring.

4.4 *Krig*

Krig betraktas av Achrenius som en Herrens dom och både krig, svält och pest är ännu "i manna minne altsammans".³³⁴ Hans egna erfarenheter från stora ofredens tid fungerar som bakgrund åt uttalandena om krig: kriget är någonting fruktansvärt, en verklig Herrens dom. Å andra sidan tycks kriget inte vara något större existentiellt problem för en del av Achrenius samtida. Achrenius talar om "verldens barn, hvilcka med sitt öfvermod våga sig in i dödsfarligheter, såsom i krig, eller ock i slagsmål och dock icke täncka om döden: utan rusa fram i sitt öfvermod, och anse det för en härlighet, och för en stor gjärning; fast än the

³³² Cont. 55 §4

³³³ Cont. 71 §14.

³³⁴ Cont. 36 §2; Cont. 71 §14.

therutinnan förhålla sig som oförnuftiga diur..."³³⁵ Kriget har olika slags innebörd för olika grupper av människor. Krigets innebörd avgörs av förhållningssättet: för världens barn leder det till fördärv om de inte besinnar sig och hörsammar Guds kallelse. Om de inser att kriget är Guds bestraffning och gör bättring kan allt gå väl. De troende kan lida av krigets fysiska konsekvenser men innerst inne kan de gå oskadda genom krigets fador; på detta sätt framställer Achrenius krigets innebörd sett från ett andligt perspektiv.

De yttersta tidernas krig kännetecknas av olycklig utgång för alla parter. Achrenius frågar om det har förts några olyckliga krig där ingendera parten har vunnit, "såsom i et armeddon".³³⁶ Ja, svarar han: åren 1756–57 och ända fram till 1761 bär vittnesbörd om detta. "Häruti sannas ock Prophetien, om konungarnas samlande til strids, uppå altzväldige Guds, tecknade dag."³³⁷

Profetiorna om krig, särskilt profetian om konungarna från Östern (Upp 16:12) fäster Achrenius uppmärksamhet på det turkiska hotet. I och med den sjätte vredesskålens uthållande har "turcken sluppit lös tillika med Tartarerna"³³⁸, och detta ser Achrenius som upptakten till ett vidsträckt krig i Europa. Den sjätte vredesskålens effekt ses också av kungarnas församlande till "det Preussiska krigets armeddon"³³⁹. Uthållandet av denna sjätte vredesskål kommer inom kort att fullbordas då vägen bereds för Österns kungar, dvs. turken och tartaren, att marschera in i Europa. Denna väg har redan till en del beretts genom krig i Polen, men den verkliga inmarschen av Österns kungar med krig och revolutioner i sitt följe har ännu inte kommit, men det kommande krigets "sluteliga armeddon"³⁴⁰ kommer nog snart,

³³⁵ Cont. 53 §23.

³³⁶ Cont. 71 §15.

³³⁷ Cont. 71 §15.

³³⁸ Cont. 73 III die problem §1.

³³⁹ Cont. 73 III die problem §3.

³⁴⁰ Cont. 73 III die problem §3.

menar Achrenius. Stolthet och krigisk retorik kommer dock slutligen på skam, och de "olycksaliga krigsmännen" möter ett bittert slut, varnar Achrenius.³⁴¹

Kriget framträder i kontinuationerna som något självklart: det är en företeelse som hör hemma i de yttersta tiderna, något oundvikligt som Achrenius och hans samtida tvingas konfrontera. Som själavårdare finner Achrenius inga särskilda tröstmedel för oron inför krigshot. Det är främst en generell apokalyptisk orientering som hjälper honom själv och hans läsare att hantera rädslan för krig. Kriget är en del av ändens tid och därmed får det sin mening i den apokalyptiska kontexten.

4.5 Muhammedanerna

Muhammedanerna framträder hos Achrenius som en kvarleva av en tidigare epok då det turkiska hotet låg över Europa. Enligt Jean Delumeau var turkarna inte längre något direkt hot för det kristna Europa under 1700-talet, och det turkiska hotet hade överlag endast känts av de delar av den europeiska populationen som hade haft direkt kontakt med dem. Delumeau skriver dock att präster i allmänhet – även utanför de direkta konfrontationsregionerna – hade upplevt det turkiska hotet på ett generell plan: den kristna religionen hotades av muslimernas frammarsch.³⁴² Detta hot låg särskilt tungt över prästeståndet som stod som kristendomens väktare, och det var prästerna själva som kunde tänkas stå i den värsta farozonen vid en eventuell turkisk invasion. Rädslan för turken och muhammedanen verkar ha förts vidare bland prästerskapet långt efter att det reella hotet hade minskat. Det är mot en sådan bakgrund som Achrenius intresse för turkarnas roll i profetiorna bör ses. Det är också värt att notera att det fanns en del präster (det förblir dock oklart exakt hur många) bland kontinuationernas läsare.

³⁴¹ Cont. 73 III die problem §8.

³⁴² Delumeau 1978, 265–266.

Den muhammedanska dominansen över det förlovade landet är en skandal, anser Achrenius. Den muhammedanska religionen räknar han även till last den förändring av tider och lagar som omtalas i Dan 7:25. Även om de påviska har insatt en mängd egna helgdagar är det muslimerna som "hafva förvandlat äfven den Siunde dagen om veckan, eller Söndagen at hållas om fredagen, och beblandat Guds ords lag."³⁴³ Achrenius redogör vidare för Johannes Gezelius den äldres "märckliga uttydning öfver" Dan 7:25.³⁴⁴ Gezelius anser att det lilla hornet i Daniels sjunde kapitel är en anspelning på Muhammeds ringa härkomst. Detta leder honom till att förklara att man inte mera behöver frukta för något nytt odjurs frammarsch eftersom Muhammed redan har fullbordat profetiorna. Achrenius finner utläggningen såtillvida intressant att uppgiften om Muhammed födelse år 560 stämmer väl överens med Achrenius tanke om den påviska antikrists framträdande år 605 i och med Bonifatius den tredje. Differensen mellan årtalen blir endast 45 år, vilket leder Achrenius till antagandet att tideräkningen för muhammedanerna löper parallellt med det påviska odjurets tideräkning. Båda får sin beskärda del på en tid, tider och en halv tid i enlighet med Dan 12:7.³⁴⁵

³⁴³ Cont. 33 Anmärckning.

³⁴⁴ Cont. 33 Anmärckning. Gezelius (1728, II, 1253) förklarar Dan 7:25 på följande sätt: "Thetta siunde kännetekn kommer ock öfwerens medh Turkarna: ty tiderna förwandla the, hållande sin gudztienst icke om Lögerdagen, såsom Judarna, ej eller om Söndagen, som the Christne, utan om Fredagen, för thet the Saracener, af hwilka Turkarna äro komne, tilförene dyrkat afgudinnan, som här i norden kallades Frigga: så bortkasta the ock alla andra helgedagar: och at wara ifrån andra skilde, begynna the sin tideräkning ifrån Mahomeths död, eller ifrå hans flycht..."

³⁴⁵ Cont. 33 Anmärkning. Tolkningen av det lilla hornet som en bild av Muhammed eller turkarna har långa anor. Denna syn förfäktades redan av Joakim av Fiore. Hos Luther representerar det lilla hornet både påvedömet och muhammedanerna, medan Melancton tillämpade det lilla hornet exklusivt på muhammedanerna. Även Nikolaus Selnecker (1530-1592), professor i Jena och sedermera i Leipzig, satte likhetstecken mellan det lilla hornet och Muhammed samt turken. Samma syn företrädades också av Georg Nigrinus (1530-1602),

Likväl har det muhammedanska hotet lindrats, konstaterar Achrenius, "emedan ock i dessa sidsta tiderna Evangeliska kyrckior fådt upbyggias under den Turckisa regeringen, om ock icke bibel tryck ther kommit igång".³⁴⁶ Självvårdaren Achrenius ser turken som en aktör i det apokalyptiska dramat. Samtidigt har han ett lugnande budskap: hotet har lindrats och det håller på att försvinna. Parallellen till påvekyrkans beskärda tid visar att turken på samma sätt håller på att förlora spelet. Den påviska Antikrist går mot sitt fall och dess makt tynar bort, och det verkar gå på samma sätt för turken.

4.6 Upplysningsfilosofi och fritänkeri

"Fritänkerij och Atheisteri gå i svang."³⁴⁷ Med dessa ord beskriver Hoppet om värre tider, en av Achrenius litterära gestalter, upplysningstidens andliga situation. Men denna situation tycks inte besvära Hoppet om värre tider. Hon konstaterar att hennes anhängare ser fritänkeriet och ateismen som människors egen galenskap som inte har några allvarligare påföljder. Tvärtom så är deras samtid en upplyst epok som är fjärran från all förblindelse och förhärdelse. Achrenius bemöter sin fingerade samtalspartner med Jes 29:10-14³⁴⁸, men får till svar att Hoppets om värre tider anhängare inte tror att "sådant skal kunna ske mera, sedan the blif-

evangelisk teolog och satiriker. Se Froom 1948, 268-269, 289, 307, 323-324, 325-327.

³⁴⁶ Cont. 33 Anmärkning.

³⁴⁷ Cont. 54 §3.

³⁴⁸ "Herren har låtit er falla i dvala. Han har slutit era ögon - det gäller prooffterna - och täckt över era huvuden - det gäller siarna. För er har all profetia blivit som orden i en förseglad bokrulle: ger man den till en som är läskunnig och ber honom läsa, så svarar han: "Det kan jag inte, den är förseglad." Och ger man den till en som inte är läskunnig och ber honom läsa, så svarar han: "Jag kan inte läsa." Herren sade: Detta folk nalkades mig med ord, deras läppar ärade mig, men deras hjärtan var långt ifrån mig, deras gudsfruktan var inlärdas människobud. Därför skall jag än en gång slå detta folk med förundran genom förunderliga gärningar. Då är det slut med de visas vishet, de förnuftigas förnuft är borta."

vit i verldslig måtto så uplysta i naturliga vetenskaper: så at the nu af förnuftighet kunna bevijsa den sanna religionen, och aldeles förlika Philosophien med Theologien".³⁴⁹

Achrenius beklagar sig över att föraktet i landet växer så att predikningar inte längre åhörs med respekt och det råder en allmän uppresning mot prästeståndet. I offentliga skrifter attackerar man "nijtälskande lärare".³⁵⁰ Denna verksamhet mot nitälskande präster bedrivs i synnerhet av ståndspersoner, som tycker sig vara fria att bestraffa prästerna. Den samtida antiklerikala stämningen får Achrenius att tänka på Hosea 4:4.³⁵¹ Upplysningsmännen gagnas av tryckfriheten som enligt Achrenius missbrukas för att utsprida alster som står i strid mot Bibeln.³⁵²

Upplysningsfilosofin och fritänkeriet upplevs av Achrenius läsare som ett allvarligt hot. Upplysningsfilosofin innebar en stark tilltro till det mänskliga förnuftet. Religionen underordnades förnuftet och de nya naturvetenskapliga rönen stödde filosofernas världsligt inriktade utvecklingsoptimism. Upplysningen var ursprungligen en fransk intellektuell strömning med bl.a. Descartes, Montesquieu, Voltaire, Diderot och Rousseau som förgrundsgestalter. I och med den franska kulturens dominerande ställning i Europa kom upplysningsfilosofin att bli epokens dominerande intellektuella strömning. De franska encyklopedisterna företrädde den starkaste antiklerikala falangen bland upplysningsmännen. Upplysningens allmänt fientliga inställning till kyrkliga institutioner medförde att konservativa kyrkliga kretsar runt om i Europa såg i upplysningsfilosofin ett allvarligt hot. Abraham Achrenius var inget undantag på denna punkt. Genom att uppställa en dialogsituation mellan *Hoppet om värre tider* och *Hoppet om bättre tider* vill Achrenius göra gällande att valet ligger

³⁴⁹ Cont. 54 §3.

³⁵⁰ Cont. 73 anhang til 3die Problemet §1.

³⁵¹ Cont. 73 anhang til 3die Problemet §1. Hosea 4:4 lyder på följande sätt: "Men ingen må anklaga, ingen må förebrå den andre, det är dig jag anklagar, präst."

³⁵² Cont. 73 Sluteligit utlåtande om Problemernas aftryckande.

mellan å ena sidan upplysningsfilosofin och å andra sidan den apokalyptiska syn som han själv företräder. *Hoppet om bättre tider*, väntan på tusenårsperioden och Kristi återkomst fungerar som motpol åt den världsliga utvecklingsoptimism som upplysningsfilosoferna propagerar. Som det redan tidigare har nämnts, var Achrenius inte färdig att identifiera "det filosofiska fördärvet" med Uppenbarelsebokens odjur. Denna tanke uttrycktes av en bland kontinuationernas läsare, men Achrenius ville hellre tona ner rädslorna för de nya filosofiska strömningarna. Dessa finner han nog vara skadliga och motbjudande, men ett är dock säkert: hoppet om bättre tider, väntan på Gudsriket, är starkare trots att utsikterna för tillfället inte är så ljusa. Hoppet om bättre tider tycks ha fallit i näst intill total glömska, men Achrenius rekommenderar varmt detta hopp för sina läsare. I detta hopp har de en trygg framtid och en trygg hamn mitt bland tidens skiftande strömningar.

4.7 Konklusioner

I det föregående redogjorde jag för olika rädslor som kom till uttryck i kontinuationerna och hur Abraham Achrenius bemötte dessa rädslor. Det visade sig att de rädslor, som hos Jean Delumeau karaktäriserade den europeiska mentaliteten, figurerade även i Abraham Achrenius kontinuationer. Min undersökning visar att Delumeaus skildring av skräckens historia passar in på finländska förhållanden så som de framstår i kontinuationerna. Kontinuationernas läsare verkade dela samma rädslor som hystes av en stor del av den europeiska befolkningen, men samtidigt höll dessa hot och rädslor på att vika undan.

Allmänna känslor av svårdefinierad ångest förekom i samband med väckelser, och för Achrenius var ångest något som hörde organiskt ihop med väckelse. Herrens domar skulle förorsaka ångest för att folk skulle bli uppväckta. Den ångest som de i andligt sökande stadda människorna upplevde får ett namn och växer till den yttersta tidens ångest. Samtidigt skapar de apokalyptiska tolkningarna mening mitt bland all ångest.

De olika företeelser som hade förorsakat rädsla och skräck ända fram till Achrenius egen tid bemöter Achrenius som en sann själavårdare. Han förringar inte dessa skräckbilder som ännu till en del dröjer kvar i folks föreställningsvärld, men han ger dem rimliga proportioner. Uppenbarelskebokens vilddjur, djävulens representant, är i och för sig en skräckinjagande realitet för Achrenius. Samtidigt uträknar Achrenius dock odjurets tal på ett sådant sätt att odjurets makt reduceras till noll. Budskapet lyder då att djävulen är besegrad och att man inte behöver frukta honom längre. Pest och krig kopplas av Achrenius ihop och de hör hemma på ett naturligt sätt i ändens tid. Dessa bistra realiteter är något oundvikligt som man måste konfrontera. Det är de apokalyptiska profetiorna och särskilt hoppet om bättre tider, dvs. tusenårsperioden, som Achrenius vill rekommendera som tröstmedel.

Det turkiska hotet har lindrats, men det oaktat lever rädslan kvar. Achrenius kopplar samman det turkiska hotet med det hot som påvekyrkan utgör, och konstaterar att båda dessa maktfaktorer håller på att förlora. I den profetiska tideräkningen ser Achrenius hur dessa båda manifestationer av Antikrist är nära sitt fall. Upplysningsfilosofin och fritänkeriet är däremot motståndare som är aktuella och livskraftiga. De utgör ett så allvarligt hot för Achrenius läsare att han kan använda dem som en slags *pédagogie de choc*: Achrenius målar först fram en nog så verklig hotbild för att sedan presentera ett alternativ. Han ställer hoppet om tusenårsriket som motvikt mot upplysningsfilosofins och fritänkeriets spökelser. Detta innebär att Achrenius bemöter det allvarligaste hotet i tiden med ett av sina kraftigaste vapen. Valet ligger i läsarens händer: vill han se continuationernas budskap om de kommande bättre tiderna som sanningens ord eller sällar han sig till dem som väntar på värre tider i andlig måtto?

5 Apokalyptik, rädslor och själavård i ett idéhistoriskt perspektiv

En fördjupad analys av själavården i kontinuationerna kan gagnas av följande fråga: Till vem riktade Achrenius sina tjänster som själavårdare då han skrev kontinuationerna? Att det fanns många prästmän bland läsarna är en på många sätt signifikant uppgift. Achrenius utgick antagligen från de behov av själavård som kunde finnas bland läsarna. Det var alltså till en del prästkollegernas behov av själavård som Achrenius försökte möta i kontinuationerna. I det följande diskuterar jag dessa behov och försöker samtidigt ställa bilden av denna själavårdssituation i ett bredare idéhistoriskt sammanhang.

Tidigare konstaterade jag att upplysningsfilosofin och fritänkeriet framträdde som det allvarligaste och mest aktuella hotet för Achrenius läsare och dessa fenomen måste ha varit synnerligen alarmerande särskilt ur prästernas synvinkel. Då Achrenius anför hoppet om bättre tider som en motvikt till detta hot ansluter han sig i själva verket till en äldre tradition inom vilken man tolkade de historiska händelserna i ett apokalyptiskt ljus. Som själavårdare rekommenderar Achrenius denna syn på tillvaron och omvärlden eftersom den skapar mening och ger klara riktlinjer enligt vilka man kan orientera sig. Denna syn på tillvaron fungerar hos Achrenius som ett botemedel mot de traditionella skräckbilderna: djävulen, pesten, kriget och turken. Apokalyptiken hjälper enligt Achrenius även då det gäller att tackla den nya tidens problem, dvs. upplysningsfilosofin och fritänkeriet.³⁵³ Achrenius läsare plågas uppenbarligen av konflikten mellan en gammal och en ny världsbild och Achrenius råder sina läsare att hålla fast vid den gamla. Detta är för Achrenius inte endast ett pragmatiskt avvägande utan en sanningsfråga.

³⁵³ Det är intressant att notera hur den nya tidens nya problem egentligen framkallade en mycket traditionell form av skräck: rädslan för det nya. Se De-lumeau 1978.

Achrenius ansluter sig till en tradition inom vilken man sätter ett högt värde på Uppenbarelsboken då han skriver följande ord: "Doctor Spener säger om uppenbarelse boken: at en sådan bok är oss af then Helga Ande, recommenderat at läsa och betrachta, icke blått igemen som andra Prophetiska skrifter... utan besynnerligen, nembl. recommenderat. Apoc:1:v:1,2,3 at oss altså des svårighet icke bör afskräcka."³⁵⁴ Då Achrenius skriver på detta sätt framträder apokalyptiken som ett plausibelt alternativ. Apokalyptiken presenterar fortfarande ett alternativ till den relativt nya upplysningsfilosofin.

Är det möjligt för oss att leva oss in i en tid då apokalyptiken fortfarande var något plausibelt? Är det möjligt för oss att leva oss in i Achrenius situation och tänka oss in i de konkurrerande tankesystem som paraderar mot varandra på 1700-talets litterära scen? Apokalyptiken kunde te sig som något plausibelt för många under den tiden, fast t.ex. Achrenius roll som sjunde basun kunde höra till den avdelningen som var lite svårare att smälta för t.o.m. de mest inbitna separatistiska pietisterna.

En annan utmaning ligger i själva själavårdsbegreppet. Kan vi se på Achrenius själavård ur ett objektiva perspektiv? Är själavården samma sak i dagens värld som den var för två-trehundra år sedan? Har själavården alltid befattat sig med samma frågor och problem eller har själavårdens innersta väsen förändrats under tidens lopp? Har själavården inneburit olika saker under olika tider? Människors behov av själavård kan tänkas ha varierat. Peter Englund skriver om den tidigmoderna epokens människor och deras inställning till döden. Döden var inte ett hot av samma kaliber i det av kristendomen genomsyrade tidigmoderna samhället som den är i dagens sekulariserade värld. Uppseendeväckande nog var rädslan något som (enligt bl.a. Montaigne) var svårare att uthärda än döden. I den sekulariserade världen är döden en definitiv slutpunkt i många människors tänkande, men den tidigmoderna epokens människor hade oftast en klar upp-

³⁵⁴ Cont. 57 §9.

fattning om livet efter detta.³⁵⁵ Detta är ett exempel på de mentalitetsskillnader som ligger mellan vår tid och Achrenius tid. Dessa mentalitetsskillnader har säkerligen haft sina konsekvenser för själavården. Paul Tillich skriver om själavårdens gestaltning under olika tidsperioder och konstaterar att själavårdens uppgifter i viss mån har skiftat. Under den tidiga kyrkans tid var själavårdens stora utmaning att hantera fruktan inför döden, medan medeltidens stora problem var skulden. Luther brottades med detta problem och protestantismens själavård tog sig an skuldproblemet. Den moderna tidens utmaning för själavården är enligt Tillich att hantera meningslösheten som folk upplever.³⁵⁶ Det ser ut som om själavårdens fokusering har skiftat allt efter att de tidigare aktuella problemen har fått någorlunda tillfredsställande lösningar.

Abraham Achrenius levde och verkade i en värld där skräcken höll på att släppa sitt grepp om folks vardagsliv. De olika räds-lorna, som närapå hade kvävt Europa, höll på att försvinna. På sätt och vis gällde det för själavårdaren att hantera en situation där folk inte längre upplevde några stora överhängande hot. Det gällde att hantera en situation där de tidigare räds-lorna avdunstade. Dessa rädslor hade varit en viktig byggsten i världsbilden och denna världsbild var stadd i förändring. Abraham Achrenius stora uppgift som själavårdare var att tala för den traditionella apokalyptiken som i hans ögon gav trygghet mitt bland alla förändringar. Det var utgående från den egna personliga erfarenheten som Achrenius skrev och talade och detta faktum gav hans förkunnelse en sådan trovärdighet att kontinuationernas läsare var tvungna att ta honom på allvar.

6 Sammanfattning

I denna undersökning har jag behandlat förhållandet mellan apokalyptik och själavård i Abraham Achrenius kontinuationer.

³⁵⁵ Englund 1993, 214–220.

³⁵⁶ Tillich 1953.

Jag kom fram till att de olika apokalyptiska begreppen och bilderna bidrog till en själavårdande helhet men samtidigt fann jag att vissa moment i Achrenius apokalyptik var ägnade att tära på hans legitimitet som förkunnare och själavårdare. Det allvarligaste problemet för Achrenius legitimitet utgjordes av hans roll som Uppenbarelsebokens sjunde basun, en roll som kontinuationernas läsare opponerade sig emot. Trots denna opposition tappade dock läsarna inte sitt intresse för Achrenius och hans kontinuationer; det verkade trots allt finnas ett visst intresse för apokalyptiska utläggningar bland läsarna. Uppenbarelsebokens Babel blev i Achrenius hantering en påminnelse om faran med falsk förtröstan, och tidens tecken utgjorde själavård för de läsare som väntade på Jesu tillkommelse. Achrenius apokalyptik visade sig ha olikartade själavårdande funktioner beroende på läsarnas olikartade bakgrunder, intressen och problem.

Achrenius bemöter olika slags rädslor i kontinuationerna. Skräck inför krig, pest, muhammedaner och andra hotbilder dröjde länge kvar i folks föreställningsvärld. Alla dessa faror ordnar Achrenius in i ett apokalyptiskt sammanhang som skapar ordning och reda i de historiska händelserna. Achrenius förkunnelse avser också att skapa mening i en situation där de traditionella hoten avdunstar och nya hot träder fram. Upplysningsfilosofin och fritänkeriet visade sig vara de allvarligaste hotbilderna för kontinuationernas läsare. Även dessa hot bemöter Achrenius med hjälp av apokalyptiken. Hoppet om bättre tider, den kilias-tiska förkunnelsen, utgör en motvikt mot dessa företeelser.

Som själavårdare har Achrenius ett övergripande mål: han vill tala för den traditionella apokalyptiken under en period då denna syn håller på att undanträngas av upplysningsfilosofin. Achrenius utgår från sin egen upplevelse och det är sist och slutligen hans egen erfarenhet, det äkta och självupplevda i hans förkunnelse, som förlämnar denna förkunnelse dess kraft.

III

Johan Bullich

Separatist, upprorsmakare och hospitalspatient

1 Inledning

Johan Reinhold Bullich (1706–1768) var en viktig person inom 1700-talets separatistiska pietistiska rörelse i Österbotten. De kyrkliga myndigheterna identifierade Bullich som en av de viktiga personligheterna inom rörelsen - i prästernas anmärkningar talas bl.a. om "*den beryktade Johan R. Bullich*"³⁵⁷. Johan Bullich blev alltså känd som initiativtagare till och spridare av separatistiska idéer. Han beskylldes av länsmannen i Nykarleby Lorenz Nordman för att ha lockat dennes hustru Catharina Asplund till separatism. Catharina Asplund var Johan Bullichs möster och en av den separatistiska rörelsens förgrundsgestalter.³⁵⁸ Å andra sidan intog Bullich tydligen också rollen som mottagare av intryck, vilket utvisas av hans kontakter med de landsförvisade bröderna Jacob och Erik Eriksson. Dessa hade varit den separatistiska pietismens kanske viktigaste ledargestalter i Finland. Efter att Erikssönerna hade återvänt från sin landsflykt utövade de fortfarande ett viktigt inflytande bland separatistiskt sinnade sympatisörer.³⁵⁹ Om Bullichs kontakter med Erikssönerna har vi vicepastorns i Nykarleby Johan Remahls vittnesmål om att "Enkan Asplunds systerson Johan Reinhold Bulich, särskildta resor besökt dem [Erikssönerna] och sedan med Enkan flitigt umgåts."³⁶⁰ Bullichs kontakter och hans inflytande ökades av hans mobilitet; han vistades för det mesta i Laihela, Nykarleby och Vasa trots att han formellt tillhörde Vörå församling.³⁶¹ Bullich hade tydligen också ett kontaktnät utanför Finland, och han reste ofta över till Stockholm. Som separatistisk pietist var Bullich synnerligen aktiv men hans separatistiska verksamhet fick ett abrupt slut då han förpassades till Kronoby hospital. Intagning

³⁵⁷ Österbladh 1938, 37.

³⁵⁸ Akiander 1857, 258.

³⁵⁹ Om Erikssönerna se Loimaranta 1940.

³⁶⁰ SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 26 januari 1759.

³⁶¹ Ruuth 1922 I, 71.

på mentalsjukhus var en relativt ofta använd bestraffning för religiösa dissidenter under 1700-talet.³⁶² Uppgiften för denna undersökning blir att utforska den utveckling som ledde till att Johan Bullich spärrades in på hospital.

Frågeställningarna för denna undersökning indelar jag på följande sätt:

Varför sattes Johan Bullich på hospital?

* Var det frågan om maktutövning eller var det verkligen ett fall av psykisk sjukdom?

* Varför blev det just Johan Bullich som skickades till hospital, varför inte någon av de andra österbottniska separatisterna?

Hur såg myndigheterna på förhållandet mellan religiös nonkonformitet och mental ohälsa inom rörelsen?

För att besvara dessa frågeställningar har jag valt som utgångspunkt följande disposition: först presenterar jag Johan Bullichs levnadsöden i kronologisk ordning för att läsaren ska få en helhetsbild av händelseförloppet som ledde till att Bullich skickades till hospital. Sedan försöker jag besvara frågan *varför Johan Bullich skickades till hospital* och slutligen behandlar jag frågan om *hur myndigheterna såg på förhållandet mellan religiös nonkonformitet och mental ohälsa inom den separatistiska rörelsen*. Denna fråga summerar upp de generella konklusioner som man kan dra av fallet Johan Bullich.

³⁶² Sandholm 1973, 192–201.

2 Johan Bullichs levnadsöden

2.1 Johan Bullichs väg till separatismen

Johan Reinhold Bullich föddes år 1706 och var son till Reinhold Bullich (d. 1745) och Brita Asplund.³⁶³ Reinhold Bullich hade år 1696 kommit från Stockholm till Vasa där han följande år gifte sig med Brita Asplund som var dotter till handelsmannen Mickel Eriksson Asplund och syster till den tidigare nämnda Catharina Asplund. Reinhold Bullich var handelsman i Vasa mellan åren 1698 och 1710 varefter han bytte yrke och blev kronobefallningsman. Familjen var av allt att döma välbärgad: fadern Reinhold Bullich var under sin tid som handelsman även verksam som skeppsredare och familjen beskattades för olika lyxartiklar.³⁶⁴ Det verkar troligt att Johan Bullich under stora ofreden följde med sin fader som flykting till andra sidan av Bottniska viken.³⁶⁵ Där mottog fadern ekonomiskt understöd som var avsett att lätta den betryckande situation som var många flyktingars lott. Kyrkliga kollektmedel distribuerades till flyktingarna, och i förteckningarna över flyktingarna nämns oftast bara namnet på mannen i hushållet som hade mottagit understöd.

Efter stora ofreden inskaffade Reinhold Bullich gården Tottesund i Maxmo.³⁶⁶ Han hjälpte sin son att år 1729 överta Miemois kronohemman på 1¼ mantal. Hemmanet var beläget i Vörå, och där kom den unge Johan Bullich att tidvis vistas. Utöver detta

³⁶³ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751; Åkerblom 1941, 54, 453.

³⁶⁴ Se Luukko 1972, 122, 309, 556, 564.

³⁶⁵ Aminoff 1995.

³⁶⁶ Om Tottesund se Åkerblom 1962, 124, 373–375. År 1722 då Reinhold Bullich blev säteriets innehavare beskattades det för två mantal, vilket tal senare sjönk till ¾. Reinhold Bullich innehade säteriet fram till år 1734 då det blev boställe för översten vid Österbottens regemente. Denna utveckling verkar sammanfalla med Reinhold Bullichs suspension från sin tjänst. Vid det laget var Tottesund i ett tillstånd av svårt förfall och man beslöt att uppföra en ny karaktärsbyggnad.

hemman disponerade Johan Bullich även över en gård i Vasa där han försökte starta handel. De övriga handelsmännen satte sig emot detta intrång på deras domän, och försöket blev utan framgång.³⁶⁷

De trevande försöken inom den borgerliga världen ledde ingenvart och ytterligare anledningar till frustration för Johan Bullich dök upp på den religiösa fronten. Vid 1736 års vinterting i Vörå anklagades Bullich för att han inte hade gått i kyrkan samt att han hade avhållit sig från nattvarden. Då Bullich stod inför rätten togs dock hans ekonomiska transaktioner först upp till behandling. Landshövdingensämberet ville utreda Bullichs verksamhet som egenmäktig uppbördsman. Följande informationspackade mening kastar ljus över landshövdingens syn på saken: "thenne Johan Bullich [...] för några åhr sedan, straxt efter thes faders Suspension, då han honom, som Upbördsskrifvare betiente, är befunnen [...] i berörda Wörå Sochn hålla Upbörds möten, med almogen, samt med thet upburna egen villigt omgått".³⁶⁸ Först och främst hade Bullichs fader av någon anledning suspenderats och det verkar som om den unge Bullich inte längre kunde räkna med det potentiella stöd som hans faders position tidigare hade inneburit. Trots att han inte längre agerade som faderns medhjälpare vid skatteuppbörderna verkade vana fortsärfande sitta i: den unge Bullich hade erbjudit sig att ta emot tiondespannmål av flera bönder för att sköta leveransen av denna skattespannmål till kronobefallningsmannen Zephrin i Vasa. Bullich skulle antingen inlösa spannmålen och sköta betalningen av böndernas skatter kontant, eller om kronobefallningsmannen inte gick med på detta arrangemang, skulle Bullich betala skatterna *in natura* från sitt spannmålslager i Vasa. Bullich

³⁶⁷ Åkerblom 1941, 454.

³⁶⁸ FRA Tingsprotokoll Vörå den 29 mars – den 1 april 1736, mf ES 2103. Som jämförelse kan man notera att Bullich inte var ensam om att förorsaka problem i anslutning till beskattningen. Vid tinget i Vörå i november 1756 anklagades korpälen Mickel Törnbom för oegentligheter då han hade förrättat tiondebeskattningen. Se Åkerblom 1962, 163–165.

framhöll att detta arrangemang skulle ha varit fördelaktigt för bönderna. Bönderna hade dock inte fått tillbaka sina skatteböcker från Bullich. Denne menade att han inte kunde ge tillbaka böckerna innan han hade fått återbetalning på de belopp som han å böndernas räkning hade betalat till skattemyndigheterna. Allt verkade inte ha gått rätt till eftersom myndigheterna kunde visa att Bullich hade betalat 56 daler i tionde å bonden Finnis vägnar trots att han borde ha presterat 60 daler som motsvarade det han hade fått av Finni. Bullich sade sig "i hastighet intet vetat huru mycket hans afgift egenteligen skulle blifva"³⁶⁹. Han förklarade dessutom varför han inte ville erlægga böndernas tiondeskatt *in natura*. Detta berodde på att han inte litade på att kronobefallningsmannen skulle mäta spannmålen på ett ärligt sätt. Situationen verkade vara komplicerad: alla misstänkte varande, ingen litade på de andra, och det är svårt att i efterhand avgöra vem som hade lurat vem.

Detta händelseförlopp visar tydligt hur Johan Bullich var invecklad i en process där världsligt och religiöst korsade varandra. De ekonomiska tvisterna tar upp en proportionellt sett större andel av tingsprotokollet än vad de religiösa ärendena gör. Först efter att de ekonomiska frågorna hade behandlats steg vicepastorn Johan Gezelius³⁷⁰ fram och framförde prästerskapets synpunkter. Gezelius frågade varför Bullich hade avhållit sig från kyrkogången. Bullich svarade att han gick i "Christi kyrkia som är på alla rum och allestädes".³⁷¹ Gezelius påpekade att Bullich inte hade infunnit sig till kyrkan på den senaste bönedagen. Bullich sade att han inte hade kommit dels pga. sjukdom, dels för samvetsmåls skull. Bullich tillade att prästerna enligt hans mening inte levde som de lärde. Han sade dessutom att Gezelius hade behandlat honom med hårdhet då han hade uppsökt denne för att få själavård och att Gezelius skulle ha hotat honom med

³⁶⁹ FRA Tingsprotokoll Vörå den 29 mars – den 1 april 1736, mf ES 2103.

³⁷⁰ Om denne se Strandberg 1834.

³⁷¹ FRA Tingsprotokoll Vörå den 29 mars – den 1 april 1736, mf ES 2103.

landsförvisning. Rätten ålade slutligen Bullich att infinna sig till förhör närhelst kyrkoherden inkallade honom. Så avslutades behandlingen av Johan Bullichs fall vid vintertinget i Vörrå 1736.

I juli samma år berättade de lokala prästerna för konsistoriet att Bullich dessutom hade kommit med anstötliga utlåtanden om religionen. Bullich hade vägrat att ändra sina uppfattningar trots prästernas försök att undervisa honom och Bullichs meningar delades av hans piga Maria Johansdotter som var likaledes separatistiskt sinnad. Bullich försvarade sin frånvaro från gudstjänsten och förklarade att han inte gått i kyrkan eller deltagit i nattvarden "dels för sjukdom, dels ock för samvets måls skull".³⁷²

Bullich fick inte ostört hålla på med sin separatistiska verksamhet. Han konfronterades med prästerskapets undervisning, offentliga förböner i kyrkan och hela den taktiska arsenal som de kyrkliga myndigheterna förfogade över i enlighet med religionsstadgorna. I september 1738 började prästernas tålmod ta slut, och landshövdingen underrättades om att varken Bullich eller hans piga hade velat ändra sina åsikter och att man nu borde få dem inför världslig domstol.³⁷³

I Vasa väckte Bullich stor förargelse hos myndigheterna. Landshövdingens ämbetet i Vasa oroade sig den 20 februari 1739 över "Bulich, som i sitt qvarter och annorstädes hålla hemliga samtal med enfaldigit folck samt villa i synnerhet förleda hattmakaren Helsings hustru".³⁷⁴ Landshövdingens order var att Bullich skulle avlägsna sig från staden inom 24 timmar, men Bullich lämnade in ett skriftligt besvär mot ordern till hovrätten i mars 1739. Prästerna, i synnerhet prosten Claudius Hedman³⁷⁵, ville se Bullich utvisad. Denne hörsammade inte landshövdingens be-

³⁷² SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751; Akiander 1857, 109–110.

³⁷³ Akiander 1857, 113–114.

³⁷⁴ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

³⁷⁵ Om denne se Strandberg 1834, 28.

fallning och blev kvar i Vasa "ther han i löndom skall insmygt sig hos gement folck".³⁷⁶

Prosten Hedman hade i februari 1739 varit kallad till hattmakaren Helsing hustru för att undervisa och trösta henne i hennes ängsliga tillstånd. Fru Helsing hade sagt att hennes deprimerade tillstånd berodde på att hon inte funnit sig bättre och gudfruktigare av kyrkogången. Därför hade hon börjat avhålla sig från kyrkogången och nattvarden, vartill hon hade fått lov av sin man. Mitt under Hedmans och fru Helsing samtals kom Bullich in, och han hindrade enligt Hedmans egen berättelse Hedman från att fortsätta. Prosten underströk sina beskyllningar med att påstå att Bullich hade kallat den Heliga Skrift för ett "målat beläte".³⁷⁷ Dessa händelser ledde prosten Hedman till den konklusionen att Bullich skulle utvisas ur Vasa. Fru Helsing däremot sade att Bullich hade varit henne till tröst i hennes ängsliga tillstånd.

I och med dessa händelser var Johan Bullich definitivt invecklad i ett drama av sådana proportioner, att rättsliga påföljder var oundvikliga. Bullichs sak behandlades i Vasa kämnarsrätt den 5 juni 1739. Anklagelserna handlade om anstötliga utlåtanden om den evangeliska läran. Bullich beskylldes bl.a. för att ha kallat kyrkobesökarna för "ceremonie-dyrkare" och dem som såg upp till prästerna för "avguda dyrkare".³⁷⁸ Enligt hovrättens betänkande kunde Bullich inte neka till anklagelserna om de anstötliga utlåtandena.

Sedermera blev Bullich förvisad från Vasa. Efter sig lämnade han ett anhängigt mål som handlade om hans enligt tidens moraluppfattningar tvivelaktiga förehavanden med det motsatta könet. Bullich hade "icke allenast med ogifta Magdalena Cederberg utan ock med länsmans änkan Magdalena Ekman ingått ett

³⁷⁶ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

³⁷⁷ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

³⁷⁸ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

så kallat bolags contract; som äfven synts utvisa någon eftertänkelig öfverens kommelse och sammanlefnad med henne”.³⁷⁹ Denna rättsprocess var bara en del av helhetsbilden – mera var på kommande.

2.2 I hovrätten år 1742

Den 14 juni år 1742 inledde Åbo hovrätt behandlingen av Johan Bullichs mål. Det hade varit meningen att några andra separatister skulle också ha infunnit sig i rätten, men Olof Claesberg, Catharina Asplund och Eric Nordman hade pga. olika orsaker inte kunnat komma. Följande dag fortsatte behandlingen av fallet. Rättens ledamöter tog fasta på att Bullich enligt konsistoriets berättelse hade kommit med försmädliga utlåtanden ”när samtalet ther hade varit om höga ting”.³⁸⁰ Rätten ville att Bullich skulle inse att han var ganska ensam om sina tankar och han blev tillfrågad om han inte visste att rådman Claesberg redan hade återkallat sina hysta meningar. Bullich svarade på frågan att han inte hade talat med Claesberg under sin resa till Åbo, men att denne hade nog inte återkallat något, ”utan funnit sig i thet som var galit”.³⁸¹

Den tredje dagen inför hovrätten fick Bullich svara på frågor som kretsade kring den separatistiska teologin. Han blev frågad om Bibeln är tillräckligt till saligheten så att inga omedelbara uppenbarelser behövdes. Bullich var redo att erkänna Bibeln som fullkomlig regel och rättesnöre till saligheten. Sedan följde frågor om barndopet. Bullich sades ha förklarat inför domkapitlet att dopet inte är till någon nytta om barnet saknar tro och eftersom Bullich var oviss om spädbarn kunde ha någon tro så ville han inte låta döpa barn. Barndopets nytta underströks av hovrätten, och Bullich blev förmanad att besinna sig. Till slut gav Bullich efter och sade att alla barn bör döpas och att de kunde äga tron.

³⁷⁹ SRA acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

³⁸⁰ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 15 juni 1742.

³⁸¹ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 15 juni 1742.

Rätten uppmanade honom att hålla fast vid denna bekännelse och att "tro thet ther oss til salighet är uppenbarat ... ehuru man intet hemlighetera theraf med förnuftet begriper, i hvilcka delar förnuftet bör under trones lydnad til fånga tagas".³⁸² Dessutom manades han att ta efter Abraham Achrenius och Olof Claesbergs goda exempel i det att de hade återkallat sina meningar.

Ordväxlingen mellan Bullich och hovrätten rullade fram och tillbaka. Den 17 juni hade Bullich igen svårigheter med att förstå barndopets teologi. En del barn kunde tänkas ha tro medan andra inte hade det och som ett prominent exempel ville Bullich framföra Jakob och Esau. Att Gud älskade och utvalde Jakob redan i moderlivet ville Bullich göra gällande att berodde på Jakobs tro och Esaus avsaknad av tro, faktorer som skulle ha manifesterat sig redan innan de två hade fötts. Därpå attackerade rätten Bullich: det gällde bara att tro. Rätten framhöll att det finns saker som inte går att begripa med förnuftet "Såsom om siälen, om Christi mandom med mera"³⁸³, men Bullich sade sig inte kunna tro det han inte kunde begripa. Kristi mandom kunde han nog begripa, men barnets tro var något svårare. Gud kunde ju tänkas ge barnet tro i dopet, men Bullich ville inte binda Gud vid något visst medel. Efter några lite försonligare förklaringar om barndopet från Bullichs sida fortsatte man till den del av processen som handlade om skriftermålet. Skriftermålet hade enligt Bullichs uppfattning tagits i bruk av påvekyrkan och inför konsistoriet hade han veterligen sagt att det inte var till någon nytta att skrifton sig hos prästen. Bullich blev underrättad om att exempel på skriftermål skulle finnas redan från tredje seklet och att skriftermålet var en nödvändig förberedelse inför nattvardsgången. Bullich hade poängterat de missbruk som förekom i samband med skriftermålet men hovrätten replikerade att en rätt användning av skriftermålet inte var till någon skada samt att Bullich inte borde beröras av andras missbruk. Diskussionen

³⁸² SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 16 juni 1742.

³⁸³ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 17 juni 1742.

mellan Bullich och hovrätten löpte tidvis ganska avspänt i den bemärkelsen att Bullich fritt kunde uttrycka sina åsikter som hovrätten bemötte kritiskt men saktmodigt. En antydning om maktförhållandena kommer dock tydligt fram då Bullich säger att om han "finge vara utan våld och tvång, så bepröfvade han sig sielf, tå han ej eller ville förkasta skriftermålet i sitt rätta ändamål, utan endast missbruket, som skier med skrymtan".³⁸⁴ Också vad nattvarden beträffade, var det just tvånget som Bullich såg som problematiskt och som fick honom av avhålla sig från nattvardsgången. Våld och tvång var just de faktorer som hade fört utvecklingen fram till denna situation där Bullich diskuterade teologi med hovrättens ledamöter.

Hovrätten ville emellertid inte betona sin maktposition. I stället medgav hovrätten att andra människor hade förfäktat samma slags åsikter som han och att de hade gjort detta av "sanskyldig ifver och nijt". Här visade hovrätten förståelse för Bullichs motiv, men samtidigt strävade rätten efter Bullichs upprättelse "isynnerhet som andra ... kunna taga förargelse".³⁸⁵ Var detta en antydning om att hovrätten nog förstod Bullich och hans samvetsmål men att rätten behövde ett formellt erkännande från Bullichs sida? Sedan kunde det väl kanske kvitta vad han innerst inne tänkte bara han inte gjorde något nummer av det. I varje fall ville man att Bullich skulle vara på det klara med att många av hans meningsfränder hade besinnat sig och ändrat åsikt i religionsfrågorna.

Sedan frågades Bullich om kyrkogången. Han svarade att han för någon tid sedan hade varit i kyrkan i Vasa. Där hade predikan bestått av blotta historier, tyckte Bullich. Annat hade det varit med Tolstadius³⁸⁶ predikningar i Stockholm. Tolstadius betraktades av Bullich som en rätt präst och trogen lärare. Hovrätten verkade söka efter en möjlighet att odla ett avspänt dialog-

³⁸⁴ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 17 juni 1742.

³⁸⁵ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 17 juni 1742.

³⁸⁶ Om denne se Odenvik 1942; Lenhammar 2000, 64–65.

förhållande mellan Bullich och någon representant av prästerskapet. När det var tal om präster föreslogs därför teologie professorn Johan Wallenius³⁸⁷ och slottspredikanten Samuel Wacklin³⁸⁸ som möjliga samtalsparter och Bullich blev försäkrad om att de inte skulle bemöta honom med hårdhet om han ville samtala med dem. Bullich sade sig inte vara avogt stämd mot alla präster men att han ogillade de präster som misstänkte honom för separatistiska meningar.

Det som intresserade Bullich var Abraham Achrenius bekännelse i vilken han enligt hovrätten hade återkallat en del av sina meningar. Bullich fick ta med sig Achrenius manuskript med åtvarningen att hålla det för sig själv och att inte låta andra få ta del av innehållet. Bullich returnerade manuskriptet några dagar senare och sade att han var enig med Achrenius. Dessutom återupprepade han att han aldrig ogillat sakramenten i sig utan endast missbruket. Bullichs försonliga sinnesstämning kom vidare till uttryck då han sade att han hade gått i kyrkan under sin vistelse i Åbo och hört doktor Bergius³⁸⁹ predika.

De tidigare utlåtanden som Bullich hade kommit med inför konsistoriet var dock fortfarande ett problem. Rätten ansåg att Bullichs åsikter såsom de hade kommit till uttryck inför konsistoriet var klart separatistiska. Det hela ledde till att Bullich förklarade sig skriftligen. I sitt skriftliga memorial ägnade han stor uppmärksamhet åt frågan om vad som är sann gudstjänst. Ett botfärdigt och bedrövat hjärta såg Bullich som Gudi behagligt. Detta var den sanna gudstjänstens viktigaste kännemärke och Bullich hänvisade på denna punkt till Arndts³⁹⁰ *Sanna kristendom*. Att

³⁸⁷ Om denne se Strandberg 1832. Johan Wallenius (1698–1746) blev teologie doktor år 1740, tredje teol. prof. år 1737, secund. teol. prof. år 1741 och prof. prim. år 1745.

³⁸⁸ Om denne se Strandberg 1834, 77.

³⁸⁹ Om denne se Strandberg 1832, 46.

³⁹⁰ Om Arndt se Olsson 1943; Holmgren 1948; Nordstrandh 1951; Jarlert 1999; Laasonen 1999.

frukta och älska Gud, följa hans ord och bepröva sig själv var också enligt Bullich komponenter som bidrog till utformandet av den sanna gudstjänsten. Dit hörde inte falsk förtröstan på egna gärningar eller på skenet av gudaktighetens övningar och ceremonier. Att åhöra Guds ords predikan hörde också till den sanna gudstjänsten, men Bullich inflikade att man inte skulle förbli som en passiv hörare utan utvecklas till en görare av ordet. I memorialet skrev Bullich också om nattvarden. Han noterade att nattvardens värde intygas av evangelierna men att man inför nattvardsgången borde bepröva sig om man är värdig att komma till nattvarden, om man är ståndaktig i tron och låter Kristus bo i en själv. Memorialet avslutades med tankar kring syndabekännelse och avlösning. Då det rör sig om en av verklig ångest plågad själ som söker efter sann bättring och förlåtelse ansåg Bullich att tillsägelsen om syndernas förlåtelse är på sin plats, men han skyndade att påpeka att ingen annan än Gud själv kan förlåta synder.³⁹¹

Bullich sade att han hade visat sin skriftliga redogörelse för professor Wallenius som utprickat några ord som enligt hans mening hade varit oklara. Rätten uppmärksammade Bullich på att han hade underlåtit att tillkännage sina tankar om predikoämbetet. Bullich tyckte att predikoämbetet borde ses som något nödvändigt, men som villkor angav han att lärarna borde vara *rätta*. Lärarnas, alltså prästernas undervisning skulle Bullich underkasta sig även fortsättningsvis, menade hovrätten. Bullich lovade att finna sig i hovrättens råd om att låta rätta sig av prästerna "och at icke genom egensinnighet förhindra sin egen uppbyggelse".³⁹² Emellertid tillade Bullich att han inte kunde "åpa efter" Achrenius; han hade sin egen väg att gå och han borde följa sin egen kallelse. Bullich lovade också att "i görlig måtto" efterfölja förmaningen om att umgås beskedligt med prästerna och att fortsättningsvis inte avhålla sig från nattvarden.

³⁹¹ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 3 juli 1742

³⁹² SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 3 juli 1742.

Med dessa löften om tillräcklig religiös konformitet från Bullichs sida kunde hovrätten vara nöjd med förrättat värv. I protokollet antecknades att Bullich till en del hade frångått sina förra meningar om dopet, gudstjänsten och nattvarden och att prästerna fortsättningsvis borde tålmodigt vidare undervisa honom. Det var just nattvardsvägran som var det allra viktigaste och tydligaste kriteriet på separatism. Då detta problem hade avklarats för Bullichs del, kunde rättsens ledamöter vara nöjda med resultatet. Sedan gavs Bullich tillstånd att resa till Stockholm och därifrån vidare till hemorten. I väntan på utslag i religionsmålet förmanades Bullich att förhålla sig "stilla och roligen" och saken blev tillsvidare oavgjord. Bullich skulle undervisas av pastor Haartman i Vörå, kapellanen Reinius i Laihela samt rektor Fellman i Vasa. Till dessa prästmän hade Bullich enligt hovrätten förklarat sig "äga godt förtroende".³⁹³

2.3 Johan Bullich som upprorsmakare

Då Johan Bullich återvände till Österbotten förändrades de yttre omständigheterna i landet dramatiskt. Några veckor efter att rättsbehandlingen i Åbo hade avslutats började den svenska krigslyckan vända och ryssarna ockuperade stegvis Finland. Under lilla ofredens kaotiska omständigheter betedde sig Johan Bullich allt annat än "stilla och roligen". Hovrättens förmaningar klingade för döva öron och Bullich ställde sig i spetsen för en deputation som mötte landshövding Creutz då denne skulle resa bort från Vasa. Österbotten hade lämnats utan försvar och Creutz var på väg till Uleåborg för att organisera försvaret av Kajanatrakten. Den av Bullich ledda deputationen, som bestod av lägre borgerskap och hantverkare från Vasa, betedde sig hotfullt och ämnade hindra landshövdingens avresa. Creutz försökte tillrättavisa den upproriska deputationen dock utan att kunna bringa dem till reson; likväl kunde Creutz fortsätta sin färd efter denna incident. Bullich och hans anhängare vände se-

³⁹³ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 3 juli 1742.

dan sin uppmärksamhet mot lägre dignitärer, nämligen landssekreteraren Johan Borre och länskamreren Carl Johan Stillman.³⁹⁴ Det är just genom Stillmans och Borres rapportering till konungen som Bullichs upproriska verksamhet har dokumenterats, och därför är det på sin plats att diskutera den möjliga vinkling som dessa tjänstemäns berättelse kan innehålla. Bullichs hade redan gjort sig känd som separatist och myndigheterna såg inte med blida ögon på honom. Hade Borre och Stillman orsak att framställa Bullich i en så oförmånlig dager som möjligt? Man kan också ställa frågor angående eventuella dolda motiv bakom Bullichs agerande. Det är intressant att notera hur Stillman var involverad i undersökningen av Johan Bullichs fall år 1736.³⁹⁵ Kunde det vara så att Johan Bullich hyste känslor av agg och illvilja gentemot Stillman pga. hans agerande i anslutning till rättsprocessen?

I varje fall blev Stillman enligt rapporten föremål för nästa framstöt från de upproriskas sida. Direkt efter att de hade lämnat landshövdingen i fred begav sig deputationen till Stillman för att få nycklarna till kronomagasinet. De förklarade sig ha fått ett beskyddsbrev från den ryska armén och att de inte längre var svenska undersåtar utan ryska. Bullich och hans anhängare ville välkomna de ryska trupperna genom att baka bröd och bränna brännvin för dem. För detta ändamål behövde de spannmål från kronomagasinet.³⁹⁶ Stillman försökte förklara att han inte var

³⁹⁴ SRA Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t Österbottens län 1742–43 vol. 13. Borre och Stillman till Kungl. Maj:t den 11 september 1742. Senare anförde Stillman upprorsförsöket och de kaotiska omständigheterna som en förklaring till de oegentligheter som hade förekommit inom förvaltningen. Enligt anklagelserna hade Stillmans bristande översyn lett till att länsrättmästaren Chronander hade kunnat förskingra skattemedel. Stillman befriades dock från anklagelserna eftersom de högre myndigheterna ansåg att det hela hade förorsakats av det kaotiska läget i Vasa och att några försummelser från Stillmans sida inte hade ägt rum. Se Cavallin 2003, 217–218.

³⁹⁵ FRA Tingsprotokoll Vörå den 29 mars – den 1 april 1736, mf. ES 2103.

³⁹⁶ SRA Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t Österbottens län 1742–43 vol. 13. Borre och Stillman till Kungl. Maj:t den 11 september 1742; FRA Lands-

nycklarnas innehavare, men Bullich upprepade sin åsikt om att han som rysk undersåte hade rättighet att överta nycklarna. Sedan överföll Bullich enligt Stillmans egen rapportering Stillman, men denne lyckades ta skydd inne på sitt kontor där han fick lyssna till våldsamma hotelser som framslungades från andra sidan av den låsta dörren.

Johan Bullich hotade även att misshandla Borre som deputationen träffade på gatan. Bullich knöt näven inför Borres ansikte och grep till vapen. Borre ansåg det klokast att fly eftersom han själv var obehäpnad.³⁹⁷ Borre lyckades ta sig till länsrättsmästaren Jakob Chronanders hus. För att få nycklarna till kronomagasinet vände sig de upproriska slutligen till rätt adress, nämligen kronobefallningsmannen Nils Bergudd. En av Bergudds middagsgäster, regementsskrivaren Stenberg, blev misshandlad. Bergudd fick utstå hotelser men även han lyckades ta sin tillflykt till Chronanders hus. Konflikten hotade att eskalera då de upproriska försökte bemäktiga sig de gevär som förvarades på rådhuset. Detta försök gick dock om intet, och myndigheterna fick förstärkningar från en avdelning på trettio kavallerister som anlände prompt efter att Borre och Stillman anhållit om hjälp. Kavalleristerna anlände från Vörå och de bevakade sedan kronomagasinet och försökte fånga Bullich, men denne hade redan lämnat sin gård och flytt till skogs. Via budkavle underrättades gästgiverierna i trakten om möjligheten att Bullich kunde dyka upp och att han borde gripas så snart han påträffades. Trots alla försök kunde man inte spåra upp honom och man antog att han hade sökt skydd hos det ryska generalitetet.³⁹⁸

hövdingar skrivelser mf. FR 65, Borres och Stillman rapport den 30 augusti 1743.

³⁹⁷ FRA Landshövdingars skrivelser mf. FR 65, Borres och Stillmans rapport den 30 augusti 1743.

³⁹⁸ SRA Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t Österbotten 1742–43 vol. 13 Borre och Stillman till Kungl. Maj:t den 11 september 1742.

I dessa händelser var ytterligare en separatist involverad. Linvä-
varen Gustaf Öhman var en av hantverkarna som hade sällt sig
till den av Bullich anförda skaran, och han var med då deputa-
tionen konfronterade Stillman.³⁹⁹ Dessa två separatisters lojalitetsband till den svenska statsmakten hade alltså uppluckrats. En annan sak är att lojaliteten till de nya ryska herrarna inte visade sig vara ett profitbringande val. Ryssarna tog egendom av Bullich för 316 daler och en del av de övriga upprorsmännen led förluster av motsvarande art. Upprorsförsökets sluträkning kom sedan efter att det svenska väldet hade återställts. Vid rättegången år 1744 infann sig alla upprorsmän förutom en krukmakare som sades ha begivit sig till Ryssland. Hurdana domar Bullich och de andra fick, vet man inte, eftersom inget rättsprotokoll med ifrågavarande information har bevarats. Några hårda domar var det knappast frågan om; och Armas Luukko pekar på det faktum att de åtalade fortsättningsvis behöll sina positioner bland det övriga borgerskapet.⁴⁰⁰

Hela denna episod ger slutligen anledning till vissa frågor. Hur kom det sig att Johan Bullich kunde agera så våldsamt trots att han var en väckelsens man? Man kan ju fråga sig om Bullichs separatism var av en andlig och innerlig art eller om det rörde sig om någonting helt annat. Ett annat alternativ kunde vara att Bullichs andliga liv genomgick olika faser och att han emellanåt betedde sig på ett fromt och fredligt sätt medan andra perioder i hans liv innebar en mera våldsam och oregerlig livsföring. Enligt min mening kan det dock vara motiverat att istället för att applicera vår egen tids värderingar på 1700-talets förhållanden försöka komma på det klara med hur den tidens människor såg på förhållandet mellan våld och religiositet. Det kunde tydligen

³⁹⁹ Luukko 1981, 75. Om Öhman se Luukko 1981, 177–178, 272–275. Gustaf Öhman höll kontakt med Bullich under en rättsprocess då Bullich satt häktad i Vasa och hans mål behandlades i kämnarsrätten år 1742. Öhman satt dessutom med i rätten och man ville få honom förklarad för jävig, men detta krav bifölls inte.

⁴⁰⁰ Luukko 1981, 78.

hända att en pietistiskt sinnad person drogs in i våldsamma händelseförlopp. Ett exempel är Johan Bladh. d.y. som blev Anna Rogels gynnare. Han var känd som en varmt religiös personlighet, men icke desto mindre kunde en till synes trivial händelse få honom att brusa upp till den grad att han var färdig att utmana sin antagonist på duell. Då konung Adolf Fredrik besökte Vasa år 1752 skulle borgargardet paradera inför konungen. Borgargardet till fots valde att marschera in på torget före det av Johan Bladh kommenderade borgargardet till häst. Detta brott mot god ton och militära traditioner gjorde Johan Bladh så ursinnig att han utmanade fotfolkets anförare Nils Töhlberg på duell. Töhlberg infann sig dock aldrig på valplatsen, och på detta sätt avstyrdes det potentiellt ödesdigra tilltaget.⁴⁰¹

Friedrich Basilier är ytterligare ett exempel på en kombination av pietistisk fromhet och en benägenhet till våldsamt beteende. Han misstänktes för misshandel.⁴⁰² Våldsamt beteende förekom även i anslutning till den senare pietismen. En pietistisk sammankomst hos Henrik Jufvas den 7 juni 1840 i Miemois slutade i handgemäng mellan Jufvas och länsmannen Johan August Kellander. Kellander hade kommit för att avbryta den olagliga konventikeln, och det var han som överföll Jufvas. Själv var Jufvas dock inte helt pacifistisk utan brukade knytnävarna och försvarade sig även verbalt. Redan innan slagsmålet med länsmannen hade hunnit börja knuffade Jufvas undan de dörrvakter som länsmannen hade satt att övervaka dörrarna. Denna åtgärd hade vidtagits för att ingen av konventikeldeltagarna skulle fly.⁴⁰³ Om man ser på olika väckelsers konfliktdimensioner, kan man konstatera att konflikterna inte alltid har hållits inom den teologiska sfären utan att de tidvis har eskalerat till fysiska handgripligheter.

⁴⁰¹ Luukko 1981, 309.

⁴⁰² SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby januari 1759 *passim*.

⁴⁰³ Ylikangas 1979, 124–127.

2.4 Brevväxling kring fallet Bullich

Lilla ofreden innebar ett avbrott i prästerskapets försök att undervisa Bullich. Kort innan ockupationen tog vid var prästerna fortfarande engagerade i försök att bringa Bullich tillbaka till församlingsgemenskapen. Konsistoriet noterade Bullichs eftergifter i de omtvistade lärofrågorna i sitt brev den 10 juli 1742 till Esaias Fellman, Jacob Hartman och Israel Reinius, representanter för prästerskapet i Vasa, Vörå och Laihela.⁴⁰⁴ Dock var konsistoriet av den åsikten att Bullich hade hållit fast vid några av sina "särskilda meningar" och att vidare undervisning nog behövdes för att få Bullich tillbaka till församlingsgemenskapen utan "obehageliga påföljder i den christeliga umgängelsen".⁴⁰⁵ Att undervisa Johan Bullich var ett långdraget projekt, vilket visas av att Esaias Fellman i januari 1744 ännu inte hade kunnat verkställa konsistoriets anmodan om att undervisa Bullich. Sedan freden hade normaliserat förhållandena i landet återupptog prästerna sina försök. Då Bullich befann sig i arrest och samtidigt låg sjuk var det i konsistoriets tycke tydligen ett bra tillfälle att kunna komma vidare med undervisningen.⁴⁰⁶ Inte heller i Laihela hade prästerna undervisat Johan Bullich i någon större utsträckning. Israel Reinius anhöll om *dilation* (dvs. uppskov) när det gällde undervisandet av Bullich.⁴⁰⁷

Israel Reinius verkar verkligen inte ha varit intresserad av att undervisa Bullich. De samtal som han och de andra prästerna hade fört med Bullich hade inte lett till något nytt.⁴⁰⁸ Reinius skriver att Bullich tidvis gick i kyrkan men att han på det hela taget "under de samtal jag med honom hållit, honom likna en

⁴⁰⁴ Om dessa se Strandberg 1834. Esaias Fellman (1700–1756) var rektor i Vasa skola. Jacob Haartman (d.1767) var kyrkoherde i Vörå. Israel Reinius (1699–1771) var kapellan i Laihela.

⁴⁰⁵ Akiander 1857, 132.

⁴⁰⁶ Akiander 1857, 134.

⁴⁰⁷ Akiander 1857, 135.

⁴⁰⁸ Akiander 1857, 135–137.

slingrig orm [...] at jag således häre afhåller mig ifrån hans vidare samtal".⁴⁰⁹ Det är intressant att notera kontrasten mellan Bullichs tidigare uttalade förtroende för Reinius och kapellanens egen motvilja mot allt vidare umgänge med Bullich.⁴¹⁰ Vad hade skett mellan de två männen? Hade deras relationer tidigare varit så bra som man kunde anta utgående från Bullichs egna uttalanden? Vad hade fått Reinius att bli så totalt motvillig att föra vidare samtal med Bullich? Dessa frågor går knappast att besvara till fullo, men ett torde vara säkert: Johan Bullich hade definitivt fått en ettrig motståndare i Israel Reinius, ett faktum som knappast kunde bli utan konsekvenser.

Trots den ömsesidiga friktionen kunde prästerna till slut delge Bullich den undervisning som han ansågs vara i behov av. Den 26 februari 1746 skrev domkapitlet till hovrätten att Bullich enligt rektor Fellman och det lokala prästerskapet hade deltagit i gudstjänsten under den tid som han pga. några förseelser hade suttit i fängelse. Uppgifter om fängelsevistelse (det är oklart om det rör sig om en eller flera perioder) förekommer på flera håll i hovrättens papper. "Förgripeligt förhållande emot Landshöfdinge Embetet" var orsaken till att Bullich blev inspärrad i fängelse med vatten och bröd för en månad.⁴¹¹ Detta torde ha varit påföljden av Bullichs upprorsförsök under lilla ofreden. Denna fängelsevistelse var dock inte tillräcklig såtillvida att Bullich skulle ha försonat alla sina förbrytelser på detta sätt. Hans vandring genom rättsskipningens olika stadier fortskred sakta men säkert, och som följande större etapp kom en ny konfrontation med hovrätten.

⁴⁰⁹ SRA Acta ecclesiastica 119 Israel Reinius brev den 14 november 1745.

⁴¹⁰ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 3 juli 1742; Israel Reinius brev den 14 november 1745.

⁴¹¹ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

2.5 I hovrätten år 1750–1751

Johan Bullichs ärende behandlades i hovrätten i december år 1750. Det som skilde honom från de andra separatisterna var enligt en av assessorerna den "större arghet" med vilken han hade förfäktat sina åsikter.⁴¹² Bullichs uppförande ledde assessorn till den bedömningen att Bullich hade överskridit gränsen för det som kunde tolereras under ursäkt av samvetsskrupler. Bullichs problem med landshövdingen var också en graverande omständighet. Den i Vasa kämnarsrätt anhängiga processen borde först fås till ett slut; sedan kunde hovrätten komma till konklusioner angående Bullich. För att påskynda denna utveckling skulle hovrätten ta kontakt med landshövdingen för att utreda hur processen framskred i Vasa.⁴¹³ Bullich hade inte nekat till anklagelserna som gick ut på att han skulle ha lägrat Magdalena Cederberg och avgett ett äktenskapslöfte åt henne. Hovrätten hade också fått kännedom om att Bullich hade under lilla ofreden gift sig med länsmansänkan Magdalena Ekman och att konsistoriet skulle ha gett sitt samtycke till detta giftermål. Hovrättens konklusion var att Bullich "tychs ha begått tvegifte"⁴¹⁴ och hovrättens åsikt var att Johan Bullich och Magdalena Ekman borde flytta ifrån varandra.

Ingen vidare undersökning hade kunnat verkställas pga. att Magdalena Cederberg vistades på en avlägsen ort. Dock hade hovrätten bitt konsistoriets tidigare ledamöter förklara varför de beviljat Bullich och Ekman tillstånd att ingå äktenskap. De förutvarande konsistorieledamöterna svarade att de inte hade sett något hinder föreligga då Magdalena Cederberg redan hade gift sig med en lantmätare vid namn Aspegren.⁴¹⁵

⁴¹² SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 11 december 1750.

⁴¹³ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 11 december 1750.

⁴¹⁴ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 4 december 1750.

⁴¹⁵ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 4 december 1750.

Ett oväntat kast i hovrättens attityd gentemot Bullich kom några månader senare. Hovrättens betänkande av den 29 maj 1751 inleds med en utförlig redogörelse över de händelser och utvecklingsskeden som hade passerat i religionsmålet mot Johan Reinhold Bullich. Det remarkabla med betänkandet är konklusionerna: som summan av alla föranstaltade undersökningar vill hovrätten tillkännage att Bullich inte kan sägas ha några irriga meningar om vare sig dopet eller nattvarden. Han kan heller inte ses som skyldig till vanvördiga uttalanden om prästerskapet och sakramenten "emedan detta förelupit under det Bullich haft irriga tankar och således varit stadd i oroligt tillstånd".⁴¹⁶ Hovrättens förklaring gjorde gällande att Bullichs oroliga tillstånd i det närmaste var något slags sjukdom. Detta innebar att hovrätten inte ville neka att Bullich hade hyst separatistiska meningar och att hans yttranden hade väckt stor förargelse. Skärpan i Bullichs uttalanden förklaras dock av det *oroliga tillstånd* som Bullich befunnit sig i och hovrätten riktar följande fråga till betänkandets adressat, konungen: kunde inte Bullich skonas från vidare straff än att han skulle försona sina förbrytelser med fjorton dagars fängelse med vatten och bröd?

För övrigt vill hovrätten göra konungen veterligt att prästerskapet borde ha haft mera tålamod med separatisterna och att de borde ha getts mera tid att åtnjuta undervisning innan de drogs inför rätta. Hovrätten anser att processerna har inletts på ett förhastat sätt och att separatisternas åsikter inte egentligen ens har rört trons grunder eller att de skulle ha förkastat nådemedlen. För att processer av den här typen måtte undvikas i framtiden ber hovrätten att Kungl. Maj:t skulle ge en förordning om förfarandet i dylika fall. Hovrätten ber att i framtiden få tillfälle att

⁴¹⁶ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751. Denna tanke kom fram redan föregående år då en assessor anförde att Bullich i sina irriga meningar varit "stadd in statu tentationis" och att han därför inte borde dömas hårt. SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 4 december 1750.

uttala sig innan domkapitlet hänskjuter ett religionsmål till världslig domstol.⁴¹⁷

2.6 Vägen till Kronoby hospital

Hovrättens uppfattning om Johan Bullich hade alltså tagit en positiv vändning. Detta berodde tydligen på att Bullich hade blivit medgörligare. Överlag var hovrättens förhållningssätt gentemot separatisterna liberalare än prästerskapets. För hovrätten var det främst en yttre konformitet som gällde. Den existerande samhällsordningen fick inte rubbas av religiös pluralism, men för hovrätten var det inte kanske fullt så viktigt att kontrollera vilka åsikter separatisterna i hemlighet hyste. De existerande paragraferna i kyrkolagen måste naturligtvis efterlevas, och hovrätten hade lyckats nå sina målsättningar angående Bullich antingen genom skrämseltaktik eller övertalningskonst. Bullich hade slutligen gett rätten sitt löfte om åtminstone yttre konformitet. Under processens lopp hade rättsens ledamöter med framgång fört en teologisk debatt med separatisten Bullich.

Teologisk debatt var någonting som Johan Bullich blev inblandad i gång på gång och i de mest osannolika sammanhang. Vid tinget i Vörå den 15 april 1751 konfronterade fältväbeln Sven Frimodig Bullich. Frimodig kastade fram följande frågor inför tinget: skulle han vandra i mörkret eller i ljuset; skulle han få "lefva såsom den från all christendomen afsöndrade Johan Reinh. Bullik; så at han intet behöfva gå i kyrckan"?⁴¹⁸ Frimodig stämde Bullich för anstötliga utlåtanden om gudstjänsten. Fältväbelns fråga om han borde vandra i mörkret eller i ljuset ansåg rätten vara obefogad. Dessutom borde fältväbeln inte ha inlåtit sig i så vidlyftiga dispyter med Bullich, menade rätten. Fältväbeln visste väl att dispyten mellan honom och Bullich handlade

⁴¹⁷ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

⁴¹⁸ FRA Dombok Österbottens södra domsaga 1751 mf. UK 1244 Tingsprotokoll Vörå den 15 april 1751 §37. Samma incident finns återgiven hos Åkerblom (1962, 184).

om förklenande tal och att andra kunde ta förargelse av sådant. Det hela ledde till att Bullich blev dömd till att böta 50 daler silvermynt i enlighet med missgärningsbalkens 1 kapitel § 2. Fältväbeln klarade sig dock inte undan utan några påföljder. Rätten ansåg att han inte borde ha inlåtit sig i samtal med Bullich. Frimodig var därmed delaktig i Bullichs brott och den "derigenom skiedda förargelsen". Han dömdes till 25 dalers böter.

Johan Bullichs uppträdande väckte alltså förargelse på många olika håll. Bland prästerna var det Samuel Wacklin som förde saken vidare. Wacklin⁴¹⁹ skrev i sin berättelse till domkapitlet den 25 maj 1751 att "den berychtade Johan R. Bullich, som ock här i Sochnen är, plichtar wid alla ting, men tager sig doch icke till wahren".⁴²⁰ Vidare skrev Wacklin att Bullich "håller up olofligen krog och öhlsälgning, derest han dels med sin viol dels med kortlekar håller sina gäster om Söndags och Högtids eftermiddagarne wid godt humeur".⁴²¹ Samtidigt som Wacklin underströk det omoraliska i Bullichs verksamhet påpekade han att Bullich "är doch likwähl också en trogen Separatist" och att han "går hos de andre separatisterna, såsom han ock nyl. på en böndag warit hos dem ei i kyrckan".⁴²² Wacklin förde fram sin argumentering mot konklusionen om orsakerna till Bullichs separatism. "Mitt ringa judicium om detta slags folcket är, at de äro til en del af naturl. Melancholie bekajade"⁴²³ menniskior. Dertil är kommit hos dem en bekymmersam omtancka för siälens ewiga wälfärd."⁴²⁴

⁴¹⁹ Om denne se Strandberg 1834.

⁴²⁰ Österbladh 1938, 37.

⁴²¹ Österbladh 1938, 37.

⁴²² Österbladh 1938, 37.

⁴²³ Dvs. snärjda, förvillade eller fångslade.

⁴²⁴ Österbladh 1938, 37. Wacklin sammanfattar i dessa ord sitt omdöme om alla separatister i socknen. Bekymret om själens välfärd tycks enligt Wacklins bedömning inte ha hindrat heller de andra separatisterna från att uppföra sig på ett otillbörligt sätt. Wacklin skriver följande om separatisternas leverne: "Thet ringa umgänge the pläga med annat folck, deras synnerl. inbilning om sig och egit skryt, bidrager wähl det bästa til det beröm, de härtils haft om sig, at wara gudfruchtig, stilla och from folck. Men skrymtare kunna icke länge hålla sig så,

Det är svårt att avgöra hur välgrundade Wacklins anklagelser var. Hade Johan Bullich verkligen gjort sig skyldig till alla de brott som Wacklin anklagade honom för eller var denna långa uppräknig av förseelser huvudsakligen ett sätt att svartmåla Bullich? Wacklin var i varje fall säker på sin sak. Hans slutbedömning av separatismen var att den har orsakats av andligt högmod. Det intressanta i Wacklins berättelse är att han antyder att det fanns någonting i Bullichs och de andra separatisternas mentala läggning som har orsakat separatismen. Då Wacklin skrev om "naturlig melankoli" var det ett tecken på att han ansåg sig ha funnit någonting avvikande hos separatisterna. Denna karakteristik som avvikande person kom att ha allvarliga konsekvenser för Johan Bullich.

Kort efter Bullichs framträdande inför Åbo hovrätt skickade kapellanen Reinius till hovrätten en "*ytterligare underdånig berättelse*" om de i Laihela socken för separatistiska åsikter angivna personerna. Denna berättelse som är daterad den 4 november 1751 innehåller det för Johan Bullichs del omvälvande budskapet att Bullich hade förpassats till Kronoby hospital. Reinius framställer Bullich i mycket oförmånlig dager i jämförelse med de andra separatisterna. Dessa betalade enligt Reinius åt kronan och prästerskapet det som hörde dem till medan Bullich hade försummat sina skyldigheter. Trots att Bullich hade sökt att bli delaktig av separatisternas inre gemenskap hade han inte blivit accepterad av de andra separatisterna som inte hade "något förtroende till honom, så vida de aldeles ogillat hans uppförande, som nu ock almänt kunnigt är, ock kommit till sit fulla utbråt at han nyligen afsändes till Cronoby hospital".⁴²⁵

at de icke blifwa uppenbarade." Som exempel på dylikt beteende anför Wacklin de otillbörliga gräl som skulle ha uppkommit bland folket på Ollila hemman efter Gabriel Ollilas död.

⁴²⁵ SRA Acta ecclesiastica 119 Israel Reinius ytterligare betänkande den 4 november 1751.

Detta budskap kom abrupt och oförväntat; ännu i januari samma år hade konsistoriet förhållit sig relativt tålmodigt till separatisterna i Laihela, och deras vidare undervisning hade varit en viktig angelägenhet.⁴²⁶ Liksom konsistoriet hade inte heller hovrätten visat några som helst tecken på att man hade för avsikt att skrida till drastiska åtgärder gentemot Bullich. Förklaringarna till det oväntade händelseförloppet kunde då tänkas ligga på det lokala planet, dvs. hos Johan Bullich, kapellanen Reinius och samspelet mellan dem. Det verkar alltså vara klart att källorna pekar på det lokala prästerskapet som initiativtagare beslutet att förpassa Bullich till hospital. Hade Bullich verkligen insjuknat psykiskt eller råkade han ut för prästerskapets vrede och skickades därmed till hospital som en sorts opinionsfånge?

2.7 Johan Bullichs vidare öden

Johan Bullich skrevs in på Kronoby hospital år 1751 och han dog på hospitalet den 24 maj år 1768.⁴²⁷ Bullich delade sitt öde med sin hustru Magdalena (antagligen rörde det sig om Magdalena Ekman, eftersom Magdalena Cederberg redan hade gift sig med en annan man). Hustrun blev intagen på hospitalet år 1759 och hon dog där år 1775.⁴²⁸ Johan Bullich var en ståndaktig separatist in i det sista och det finns inga anteckningar om hans delaktighet i församlingslivet på hospitalet. Åke Sandholm nämner att hospitalspredikanten Ericus Cajanus (verksam mellan åren 1735 och 1765) var påverkad av väckelseideal.⁴²⁹ Cajanus väckelsevänlighet eller hans andliga vältalighet verkar dock inte ha varit till-

⁴²⁶ SRA Acta ecclesiastica 119 Israel Reinius ytterligare betänkande den 4 november 1751; Akiander 1857, 146.

⁴²⁷ Vissa felaktiga uppgifter förekommer i diverse sockenhistorier angående året då Bullich skickades till hospital. K.V. Åkerblom anger året 1757 och samma årtal återkommer hos Bror Åkerblom. Se Åkerblom 1941, 455; Åkerblom 1962, 184. Hospitalsboken i Kronoby kyrkoarkiv visar dock entydigt att Bullich blev intagen på hospitalet år 1751.

⁴²⁸ KKA Hospitalsbok 1760–1809.

⁴²⁹ Sandholm 1973, 311.

räckligt starka faktorer för att Bullich skulle ha varit färdig att delta i nattvarden.⁴³⁰ Johan Bullich var trogen sina egna ideal. Hans ståndaktighet som separatist hade fört honom in i en återvändsgränd: han slutade sina dagar på Kronoby hospital, ett okänt ställe som tidigare hade fungerat som ett sjukhus för spetälska men som senare utvecklades till en förvaringsanstalt för samhällets olycksbarn.⁴³¹

3 Varför spärrades Johan Bullich in på hospital?

För att kunna svara på frågan varför Johan Bullich spärrades in på hospital måste vi först svara på några inledande frågor. Vem var det som hade kompetens att fatta beslut i dylika frågor? Vem kunde det vara som låg bakom saken? Genom dessa frågor kan vi komma närmare de motiv som låg bakom handlingen.

Vem var det som hade den formella kompetensen att fatta beslut om att en person skulle spärras in på hospital mot sin egen vilja? Enligt kyrkolagen skulle varje hospital styras av en landshövding och biskop, och de skulle ha en kyrkoherde och borgmästare som medhjälpare. Den som intogs på hospital skulle ha ett intyg från kyrkoherden. Hospitalsfogden hade inte lov att ta in någon på hospitalet om inte landshövdingen och biskopen hade konsulterats.⁴³² Kronoby hospital styrdes av landshövdingen i Österbotten och domkapitlet i Åbo. Biskopen kunde dock inte alltid delta i varje enskild beslutsprocess, vilket ledde till att de praktiska ärendena sköttes av pastorn i Kronoby tillsammans med landshövdingen. Denna reglering av hospitalets förvaltning

⁴³⁰ Om Cajanus se Tegengren 1943, 477, 488–491. Cajanus predikningar var så populära att många sockenbor brukade komma till hospitalskyrkan för att få lyssna till Cajanus som predikade åt hospitalshjonen. Sockenborna fick dock inte komma in i kyrkan utan de var tvungna att nöja sig med att lyssna till Cajanus mäktiga stämma genom den öppna kyrkodörren.

⁴³¹ Om Kronoby hospital se Tegengren 1943, 464–505; Sandholm 1973.

⁴³² KL Cap. XXVIII §§ 3, 6.

hade tillkommit år 1696 på biskopens initiativ och pastorn i Kronoby skulle varje år avlägga en rapport inför biskopen angående de åtgärder som hade vidtagits.⁴³³

Det verkar alltså som om det skulle ha krävts ett rekommendationsbrev från kyrkoherden samt landshövdingens och pastorns i Kronoby samtycke för att Johan Bullich skulle kunna skickas till hospital. Naturligtvis är det inte uteslutet att biskopen och domkapitlet hade blivit rådfrågade i saken, men de hade ännu kort före Bullichs avresa till hospitalet varit inställda på att separatisterna skulle få ytterligare undervisning (vilket antagligen gällde även Bullich). För hovrättens del verkar Bullichs avresa till hospitalet också ha kommit som en överraskning. Det lokala prästerskapet och landshövdingen kvarstår som sannolika aktörer vars åsikter antagligen var utslagsgivande i fallet Bullich.

Vad var det då som gjorde att dessa aktörer kom fram till sina slutsatser angående Bullich? Hade Bullich verkligen fått psykiska problem såsom kapellanen Reinius lät påskina? Denna möjlighet kan inte uteslutas *a priori*, men mycket tyder på att hospitalen användes som förvaringsanstalter för separatister som inte hade några psykiska problem. Som exempel kan man nämna bl.a. Olof Norman.⁴³⁴ Norman skickades till hospital på kunglig befallning, och som orsak meddelades Normans separatistiska åsikter. Han intogs på Själo hospital år 1745 och dog där år 1773. I andra fall hade inspärning på hospital beaktats som en alternativ bestraffning, som dock inte förverkligades. I en rättsprocess mot några kvinnliga gråkoltar i Stockholm åren 1732–1735 framkom det att bl.a. assessorn i kommerskollegium, Hoffsten, ville se kvinnorna inspärrade på dårhuset eftersom de vägrade att arbeta på spinnhuset dit de hade förpassats.⁴³⁵ En del av ledamöterna i Svea hovrätt var av den åsikten att kvinnorna borde

⁴³³ ÅLA Domkapitlets arkiv, Kungl. Brev nr 1, s. 702–703. Se även Tegengren 1943, 467.

⁴³⁴ Om denne se Sandholm 1971.

⁴³⁵ Linderholm 1911, 244.

föras till Danvikens hospital.⁴³⁶ Dessa planer förverkligades dock inte. Efter flera år i rannsakningsfängelse och spinnhus frigavs de kvinnliga ledarna för gråkoltarna och som Emanuel Linderholm noterar var "mycket i denna nya affär ... af den beskaffenhet, att det kastar ett egendomligt ljus öfver såväl andliga som världsliga myndigheters sätt att begagna sig af svensk lag i den religiösa förföljelsens tjänst, ty om annat än förföljelse kan här icke bli tal".⁴³⁷

Separatisten Jacob Kärmäki och hans hustru Lisa Andersdotter hade också varit nära att sättas in på hospital. Åbo hovrätt hade i sitt betänkande föreslagit att de skulle skickas till Kronoby hospital och att de där skulle undervisas av prästerna.⁴³⁸ Detta betänkande kom år 1759 då Johan Bullich redan befann sig på hospitalet. Som respons på betänkandet beordrade kungen att Kärmäki med familj skulle sitta fängslad på Åbo slott så att de inte skulle kunna sprida sina meningar.⁴³⁹ Detta val av förvaringsplats kunde tänkas bero på oviljan att koncentrera flera separatister på ett och samma ställe. Om flera separatister befann sig samtidigt på samma hospital kunde det lätt hända att hospitalet trots alla försiktighetsåtgärder riskerade bli ett centrum för separatistiska aktiviteter. Man kan inte med säkerhet veta alla motiv bakom det kungliga beslutet, men det torde i varje fall vara klart att hospitalen tidvis fungerade som isoleringsställen för enskilda separatister. Så vitt jag vet aldrig inhyste hospitalen aldrig flera separatister på ett och samma ställe – det rörde sig om högst en separatist med familj åt gången.⁴⁴⁰

⁴³⁶ Linderholm 1911 249.

⁴³⁷ Linderholm 1911, 237.

⁴³⁸ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens underdåniga betänkande den 4 december 1759.

⁴³⁹ Akiander 1857, 238–239.

⁴⁴⁰ Det förekom även senare att hospital användes som förvaringsställe för väckelseledare. Komministern Mårten Thunborg hade varit en aktiv främjare av väckelsen i Lillhärdal och hans verksamhet ledde slutligen till att han förlorade sitt ämbete och skickades till Härnösands hospital. Denna dom avkunna-

Hur kom det sig då att det blev just Johan Bullich och inte någon av de andra ledarna som blev utprickad bland de österbottniska separatisterna? Varför var det just han som spärrades in på hospital? Vi kan alltså utgå från antagandet att hospitalet användes som förvaringsställe för hårdnackade separatister som nog var vid sina sinnens fulla bruk och att det även i Johan Bullichs fall rörde sig om maktutövning. Vad var det som gjorde Bullichs motståndare färdiga att gripa till maktmedel? Bullich själv verkar ha varit benägen att framföra sina åsikter i en ganska tillspet-sad form. Prästerna noterade detta och även hovrätten fäste sig vid Bullichs tidvis grova språkbruk.⁴⁴¹ Denna stridslystna läggning finns dokumenterad för Bullichs del. Om man tar Olof Norman i jämförelse kan man konstatera att han blev skickad till hospital trots att Göta hovrätt inte hade funnit någon "*besynnerlig arghet*" hos honom.⁴⁴² Det var först och främst hans dippelianska åsikter som hade bragt honom på fall. En "*besynnerlig arghet*" var alltså tydligen inte alltid en tillräcklig orsak för att man kunde spärra in en separatist på hospital – det krävdes andra orsaker.

Någon slags "*arghet*" kan man däremot påträffa hos Israel Reinius och andra representanter för det lokala prästerskapet i deras uttalande angående Bullich. Detta är inte heller något unikt när det gäller separatisternas relationer till prästerna. Catharina Asplund var också föremål för prästernas häftiga verbala utfall.⁴⁴³ Orsakerna till prästerskapets kritik var välbekanta: Bullich

des i Svea hovrätt år 1774. Thunberg lämnade sedermera hospitalet och dog i Stockholm år 1775. Se Bondesson 1997, 88–89. Anders Blomberg, en prominent personlighet bland 1840-talets erikjansare, förklarades mentalsjuk och togs in på Uppsala Centralhospital "i allmänpreventivt" syfte. Hans hustru lyckades dock utverka tillstånd att hämta sin man från hospitalet för att familjen kunde emigrera till Amerika. Detta beviljades och så kunde hospitalspatienten Blomberg trots sundhetskollegiets tidigare bedömning få pass och resa utomlands. Se Wejryd 2002, 150, 206.

⁴⁴¹ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll, *passim*.

⁴⁴² Sandholm 1971, 250.

⁴⁴³ Se t.ex. Akiander 1857, 214–219; Krook 1928, 103.

anklagades för att ha arrangerat olovliga religiösa möten dvs. konventiklar. Nattvardsvägran, förakt för dopet och sakramenten, snart sagt alla separatistiska beteendemönster som karakteriserade de övriga separatisterna kan man återfinna hos Bullich. Han beskylldes också för innehavet av dubiösa böcker precis som de andra ledande separatisterna.⁴⁴⁴

Trots mot landshövdingens order var också någonting mycket allvarligt, och på den världsliga sidan belastades Bullich dessutom av anklagelserna om tvegifte för att inte tala om hans andel i upproret under lilla ofreden i Vasa. Om man ser på saken ur de världsliga myndigheternas synvinkel, kan man konstatera att Bullich hade s.a.s. redan inlett sin kriminella karriär: han hade suttit i fängelse, och hospitalet kom som sista led i denna kriminella karriär.

Vilka möjliga förklaringsalternativ kunde då tänkas ha varit avgörande? Antagligen bör man söka efter orsakerna till fallets utgång bland de förklaringar som hade med beslutsprocessens nyckelpåverkare – dvs. landshövdingen och de lokala prästerna – att göra. Alla de ovannämnda förklaringsfaktorerna har förbindelser med det lokala prästerskapet. Prästernas påverkningssmöjligheter var avsevärda. I och med den status som de åtnjöt i sitt lokalsamhälle och de juridiska befogenheter som de in-

⁴⁴⁴ Linvävaren Gustaf Öhman vittnade år 1759 i en undersökning föranstaltad i Vasa att han hade "för några åhr sedan, och på en öfver Johan Reinhold Bullichs egendom anstelt auction i Wasa, skall inropat en af hans böcker ... som handladt om tusende åhriga riket". SRA Acta ecclesiastica Undersökningsprotokoll Vasa den 8 februari 1759. Som jämförelse kan man notera att kapten Gisselkors hade enligt pigan Susanna Johansdotters utsago år 1756 översatt Bromleys *Vilosabbat* till finska. Se SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Laihela den 12 februari 1759. Denna bok var populär bland separatisterna, och Gisselkors hade alltså inte endast gjort sig skyldig till innehav av separatistisk litteratur utan också deltagit i produktionen av sådan. Bromleys *Vilosabbat* bifogades också till förhørsprotokollen och sändes år 1759 tillsammans med det övriga materialet till hovrätten. Det oaktat fick Gisselkors tydliga inga allvarligare rättsliga påföljder.

nehade var prästerna aktörer att räkna med. Prästernas maktställning framträdde redan i samband med trolldomsprocesserna under 1600-talet. I anslutning till dessa processer var prästerna ofta med då anklagade skulle bringas till bekännelse genom kraftfull övertalning eller tortyr.⁴⁴⁵ Även under vardagligare förhållanden kunde man känna en viss bävan inför det andliga ståndets representanter. Sockenbornas vördnad för prästen blandades ofta med ett visst mått av fruktan. Detta hade sin grund i att man ansåg prästen vara utrustad med övernaturliga och magiska egenskaper.⁴⁴⁶ Även om 1700-talet innebar en utveckling mot mera upplysta tider, var prästens makt fortfarande avsevärd. Hans påverkningsmöjligheter var dock delvis beroende av de personliga kvalifikationer och eventuella ambitioner som han var utrustad med.⁴⁴⁷ Björn Furuhausen skriver om 1700-talsprästens funktioner som anmälare, förmedlare av upplysningar och medhjälpare vid rättsliga undersökningar. Enligt Furuhausen är dessa funktioner bara till en del dokumenterade i källmaterialet, men Furuhausen anser att prästens funktioner i samband med rättsprocesserna ofta inte lämnade några skriftliga spår.⁴⁴⁸

I Johan Bullichs fall verkar det ha funnits anledning för de lokala prästerna att utnyttja den maktposition som de innehade. Natt-

⁴⁴⁵ Lennersand 1997, 33–34.

⁴⁴⁶ Suolahti 1927, 91–92. Suolahti skriver att tron på prästens magiska förmåga levde kvar på sina håll ända fram till 1800-talet. För en intressant redogörelse för de ofta komplicerade förhållandena mellan präst och församling se Suolahti 1927, 84–106.

⁴⁴⁷ Jan Sundin skriver om prästens påverkningsmöjligheter under tider då kyrkotukten började ifrågasättas och han understryker just de personliga egenskapernas betydelse för prästens möjligheter att påverka rättsprocesserna. Se Sundin 1982, 74. Prästens roll som administratör var mångfacetterad. Till den hörde även olika funktioner i samband med utskrivningen av soldater. Prästerna hade hand om folkbokföringen och de sammankallade folket till utskrivning. De hade alltså den kännedom om sockenborna som krävdes för att effektivt förverkliga utskrivningen. Se Villstrand 1992, 82–105.

⁴⁴⁸ Furuhausen 1996, 145.

vardsvägran, ovilja att delta i gudstjänsten, innehav av illegal litteratur, sabbatsbrott, olovlig krogverksamhet osv. belastade Bullich i prästernas ögon. Förstås kan man diskutera huruvida det är trovärdigt att Bullich faktisk var skyldig till alla dessa brott. I varje fall var säkert åtminstone en del av anklagelserna riktiga – en annan sak är om prästerna överdrev för att svartmåla sin motståndare så fullständigt som det bara gick. Vad landshövdingen beträffar kan det ha varit Bullichs delaktighet i upproret samt hans vägran att lyda landshövdingens befallning som kom att påverka landshövdingens uppfattning om honom på ett avgörande sätt.

Det att hospitalet kom att beaktas som ett alternativ för Johan Bullichs ger också upphov till några reflexioner. De präster som var involverade i beslutsprocessen⁴⁴⁹ måste antagligen ha varit medvetna om t.ex. Olof Normans vistelse på Själo hospital eller något annat motsvarande prejudikat. Då sådana prejudikat existerade var tröskeln lägre att ta initiativ på lokal nivå. Man kunde åberopa sig på motsvarande förfaringssätt i andra liknande fall. Att hospitalet var ett alternativ berodde då kanske delvis också på det faktum att motsvarande alternativ hade diskuterats i Sverige och dylika förslag hade framförts från så tungt vägande instanser som kommerskollegium.⁴⁵⁰ Kvar står dock fortfarande möjligheten att Bullich verkligen hade insjuknat psykiskt. I ljuset

⁴⁴⁹ Man kan utgå från att det behövdes prästers medverkan, eftersom ingen av de högre instanserna verkar ha varit medveten om några som helst planer på att skicka Bullich till hospital. Dessutom krävdes det enligt kyrkolagen ett rekommendationsbrev från kyrkoherden. Exempel på förpassningssedlar och rekommendationsbrev för hospitalspatienter finns hos Sandholm 1973, 419–423. Enligt Sandholm rådde det ofta stor oreda kring intagningen till hospitalen. Samarbetet mellan landshövdingen och prästerskapet var inte alltid smidigt och någon part kunde agera ensam utan att konsultera den andre. Dessutom kunde t.ex. hovrätten eller någon annan instans ta initiativ i dylika frågor. Se Sandholm 1973, 171.

⁴⁵⁰ Israel Reinius d.y. som hade fått information om dessa planer genom sin son Israel Reinius d.y. som hade verkat som auskultant vid kommerskollegiet år 1744. Om Israel Reinius d.y. se Strandberg 1834; Almquist 1912–1915, 297.

av resonemangen ovan torde detta inte vara särskilt sannolikt, men en liten skugga av tvivel kvarstår dock: hade den långdrag-na rättsprocessen, fängelsevistelsen och alla motgångar tillsammans varit psykiskt påfrestande till den grad att Johan Bullich verkligen hade insjuknat psykiskt?

4 Förhållandet mellan religiös nonkonformitet och mental ohälsa

Hur såg myndigheterna på förhållandet mellan religiös nonkonformitet och mental ohälsa inom rörelsen? För att kunna besvara denna fråga måste man först studera synen på mentala sjukdomar under 1700-talet. Det vetenskapliga studiet av mentala sjukdomar inleddes på allvar först kring slutet av 1700-talet. En av pionjärerna på detta område var Anne-Charles Lorry (1726–1783) som började göra åtskillnad mellan *melancholia nervosa* och *melancholia humoralis*. Den förra sjukdomen berodde på en ökad irritabilitet av nerverna medan den senare härstammade på klassiskt vis från fel i gallutsöndringen, menade Lorry.⁴⁵¹ Det var just melankolin som under 1700-talet allmänt förknippades med de psykiska problem som hade med religionen att göra.⁴⁵² Dessa kontinentala strömningar hade dock sannolikt inte någon nämnvärd verkan på det vardagliga livet i den avlägsna österbottniska periferin där de lokala prästerna var läkaryrkets främsta utövare.

⁴⁵¹ Se Gotfredsen 1964, 274–276. Se även Foucault 1988, 123–124.

⁴⁵² Foucault 1988, 117–135, 255–256; Jackson 1986, 325–341. Exempel på melankoli som förklaringsgrund till religiös nonkonformitet förekommer ofta i samband med prästerskapets utlåtanden angående de österbottniska separatisterna. Prästerna betecknade Michel Palsi som ”en mycket enfaldig och melankolisk man”, medan Maria Taskinen var av ”melankoliskt sinnelag”. Till samma melankoliska personers kategori räknas även Johanna Ratke. Se Akiander 1857, 212–213, 285. Tidigare hade bl.a. Ulstadius anhängare ansetts vara plågade av melankoli, och melankolin användes även som förklaring i Schäfers fall. Enligt Esko M. Laine hade melankolin och de humoralpatologiska förklaringarna varit allmänna argument i den europeiska debatten om religiöst svärmeri under 1600-talet. Se Laine 1996, 224–225.

Visst hade man tillgång till länsfältskären Herman Henrik Hast som var verksam i Vasa. Den tyskfödde Hast hade blivit utnämnd till sin tjänst efter stora ofreden. Som grund till utnämningen hade varit hans "skicklighet och erfarenhet i kirurgi".⁴⁵³ Hast blev konsulterad då man skulle diagnostisera farliga sjukdomar för att få personen ifråga skickad till hospital.⁴⁵⁴ Hast var dock ur myndigheternas synvinkel en suspekt person då det gällde att behandla fall där medicin och teologi korsade varandra. Herman Hast hade goda relationer till separatisterna i Laihela och han var själv varmt religiös.⁴⁵⁵ Kapellanen i Laihela Israel Reinius hade skickat av väckelsen påverkade kvinnor till vård hos Hast. Reinius hade i rörelsens begynnelseskede varit positivt inställd till den så länge som inga verkliga ansatser till separatism hade uppkommit och han hade själv varit aktivt involverad i väckelsen. Därför finns det goda skäl att anta att samarbetet med Hast måste ha varit en konstruktiv, inte en disciplinär åtgärd från Reinius sida. Väckelsen i Laihela hade börjat redan år 1722 och i dess initialskede hade rörelsen hållits inom kyrkans ramar. Susanna Ollila kom till väckelse år 1723 och hon råkade i svår själanöd under en gudstjänst. Hennes tillstånd lätade efter att en fältskär gav henne åderlåtning, och Sakari Loimaranta antar att denne fältskär var just Herman Hast. Efter åderlåtningen förnam hon frälsarens ljuva närvaro. Extatiska tillstånd återkom under en veckas tid, och sedan fick Susanna Ollila uppleva en själslig frid.⁴⁵⁶

⁴⁵³ Luukko 1981, 226–227.

⁴⁵⁴ Vilkuna 1996, 227–228.

⁴⁵⁵ Loimaranta 1940, 147–148; Luukko 1981, 272. Hasts kontakter med separatisterna var omfattande. Han hade bl.a. besökts av bröderna Eriksson kring år 1727. Om Erikssönernas kontakter med Hast se Loimaranta 1940, 150. Herman Hast och köpmannen/skeppsredaren Israel Hansson gick i borgen för Abraham Achrenius för att få honom befriad då han satt häktad i Vasa år 1740. Se Ruuth 1922 I, 177–178.

⁴⁵⁶ Loimaranta 1940, 144–158.

Åderlåtning var en behandlingsform som inte krävde någon sofistikerad medicinsk kunskap. Om man däremot ville anlita en medicinsk expert var man tvungen att åka till Åbo där en medicine professor verksam vid akademien kunde erbjuda sina tjänster. Efter att Herman Hast dog år 1749 infördes provinsialläkar-systemet i Österbotten, och på landshövdingens rekommendation utnämndes Hasts son, medicine doktorn Barthold Rudolf Hast, till provinsialläkare.⁴⁵⁷ Han blev stationerad i Vasa. I och med denna utnämning hade landskapets medicinska utveckling tagit ett betydande steg framåt. Som motpol åt denna progressiva utveckling fungerade den traditionella ortodoxins folkliga version med sin demonologiska världsbild. Hela samhället styrdes i princip fortfarande av fusionen mellan världsligt och kyrkligt. Enhetssamhällets ideologi manifesterades i 1686 års kyrkolag, i vilken t.ex. besatthet av djävulen ingick som ett naturligt begrepp.⁴⁵⁸ I praktiken kunde en mental sjukdom alltså anses ha sin bakgrund i så vitt skilda fenomen som besatthet eller nervernas irritabilitet, beroende på vilken kunskapsnivå eller världsbild som betraktaren företrädde. I det följande redogör jag för några praktiska exempel på hur religiös nonkonformitet kunde förknippas med mental ohälsa. Genom dessa exempel kan man eventuellt också vinna ytterligare insikter i dynamiken kring rättsprocessen mot Johan Bullich.

Åbo hovrätt behandlade den 16 november 1722 ett mål som har intressanta beröringspunkter med Johan Bullichs fall. Drängen Henrich Mickelsson från Kirjala by i Pargas sade sig ha haft änglasyner vid flera tillfällen. Dessa syner var någonting som rubbade den sedvanliga ordningen i församlingslivet, och både medicinska och andliga experter hade tillkallats för att utreda

⁴⁵⁷ Luukko 1981, 228.

⁴⁵⁸ KL Cap. VIII § 3. Även alkemin och astrologin ansågs vara respektabla grenar av vetenskapen genom hela 1600-talet och ända in på följande sekel. Se Mansikka 1999. Bl.a. den av pietisterna flitigt lästa Johan Arndt var en varm anhängare av alkemin. Se t.ex. Arndt 1836, 890; Mansikka 1999, 68–71.

saken. Medicine doktorn, professor Elfving⁴⁵⁹ och biskop Witte⁴⁶⁰ hade på hovrättens anmodan undersökt änglasynernas möjliga orsaker. Hovrätten meddelade att "Biskopen Doctor Witte jemte medicine Doctoren Elfving genom sina häröfver gifna betänkande öfver ens stämman, hvilcka dessa hans visioner jemvähl förlagt och aldeles till intet giordt."⁴⁶¹ Henrich Mickelssons visioner hade alltså bortförklarats både från andligt och från medicinskt håll, och hovrätten kunde följaktligen konkludera att "Henrich Mickelsson är en Delirant [= person som lider av delirium] den der regeras af ett melancholiskt sinne, hvilckens så kallade och föregifna änglasynner härrörande af ijdel phantasie och fåfäng inbilning pröfvas vara uthan grund och af intet värde", vilken bedömning hovrätten slutligen ville tillkännage åt konungen.⁴⁶²

⁴⁵⁹ Om Elfving se Carpelan 1903. Petter Elfving var född år 1677. Sina medicine studier inledde han i Uppsala och medicine doktor blev han år 1702 i Utrecht. År 1720 utnämndes Elfving till medicine professor i Åbo, men han tillträdde tjänsten först efter universitetets restaurationshögtid den 16 november 1722. I Åbo höll Elfving offentliga föreläsningar om de epidemiska sjukdomarna. En i finländska förhållanden mycket ovanlig händelse var dissektionen av en avrättad brottslings kropp som Elfving verkställde år 1724. Vetenskapsälskare av alla stånd var inbjudna att närvara vid detta speciella tillfälle. Dissektionen pekar på att Elfving var en mycket framåtsträvande och framgångsrik vetenskapsman bland sina samtida. Under sin verksamhet i Åbo hann Elfving även agera som brunnsläkare vid Nådendals hälsobrunn. Petter Elfving dog år 1726. Trots sin progressiva inställning var Elfving ändå ett barn av sin tid, vilket visas bl.a. av godtagandet av åderlåtningen som en rutinmässig åtgärd. Se Elfving 1716, 5–9.

⁴⁶⁰ Om denne se Carpelan 1903. Herman Witte var född år 1666 i Dünamünde. Han blev teologie doktor år 1702 i Greifswald, superintendent på Ösel år 1707 och biskop i Åbo stift år 1721. Herman Witte dog år 1728.

⁴⁶¹ SRA Acta ecclesiastica 114 Hovrättens brev till konungen den 8 februari 1723. Dr Elfving's precisa diagnos var att Henrich Mickelsson var "bekajad med delirio melancholico ab amore; hoc est delirio sine foebe et rabie".

⁴⁶² SRA Acta ecclesiastica 114 Hovrättens brev till konungen den 8 februari 1723. Fallet hade även behandlats i justitierevisionen år 1722. Justitierevisionens konklusion var att Henrich Michelssons änglasynner var ett djävulens verk.

Omvärldens intresse kunde tydligen lätt fångas av något som var extraordinärt i en enskild människas religiösa upplevelser och verksamhet. Den främsta medicinska och teologiska expertisen kunde uppåddas om sakens beskaffenhet krävde det. Professor Elfving var en i finländska förhållanden framstående medicinsk expert och biskop Witte hade en motsvarande prominent ställning inom det andliga ståndet. Då det gällde att komma på det klara med Henrich Mickelssons änglasyner hade man anlitat de främsta experterna inom landet. Man fruktade tydligen att drängen Henrich var förvirrad till sina sinnen och att hans syner kunde sprida sin destabiliserande verkan till vidare kretsar om man inte från myndigheternas sida kom med en deklaration som gick ut på att synerna härrörde från mentala störningar. Som en intressant jämförelse kan man notera att hovrätten inte i Johan Bullichs fall hade tillkallat några medicinska experter.⁴⁶³ Hela

Denna förklaring anknöt till den äldre demonologiska världsbilden. Soili-Maria Eklunds analys (se Eklund 2001) av Henrich Michelssons fall pekar på att Henrich Michelsson hade gjort ett intrång på prästernas domän då han hade följt änglarnas uppmaning och börjat varna folk om ett kommande Guds straff om folket inte gjorde bättring. Eklund visar hur myndigheterna utnyttjade olika strategier då de försökte finna förklaringar till drängens syner: först prövade man på medicinska förklaringar utan att lyckas och sedan togs de gamla demonologiska förklaringsmodellerna fram. Eklunds framställning är dock inte heltäckande i och med att hon inte har uppmärksammat den viktiga källa som hovrättens brev utgör. De i svenska riksarkivets Acta ecclesiastica 114 befintliga dokumenten kunde ha givit ytterligare skärpa åt Eklunds utmärkta analys. För bredare perspektiv på folkliga visioner i Norden se Amundsen 1995.

⁴⁶³ Det skulle ha varit helt i sin ordning och förenligt med tidsandan att låta en läkare undersöka Bullich. Soili-Maria Eklund skriver följande om den *patologisering* som inträffade under 1700-talets första decennier: "Under 1700-talets första decennier inträffade en patologisering av vissa kriminella eller marginella handlingar, vilket ledde till att det som av överheten sågs som normöverträdelser ansågs bero mera på sjukdom, än på den ondes ageranden. Rannsakningar vid rättegångarna föregicks allt oftare av läkarundersökningar och det företogs omständiga utredningar rörande den anklagades mentala hälsa." Eklund 2001, 59–60. Denna patologisering var ett användbart verktyg för häpna betraktare som förundrade sig över excentriska religiösa beteendemönster. Sålunda kunde man t.ex. på 1800-talet dryfta huruvida den s.k. roparrörelsen hade sin grund i

processen löpte utan några som helst antydningar om större mentala problem. Visst hade det figurerat tankar om Bullichs *oroliga tillstånd* i hovrättens protokoll⁴⁶⁴, men dessa resonemang syftade endast på att ange de mentala problemen som förmildrande omständigheter, och problemen beskrevs inte som allvarliga. Under inga omständigheter var det tal om att Bullich borde spärras in på hospital eller att han borde undersökas noggrannare av medicinska experter. Här kommer den avgörande skillnaden: vad gjorde att Henrich Mickelssons uppträdande gav anledning till medicinsk undersökning medan Johan Bullichs uppträdande inte gjorde det? Hovrätten kunde ju mycket väl ha kallat en medicine professor för att undersöka Bullich om rätten verkligen hade funnit anledning till det. Man kunde anta att hovrätten inte hade funnit någon anledning till några medicinska undersökningar. Det som rättsens ledamöter hade noterat i Bullichs psykologiska profil var snarast ägnat att framställa honom i fördelaktig dager: Bullich hade varit stadd i ett grubblande och oroligt tillstånd, sedan hade han kommit att förfäktat olika villosatser men slutligen hade han börjat rätta sig.

En motsvarande utveckling kan man finna i Abraham Achrenius fall. Achrenius psykiska tillstånd hade också dryftats av myndigheterna. I hovrätten förde hovrättsrådet Lindheim fram tanken att Achrenius var "besvärad till sina sinnen eller stadder in statu tentationis".⁴⁶⁵ Med dessa ord ville Lindheim försvara Achrenius på de punkter där dennes opinioner verkade vara oklara eller i strid med ortodoxin. Hovrättens ledamöter förenade sig i ett utlåtande där de konstaterade att Achrenius borde behandlas mildt och kärleksfullt eftersom han var *in statu tentationis*⁴⁶⁶ och att Achrenius inte kunde kontrollera sina sinnen efter de dramatiska

nervsjukdom eller mentala störningar. Se Aronsson 1990, 41–42. Ytterligare exempel finns hos Eriksson 1989, 138–143.

⁴⁶⁴ SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens betänkande den 29 maj 1751.

⁴⁶⁵ Ruuth 1922 I, 209.

⁴⁶⁶ Exakt samma formulering som hovrätten använde om Bullich; se SRA Acta ecclesiastica 119 Hovrättens protokoll den 4 december 1750.

händelserna under pingsten år 1740⁴⁶⁷ då Achrenius avsåg sig prästämbetet. Följaktligen ansåg hovrätten att Achrenius inte borde bestraffas och att man i stället borde undervisa honom ömt och saktmodigt.

Enligt hovrättens synsätt verkade mindre mentala störningar av typen ängsliga tillstånd osv. vara förmildrande omständigheter när det gällde att förstå avvikande religiöst beteende. T.o.m. de dramatiska händelserna under pingsten år 1740 kunde betraktas med milt överseende bara själva huvudsaken var klar: dissidenten skulle visa sig villig att foga sig i det religiösa etablissemangets krav.

Man kan alltså konstatera att förhållandet mellan religiös nonkonformitet och mental ohälsa belyses på ett intressant sätt av de offentliga handlingarna. Hos de världsliga myndigheterna utkristalliserades ett huvudsakligt synsätt. Detta synsätt gjorde gällande att religiös nonkonformitet i många fall hade sin grund i grubblerier och ett oroligt psykiskt tillstånd. Enligt detta synsätt borde man visa förståelse för dissidenterna och deras handlingsmotiv särskilt om de visade tecken på att ändra sig och återgå till "normala" religiösa beteendemönster. Detta synsätt framträder i hovrättens bemötande av Abraham Achrenius och Johan Bullich. Hovrättens evaluering av Johan Michelsson fall återspeglar också samma synsätt.

De kyrkliga myndigheternas syn på förhållandet mellan mentala problem och separatism var något mera komplicerad. I Johan Bullichs fall verkade sinnessjukdom vara snarast ett svepskäl som prästerna använde för att få honom undanröjd. Samuel Wacklin hade framkastat tanken om att separatismen kunde ses som följden av avvikande psykisk läggning eller naturlig melanholi. Israel Reinius nöjde sig med att endast konstatera att Johan Bullich hade insjuknat psykiskt och att han hade skickats till

⁴⁶⁷ Ruuth 1922 I, 210. Ruuths bok innehåller här ett tryckfel – året i hans framställning är 1746, fast det uppenbarligen borde stå 1740.

hospital, och samma form av konstaterande förekommer i konsistoriets betänkande angående de österbottniska separatisterna. En allmän tendens i prästernas evalueringar är att de mentala problemen var någonting graverande: separatismen var i Bullichs fall någonting så farligt och okontrollerbart att han måste spärras in.

Den avgörande faktorn kan ha varit att hovrätten inte konsulterade någon medicinsk expert: detta ledde tydligen till att prästerna fritt kunde ställa sina egna diagnoser. De lokala prästerna hade möjligheten att anlita provincialläkarens tjänster, men detta gjorde de tydligen inte. Det verkar som om den nye provinsialläkaren Barthold Rudolf Hast var lika väckelsevänlig som sin far.⁴⁶⁸ Om det låg i prästernas intresse att förpassa Bullich till hospital utan att det fanns någon medicinsk orsak, var det kloaste valet för dem att inte konsultera Hast. Enligt prästernas synsätt var mentala problem en graverande omständighet som legitimerade deras avsikt att isolera Johan Bullich. Hovrätten hade valt att se på Johan Bullichs sak som enbart ett teologiskt problem. Professor Wallenius anlätades som teologisk expert, men inga medicinska experter tillkallades. Detta ledde till att assessorernas argument om Bullichs eventuella psykiska problem föll i skymundan. På det hela taget verkar argumenteringen kring de psykiska problemen ha fungerat antingen som förmildrande eller graverande omständigheter allt efter de olika aktörernas övergripande målsättningar.

⁴⁶⁸ Detta visas bl.a. av att den tyske herrnhutisten Adolf Stein umgicks med Barthold Rudolf Hast under sitt besök i Finland. Familjen Hast var involverad i väckelsekretsar på många sätt. Barthold Rudolf Hast ingick sitt andra äktenskap med Margareta Katarina Bladh, dotter till Anna Rogels gynnare Johan Bladh. Margareta Katarina Hast samlade hos sig en grupp av religiöst intresserade societetsdamer. Hon hade en av herrnhutismen präglad kristendomsuppfattning som antagligen hade influerats av både hennes fader och hennes man. Se Luukko 1981, 543, 607–608.

IV

Friedrich Basilier

Från religiös väckelse till ekonomiska
svårigheter

1 Inledning

Friedrich Basilier var hemmansägare i Nykarleby och aktiv inom den separatistiska pietistiska rörelsen i staden. Delaktighet i den separatistiska väckelsen medförde en hel del problem för Basilier. Väckelsen stod i ett konfliktförhållande till både de kyrkliga och de världsliga myndigheterna, och denna konflikt handlade för Basiliers del såväl om andliga som ekonomiska ting. Det är just den ekonomiska sidan av Basiliers aktiviteter som jag ämnar belysa i denna undersökning. Tidigare forskning har ådagalagt en växelverkan mellan väckelserörelser och den socioekonomiska miljön ur vilken väckelserörelserna har framsprungit. I Finland representeras denna forskningstradition främst av Heikki Ylikangas och hans verk *Körttiläiset tuomiolla* (1979). Ylikangas forskning får tjäna som vägvisare då jag ur ett ekonomiskt perspektiv studerar Friedrich Basiliers och de österbottniska separatisternas aktiviteter.

Heikki Ylikangas har i sin forskning kring den senare pietismen kommit fram till att denna rörelse under 1830- och 1840-talen rekryterade sina medlemmar från ekonomiskt framåtsträvande bondekretsar. Rörelsens anhängare hade i medeltal större gårdar än de som inte anslöt sig till rörelsen. De österbottniska bönderna hade under tidigare decennier uppvisat ekonomisk företagsamhet bl.a. genom att grunda tobaksfabriker i Gamlakarleby, Terjärv, Vörå, Oravais, Nykarleby och Munsala. Denna ekonomiska företagsamhet ser Ylikangas som en viktig bidragande faktor till den senare pietismens utformning. Ylikangas konstaterar att de i ekonomiskt avseende aktivaste bönderna anslöt sig till väckelsen.⁴⁶⁹

Samma slags mönster kan man till en del skönja även inom andra väckelserörelser i andra länder. Haugianismen i Norge är ett exempel. Om Hans Nielsen Hauge, ledare för en pietistiskt

⁴⁶⁹ Ylikangas 1979, 281–282.

orienterad väckelse i början av 1800-talet, vet vi att han var aktiv inom den ekonomiska sfären.⁴⁷⁰ Hauge såg enligt Dagfinn Breistein en "aktiv økonomisk virksomhet som en Gudvillet arbeidsoppgave".⁴⁷¹ Hauge var bl.a. med om att grunda Eiker papirmølle och var handelsborgare i Bergen. Parallellt med sin förkunnarverksamhet arbetade han med ekonomiska aktiviteter av olika slag. Hauge var inte endast merkantilt och industriellt orienterad; hans intresse sträckte sig även till jordbruket. Hauge gav under sina resor råd och information åt de lokala bönderna angående nya metoder inom jordbruket.⁴⁷²

I Sverige har Christer Ahlberger pekat på sambandet mellan den hoofianska väckelsen och hemvävarnas protoindustriella företagsamhet i Marks härad under första hälften av 1800-talet. Ahlbergers resultat visar att hoofianismen var "både ... en protest-religion mot och en förutsättning för kapitalistiska produktionsformer."⁴⁷³ I hoofianismen förenades kraven på personlig omvändelse, asketism, försakelse och arbetsamhet. Man måste arbeta hårt men man fick inte bli rik. Detta ideal motsvarade hemvävarnas livsstil vars kärna var en kombination av knappa ekonomiska villkor och företagsamhet. Hemvävarna hörde dock inte till de mest utsatta i ekonomiskt hänseende, snarare till en

⁴⁷⁰ Om Hauge se Rasmussen 1993, 171–174. Nils Gilje för en intressant diskussion om Huges ekonomiska verksamhet. Gilje betonar den religiösa broderskapsetiken som en av haugianismens ekonomiska drivkrafter. Enligt Gilje var det den "religiøse brorskapsetikken som regulerte relasjonene internt i Haugebevegelsen. Denne etikken ga ikke bare haugianer et konkurransefortrinn i forhold til de "Verdslige", men skaffet dem også uformelle garantiordninger i det daglige virke. De ulike "filialene" ville alltid være garantert driftsmidler og kapitaltilførsel i vanskelige tider. I kraft av "vennenes" blotte eksistens var man alltid sikret avsetning på sine varer." Gilje 1994, 18. Haugianismen hade en avancerad organisation vad ekonomin beträffar, och haugianerna kom att utöva ett betydande politiskt inflytande.

⁴⁷¹ Breistein 1955 36.

⁴⁷² Breistein 1955, 160.

⁴⁷³ Ahlberger 1988, 174.

mellangrupp som bestod av torpare och småbönder.⁴⁷⁴ Det var just denna grupp som enligt hoofianismen i praktiken kom att utgöra hemvisten för sann kristendom. Ahlbergers resultat har dock problematiserats av Anders Jarlert som visar hur hoofianismen samlade anhängare även utanför de lägre samhällsskikten och att det fanns flera förmögna personer bland hoofianerna. Jarlerts analys stärker ändå intrycket av att den hoofianska teologin befattade sig med ekonomiska angelägenheter. Budskapet om att all före omvändelsen förvärvat egendom var "orätt mammon" och därför skulle säljas, var en av hoofianismens radikala komponenter. Jarlert skriver om den hoofianska omvändelsen som ekonomisk konkurs.⁴⁷⁵

Mot bakgrunden av dessa forskningsresultat kan det vara intressant att forska vidare kring förhållandet mellan väckelse och ekonomi. Det var kring mitten av 1700-talet som omvälvningarna i böndernas samhälleliga och ekonomiska ställning började, och dessa omvälvningar var enligt Ylikangas tolkning bidragande faktorer till den senare pietismens uppkomst. Det är därmed motiverat att studera huruvida dessa ekonomiska förändringar har återspeglats i den separatistiska väckelserörelsen som tidsmässigt sammanföll med dessa omvälvningar. I detta studium ställer källmaterialet vissa begränsningar. Ylikangas har haft tillgång till ett omfattande rättegångsmaterial som ger en mångsidig statistisk bild av 1800-talspietisterna. Under åren 1838–1841 ställdes mer än 400 personer inför rätta i pietistprocesserna i Österbotten.⁴⁷⁶ Materialet angående 1700-talsseparatisterna är däremot jämförelsevis anspråkslöst. Det betänkande, som Åbo domkapitel skrev med anledning av separatisternas religionsmål, behandlar sammanlagt 56 separatister. Dessutom är dessa separatister geografiskt mera spridda än Ylikangas undersökningspopulation. Det är sålunda inte möjligt att företa lika om-

⁴⁷⁴ Ahlberger 1988, 76–83.

⁴⁷⁵ Jarlert 1997, 108–117.

⁴⁷⁶ Ylikangas 1979, 8.

fattande statistiska analyser som Ylikangas har gjort, men dock kan materialet bidra till en ökad kännedom om separatisternas socioekonomiska ställning. Vissa uppgifter om separatisternas ekonomiska förhållanden kommer fram i det övriga rättegångsmaterialet från 1700-talet och dessa uppgifter kan bidra till en helhetsförståelse av separatisternas ekonomiska situation.

I ekonomiskt avseende är det en av rörelsens anhängare, hemmansägaren Friedrich Basilier, som är utförligare dokumenterad. Rättegångsmaterialet angående honom innehåller en hel del information om hans ekonomiska aktiviteter, och hans skrivelser till kammarkollegiet och konungen handlar om ekonomiska saker. Med hjälp av detta källmaterial kan man utforska Basiliers ekonomiska profil för att vidare genom ett jämförande studium analysera separatisternas socioekonomiska situation på ett allmänare plan.

Min forskningsuppgift är att teckna ett porträtt av Friedrich Basilier ur ett socioekonomiskt perspektiv och att genom ett jämförande studium analysera separatisternas socioekonomiska situation i allmänhet. Detta gör jag med hjälp av följande frågeställningar:

- * Hurdan växelverkan rådde det mellan Basiliers ekonomiska och religiösa aktiviteter?
- * Hur förhåller sig bilden av Basilier till de självständiga och företagsamma bönderna inom den senare pietismen?
- * Hur framträder Basilier och hans socioekonomiska situation i jämförelse med de andra separatisterna?

Undersökningens disposition följer de ovannämnda frågeställningarna. Jag börjar med att presentera bakgrundsinformation om Basilier och den utveckling som ledde till hans ankomst till Finland. Sedan försöker jag besvara frågeställningarna i nämnd ordning. Jag behandlar Basiliers position som separatistisk pietist och studerar hurdan växelverkan det rådde mellan Basiliers

ekonomiska och religiösa aktiviteter. Sedan analyserar jag Basiliers ekonomiska situation mera ingående för att besvara frågan om hur bilden av Basilier förhåller sig till de självständiga och företagsamma bönderna inom den senare pietismen. Slutligen jämför jag Basilier och hans socioekonomiska situation med de andra separatisterna och deras socioekonomiska ställning.

2 Friedrich Basilier kommer till Finland

Friedrich Basilier berättade vid ett förhör i Nykarleby i januari 1759 att han var född år 1711 och att han under flera års tid varit inspektor på "framlidne herr Presidentens, högvälborne von Höpkens Fogelbro gods" i Värmdö.⁴⁷⁷ Denne von Höpken var närmare bestämt Daniel Niclas von Höpken (1669–1741), kommerskollegiets president.⁴⁷⁸ Fågelbro säteri i Värmdö var en del av den enorma förmögenhet som von Höpken lämnade efter sig. Man kan konstatera att Friedrich Basilier innehade en ansvarsfull position i tjänst hos en mycket inflytelserik person. Därmed kan man följaktligen förmoda att Basilier var en man med goda personliga kvalifikationer, en man som man kunde lita på i ekonomiska och administrativa angelägenheter.

Från Värmdö sade sig Basilier ha flyttat kring år 1743 eller 1744 till Höjentorps kungsgård i Skaraborgs län för att lära sig mera

⁴⁷⁷ RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759. Värmdö blev kort senare känt som det erikssonska samfundets tillhåll efter att de återvände till Sverige från sin landsflykt. Bröderna Eriksson hade blivit landsförvisade pga. sina religiösa åsikter men deras samfund fick tillåtelse att återvända år 1745. Sedan levde samfundet ett isolerat liv på gården Skevik i Värmdö. Emellertid sammanföll Friedrich Basiliers vistelse i Värmdö inte med samfundets hemkomst. Då erikssönernas anhängare kom tillbaka till Sverige i april 1745 hade Basilier redan flyttat bort från Värmdö. Om de erikssonska separatisternas återkomst se Ruuth 1922 II, 35. Om Fågelbro säteri se Selling 1977, 91–92. Om släkten Basilier se Teräsvuori 1943; Soininvaara 1972.

⁴⁷⁸ Om denne se Jägerskiöld 1973, 713–718.

om fåruppfödning och tobaksodling.⁴⁷⁹ På Höjentorp hade man grundat en särskild schäfferiskola där man utbildade *schäffrar*, dvs. fåruppfödare. Där fick även köpmanssonen Johan David Cneiff sin utbildning. Cneiff återvände till sin hemstad Vasa för att bli Österbottens förste schäferi-inspektör. Han verkade aktivt för fåruppfödningens främjande, och hans engagemang bidrog till ökad företagsamhet inom branschen. Bl.a. kapellanen Israel Reinius i Laihela och en del andra österbottniska präster började idka fårskötsel. Det ser ut som om Cneiffs inflytande var avgörande även för Basiliers kommande karriärmässiga val.

Friedrich Basilier stannade kvar på Höjentorp i ett år och fortsatte sedan till Vasa år 1745. Kort innan sin avresa till Vasa hade Basilier hos kammarkollegiet anhållit om provinsialschäfers⁴⁸⁰ syssla i Stockholms län. Denna fullmakt hade han dock inte kunnat motta eftersom hans samvete inte tillät honom att svära den krävda ämbetseden. Basiliers oväntade val ställde myndigheterna i en problematisk situation. Mellan Basiliers edsvägran i februari 1745 och den nye provinsialschäfern Daniel Tegnelinins tillträde passerade ett helt år. Tegnelin hade tidigare skött provinsialschäfersämbetet i Jönköpings län och han kunde flytta över till Stockholms län först i maj 1746.⁴⁸¹

Man kan förmoda att Johan David Cneiffs inflytande kan ha legat bakom Basiliers val att flytta till Vasa. Cneiff hade redan under vårvintern 1744 förhandlat med borgarna i staden om grundandet av ett schäferibolag. Bolaget grundades officiellt i slutet

⁴⁷⁹ Enligt officiella uppgifter inledde Basilier sina studier vid Höjentorp den 14 november 1743. Se Almquist 1912–1915, 344. Angående utbildningen på Höjentorp se Westerlund 1988.

⁴⁸⁰ En *schäfer* var en person som idkade fåruppfödning, och med ordet *schäferi* avsågs en gård eller anläggning som var uppförd för fåruppfödning. Ordet *schäfer* har en något arkaisk prägel, och Martti Ruuth har felaktigt tolkat det som liktydigt med *skeppare* (fi. *kippari*). Se Ruuth 1922 II, 36.

⁴⁸¹ Almquist 1912–1915, 341, 461, 622.

av år 1745, och Basilier anställdes följande år som föreståndare.⁴⁸² Basilier skulle enligt avtalet verka som föreståndare för schäferiet i fyra års tid mot en årslön på 240 daler kopparmynt; dessutom skulle han få en andel av bolagets eventuella vinst.⁴⁸³ Någon nämnvärd vinst blev det dock inte tal om, och ett tydligt tecken på problem var att Basilier redan år 1747 lämnade sin befattning trots att han formellt ansvarade för företaget fram till år 1749.

Basiliers val att lämna schäferiet sammanföll med andra nya utvecklingar. På hösten 1747 gifte sig Basilier med den separatistiska länsmansänkan Catharina Asplunds dotter Beata Nordman och tog i besittning Drakabacka hemman i Nykarleby kyrkby. Hemmanet hade ägts av svärmodern, och Basilier övertog det mot ett löfte att försörja henne så länge som hon levde. Basilier livnärde sig av jordbruket på hemmanet. Där odlade han bl.a. tobak och idkade fåravel.⁴⁸⁴ Efter flyttningen till Nykarleby fortsatte Basilier alltså med samma näring som han hade idkat i Vasa. Där hade han lämnat efter sig ett företag som kämpade med stora problem. Den ursprungliga avsikten var att schäferiet i Vasa skulle ha omfattat 400 rasfår, men år 1746 hade dessa stor-slagna planer realiserats till endast en bråkdel: schäferiet hade 20 får. Sedan antalet djur hade ökat visade sig betesarealen vara otillräcklig. Hela företaget var förlustbringande, och som en utväg försökte man få statligt understöd från manufakturfonden. År 1749 var delägarna färdiga att sälja sina aktier för 150 daler

⁴⁸² Luukko 1981, 174. Av bolagets 21 aktier tecknades tre av madame Beata Bladh, två av Johan David Cneiff, två av viceborgmästaren Henrik Pipping, en och en halv av handelsmannen Johan Bladh, en halv av länskamrer Johan Stillman samt en halv av skräddaren Israel Hedman.

⁴⁸³ Som jämförelse kan man ta den lön som Basilier skulle ha fått om han hade blivit anställd som provinsialschäfer. Årslönen skulle då ha varit 200 daler silvermynt. Dessutom skulle Basilier ha haft rätt till tjänstebostad eller en årlig ersättning på 100 daler silvermynt om han valde att bo på sin egen gård. I tillägg skulle han ha fått 70–100 daler i respengar. Se Westerlund 1988, 62–64.

⁴⁸⁴ RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759.

kopparmynt per styck, och detta ledde slutligen till att Johan Bladh d.y. blev ägare till företaget.⁴⁸⁵

I Nykarleby kunde Friedrich Basilier verka som en självständig schäfer utan de problem och kringskurna möjligheter som hans ställning i det tidigare företaget hade inneburit. Nya svårigheter uppenbarade sig dock på en annan front, nämligen inom familjelivet. Livet på Drakabacka hemman verkar inte ha varit en renodlad familjeidyll. Basiliers svärmor Catharina Asplund berättade att det rådde osämja mellan henne och Basilier. Hon sade att Basilier hade agat barnen mot hennes vilja, men detta bestred Basilier. Han ville i stället visa på andra orsaker till osämjan dem emellan; de hade bl.a. haft olika tankar om hushållningen, påstod Basilier. Dessutom poängterade Basilier att de hade olika åsikter i religionsfrågorna. Han hade bl.a. försökt få sin svärmor att gå i kyrkan och lyssna till predikan, men dessa församlingslivets grundkomponenter hade inte väckt hennes intresse.⁴⁸⁶

3 Från tobaksodling till teologi: Basilier som separatist

Efter sin ankomst till Finland blev Basilier föremål för myndigheternas intresse. Basiliers vägran att avlägga trohetsed åt konungen föranledde de världsliga myndigheterna att i augusti år 1749 skriva till konsistoriet och be prästerna om hjälp för att utreda vad denna edsvägran kunde bero på.⁴⁸⁷ Vid biskopsvisitationen i Nykarleby den 19 februari 1751 ville visitator utreda saken. Basilier anförde Matt 5:34–37 och Jak 5:12 som bevis på att

⁴⁸⁵ Luukko 1981, 174–175. Johan Bladh blev senare känd som en gynnare av väckelseledaren Anna Rogel som verkade under Bladhs beskydd i staden under några års tid fr.o.m. år 1774. Se Luukko 1981, 607–608.

⁴⁸⁶ RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759.

⁴⁸⁷ Akiander 1857, 144–145.

Bibeln förbjuder alla slags eder.⁴⁸⁸ Biskopen förklarade för Basilier att dessa ställen inte enligt kyrkans vedertagna ståndpunkt skulle tolkas på detta sätt. Biskopens exegetiska auktoritet ledde dock inte till en ändring hos Basilier. Därför gav visitator honom en "alfvarlig varning och förmaning, jämte tilönskan af Guds Nåd til Uplysning och Omvändelse".⁴⁸⁹

Inte heller de lägre prästernas senare verkställda förhör och av dem givna förmaningar förmådde göra intryck på Basilier som stod fast vid sin edsvägran. Basiliers separatistiska åsikter ledde sedan till att konsistoriet ville förhöra honom noggrannare. I sitt brev till prosten Jacob Haartman i Vörå den 19 november 1755 meddelade konsistoriet att Haartman tillsammans med vicepastorn i Lappo Isaak Lithovius samt kapellanen i Nykarleby Johan Remahl skulle verkställa förhör med Basilier och hans hustru Beata Nordman.⁴⁹⁰

Basilier skrev på prästerskapets uppmaning ett skriftligt utlåtande på sex sidor i vilket han behandlade sina åsikter om olika trosfrågor. Detta utlåtande undertecknades även av Basiliers hustru Beata Norman. Om dopet ansåg Basilier att det var instiftat av Jesus Kristus. Trots att Bibeln enligt Basilier inte omnämnde barndopet var Basilier redo att acceptera barndopet med hänvisning till Jesu ord till apostlarna angående barnen. De

⁴⁸⁸ Det är oklart om Basilier har haft någon teologisk inspirationskälla som kan ha lett honom till att förkasta alla eder. Basilier angav att han hade haft tillfälle att bekanta sig med den s.k. Berleburgska Bibeln (se SRA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759), en bibelutgåva med kommentar vers för vers. Berleburgska Bibeln gillades i allmänhet av radikalpietisterna men den gav inget nämnvärt stöd åt Basiliers edsvägran och hans tolkning av de i fallet aktuella bibelverserna. Se t.ex. Berleburgska Bibeln 1735, 46. Berleburgska Bibelns kommentar fäster snarare uppmärksamhet vid det viktiga med att undvika lättsinniga och dåligt övervägda eder. Bland de finländska separatisterna var det Jacob och Erik Eriksson som förkastade alla eder. Se t.ex. Loimaranta 1940, 224. Om Berleburgska Bibeln se Köster 1998, 108–111.

⁴⁸⁹ NKA Biskopsvisitationsprotokoll den 19 februari 1751.

⁴⁹⁰ Akiander 1857, 168–169.

separatistiska tankarna skymtade i bakgrunden då Basilier ställde sig skeptisk till ett dop som förrättades av en ogudaktig präst. Samma skepsis inför ogudaktiga präster kom till uttryck i Basiliers tankar om predikoämbetet. Om nattvarden skrev Basilier i bibliska ordalag med hänvisning till bl.a. Luk 22:15. Vidare skrev Basilier om sin idealbild av nattvarden som en kärleksmåltid i något enskilt hus. De kyrkliga kraven på ceremonier omintetgjorde enligt Basiliers uppfattning denna typ av nattvard. Basiliers tankar om nattvarden kulminerade i redogörelsen för en andlig nattvard i vilken "Herren af Nåd behagar med sin ande [...] inkomma i våra hiertan att hålla nattvard han med oss och vij med honom".⁴⁹¹

En del av dessa tankar väckte antagligen förargelse hos Basiliers motståndare bland prästerna. Prästerskapet förberedde noggrant sina teser mot separatisterna, och konsistoriet författade ett omfattande betänkande angående alla kända och angivna separatister i Österbotten. I detta betänkande av den 31 maj 1758 behandlade konsistoriet även Friedrich Basilier. Han räknades bland de s.k. *incorrigibla* separatisterna.⁴⁹² "Till samma hårdnackade separatisters hop räknar presterskapet nästnämnde C. Asplunds måg Friedrich Basilier, ehuru han med finare intriger lärt spela sin rôle än någon af de andra sepratisterne."⁴⁹³ Denna skicklighet tog sig enligt prästerskapet uttryck i att Basilier "spelar en tvefaldig person, först, som vore han en regulier orthodox, i det han icke skall förkasta barnadopet, nattvarden, den offentliga gudstjensten och våra eljest oskyldiga kyrkoceremonier, och sedan en nitisk separatist, medelst det, att han sätter våra Christendoms pligter, i anseende till våra trosartiklar, hvad i synnerhet den offentliga gudstjenstens, Herrens hel. Nattvard och det mera angår, så starka hinder och bommar, att man honom icke mera för samma orthodoxa igenkänna kan, som han

⁴⁹¹ RA Acta ecclesiastica 119 Basiliers brev till Jacob Haartman (utan datum).

⁴⁹² Akiander 1857, 203.

⁴⁹³ Akiander 1857, 219.

sig gifvit ut före.”⁴⁹⁴ Prästerna utnyttjade även Basiliers vistelse i Wärmdö som ett argument mot honom. I betänkandet beskrivs Basilier som en ”*Wärmdö separatist*”⁴⁹⁵, vilket genast för läsarens tankar till det erikssonska samfundet på orten. Faktum är dock att Basilier hade flyttat bort från Wärmdö redan innan flyktingarna återvände till Sverige och slog sig ned i Wärmdö (se kapitel 2). Det verkar som om prästerna skulle med avsikt ha använt Basiliers koppling till Wärmdö för att svartmåla honom trots att hans vistelse där hade ägt rum innan samfundet hade slagit sig ned där. En annan sak är att Basiliers edsvägran kunde peka på ett samröre med Erikssönerna, men några tydligare indicier finns inte.

Efter dessa framstötter från de kyrkliga myndigheternas sida tog de världsliga myndigheterna vid. I januari 1759 anordnades förhör i Nykarleby rådstuga där hovrättens representant, länsman Eric Appelqvist från Lillkyro på hovrättens befallning försökte komma på det klara med de lokala separatisternas förhållanden. Som vittnen mot separatisterna framträdde några f.d. pigor som tidigare hade tjänat på Drakabacka hemman men sedan gift sig och flyttat bort. Dessutom framträdde andra vittnen, bl.a. vicepastorn Johan Remahl samt lantmätaren Filmer. Basilier var med bland de till förhör kallade separatisterna. Anklagelse-listan mot honom var lång: enligt vittnesmålen hade han gjort sig skyldig till dryckenskap, olaglig brännvinsförsäljning, svordomar, slagsmål och sabbatsbrott.⁴⁹⁶ Basilier avvisade prästernas vittnesmål med hänvisning till en tvist som han ”å egen och sina grannars vägnar, giordt [...] anhängig om en Laxpata⁴⁹⁷ som under kyrckioherdebohet [...] obehörigen skall nyttjad blifvit”.⁴⁹⁸ Denna tvist om en laxpata gjorde enligt Basiliers åsikt

494 Akiander 1857, 219–220.

495 Akiander 1857, 215.

496 RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby januari 1759 *passim*.

497 Fångstmedel för laxfiske (fi. *lohípató*).

498 RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari.

prästernas vittnesmål mindre trovärdigt. Det tidigare tjänstefolkets vittnesmål berodde enligt Basilier på ovänskap och illvilja. Trots den långa listan av brott som Basilier anklagades för var man tvungen att konstatera att han inte tidigare hade blivit lagförd för några brott.

Anklagelserna om fylleri och slagsmål kan eventuellt ställa Basiliers andliga liv i en tvivelaktig dager. Har vi verkligen att göra med en man som drevs av äkta religiösa motiv, eller var hans separatism endast ett spel som hade yttre religiösa förtecken men vars substans innerst inne var av helt annan natur? Basilier verkade i varje fall vara intresserad av religiös litteratur. Vid förhöret i januari 1759 medgav Basilier att han ägde några av de bland separatisterna vanliga böckerna, bl.a. Bibeln och Arndts⁴⁹⁹ *Sanna kristendom*. Dessutom hade han Bromleys⁵⁰⁰ *Vägen till hvilosabbaten* i sin ägo. Detta litterära intresse pekar på att Basiliers motiv nog borde ses som genuint religiösa. Basiliers egna uttalanden styrker denna uppfattning. Den andliga litteraturens betydelse för separatismen tangerar även rörelsens ekonomiska aspekter. *Thet fördolda lifwet med Christo i Gud*, som lästes under Catharina Asplunds sammankomster på Drakabacka, var en bok som enligt Christer Ahlberger förde fram ett budskap om *försakelse*.⁵⁰¹ En förlängning av Ahlbergers presentation kunde innebära att försakelse var lika med arbetsamhet och att arbetsamhet ledde till en gynnsam ekonomisk utveckling. *Thet fördolda lifwet med Christo i Gud* presenterar dock en åskådning i vilken kontemperation och mystik får en överordnad ställning i förhållande

⁴⁹⁹ Om Arndt se t.ex. Olsson 1943; Holmgren 1948; Nordstrandh 1951; Jarlert 1999; Laasonen 1999.

⁵⁰⁰ Om Bromley se Laine 2000a, 179–189 och Laine 2000b, 35–41. En finsk handskriften översättning av *Vägen till hvilosabbaten* finns i SKS KIA Pohjanmaan mystikot (Tie Lepo Sabattihin).

⁵⁰¹ Ahlberger 1988, 147. Ahlberger verkar dock inte själv ha konsulterat boken utan nöjer sig med det som andra har skrivit om Louvigni.

till arbete och världsliga angelägenheter.⁵⁰² Separatisternas företagsamhet framstår härmed i ett kontrastförhållande till den av mystiken färgade litteraturen.

Undersökningen i Nykarleby kom även in på andliga frågor. Då Basilier blev tillfrågad varför han hade börjat avhålla sig från nattvarden svarade han at det berodde på det stora missbruket av denna måltid. Han sade sig nog ha varit en gång till nattvarden i St. Jacobs församling i Stockholm en kort tid innan han flyttade till Värmdö.⁵⁰³ Nattvardsvägran var inte det enda problemet som kom upp till behandling. Myndigheterna ville även försäkra sig om att Basilier inte hade läst förbjuden andlig litteratur. Handlingens tyngdpunkt oscillerade mellan andligt och

⁵⁰² Louvigni anför Jesus som exempel: "Han blef i sit stånds ringhet, ther han uti födder war, och gjorde intet, som til syna worde märkwerdigt." I stället valde Jesus enligt Louvigni "en jemn öfning uti ödmiukhet, förachtelse, stillatigande och djup förnedrings lefnad." Vad världsliga sysslor beträffar, ansåg Louvigni att "Gud wil hålla mig helt sydslosatt med sig sielfom, helre än med thenna werldenes beställningar." Louvigni konstaterar att "wi fly för fattigdom och et förachteligt stånd, af fruchtan, at wi skulle ther wara androm onyttige: men wi worde oss sielfom rett gagnelige, ther wi ... wende oss fulleliga til Gud." Vidare skriver Louvigni att "werlden wet intet hwad thet är, lefwa in dragen och giömd i Gud; hon menar, man gör intet gagn, tå man intet handterar utwertes sydslor; hon såge gerna, at wi altjemnt worom förhindrade med något, och tilbjuder oss under tiden rett goda lägenheter och embeten." Louvigni kommer fram till att t.o.m. skenbara försummelser inom den världsliga sfären kan ursäktas om man har sysselsatt sig med kontemplativa andliga övningar: "Om så hende at jag förgåte ena gerning, then man wentat på, at jag göra skolat; och man tiltalte mig theröfwer, så kunde jag fritt säga: 'jag hafwer warit i et selskap, som jag ingalunda kunde lemna; jag will bestellat en annan gång.' Min mening är tå: jag har warit i the tre Guddomeliga Personerna selskap, hwilket jag icke welat öfwegifwa för alla werldenes sydslor. Spör mig någon til: hwar hafwer tu warit hela thenna föremiddagen, at man intet fått se tig? tå swarar jag: hemma (chez moi), ther hade jag något at göra, som war rett wigtigt. O! tu min siäl, hwar finnes någon wigtigare sydsla än at stå uti wörsam förundran öfwer thes himmelska Fadrens herrligheter, och at hwila i hans sköte?" Se Luovigni 1742, 52–53, 56, 58–59.

⁵⁰³ RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759.

världsligt: dryckenskap och slagsmål var anklagelser av mera världslig natur, medan svordomar och sabbatsbrott hörde till den andligare avdelningen. Dock kunde man applicera ett andligt perspektiv på alla Basiliers brott. Undersökningen ledde slutligen inte till några definitiva konklusioner, och ingen klarhet nåddes i fallet. Hade Basilier verkligen gjort sig skyldig till alla brott som han anklagades för?

I det långa loppet kom prästerna i varje fall på det klara med att Friedrich Basilier hyste separatistiska åsikter angående nattvar den och gudstjänsten samt predikoämbetet. Basilier klassificerades av konsistoriet som en av de farligaste separatisterna i Österbotten. Hurdana konsekvenser hade denna status som separatist för Basilier? Det finns inga tecken som skulle peka på att Basiliers separatism skulle ha lett till rättsliga konsekvenser. Som fallet var med de andra separatisterna, verkade även Basilier kunna dra nytta av att hovrätten bemötte separatisterna på ett mildare sätt än domkapitlet hade önskat. Dock hade Basilier redan genom sin edsvägran dragit på sig konsekvenser av ekonomisk art. Vägran att avlägga den krävda trohetseden hade lett till att han inte kunde motta befattningen som provinsialschäfer. I och med detta val visade Basilier att hans separatism inte var någon lättvindig religiös nyck. Att gå miste om en lockande tjänst pga. religiös övertygelse var den punkt där Basiliers ekonomiska och religiösa aktiviteter korsade varandra på ett dramatiskt sätt. Då Basilier inte kunde motta den tilltänkta tjänsten blev han tvungen att söka sin lycka utanför den fördelaktiga position som denna tjänst kunde ha erbjudit. Basilier valde dock att stanna inom de verksamhetsområden där hans främsta kompetens låg, nämligen fåruppfödning och tobaksodling.

Basilier var inte ensam om att sysselsätta sig inom dessa näringsgrenar. Man kan ana konturerna av någon slags konkurrens, eller åtminstone förutsättningarna för en konkurrens mellan Basilier och andra tobaksodlare och fåruppfödare då man läser om kapellanen Israel Reinius verksamhet inom dessa branscher. Reinius var en av de präster som hade fått i uppdrag att motarbeta separatismen, men samtidigt var han också verksam inom

samma näringsgrenar som en av hans viktigaste motståndare, schäfern Friedrich Basilier. Israel Reinius hade haft framgång med sin tobaksodling och uppfödandet av spanska får, men hans fröförbättringsförsök och potatisodling hade inte lett till lika goda resultat.⁵⁰⁴ Det är svårt att avgöra om det verkligen existerade ett konkurrensförhållande mellan Basilier och Reinius och om detta eventuella konkurrensförhållande kunde ha påverkat konflikterna inom den religiösa sfären. Det är i varje fall intressant att notera de tendenser till ekonomisk innovation som fanns bland både separatisterna och deras motståndare.

Sammanfattningsvis kan man säga att de religiösa aktiviteterna hade en avgörande verkan på Basiliers situation inom den ekonomiska sfären. Det var först och främst hans vägran att avlägga den krävda ämbetseden som fick avgörande konsekvenser för honom. Denna edsvägran pekar också på att religionen var det primära för Basilier: han var färdig att göra uppoffringar för sin religiösa åskådnings skull – eller såsom han uttryckte saken vid ett förhör – det rörde sig om en samvetsfråga och en "öfvertygelse han ur den heliga skrift hämtat".⁵⁰⁵ Separatisternas övriga litteratur var också full av exempel där man pekade på faran med att sträva efter världslig framgång. I stället skulle man välja försakelsens väg.⁵⁰⁶

⁵⁰⁴ Suolahti 1927, 311. År 1746 hade Reinius ca 50 finulliga utländska får. Se Alanen 1949, 149–150.

⁵⁰⁵ RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 29 januari 1759.

⁵⁰⁶ Se t.ex. Louvigni 1742, 52–59. *Mose och lambsens wisor* innehåller samma slags kritik mot världsliga ambitioner: "O Äregirighet! all' lasters Mor och källa, Tu kant en wälment själ bedra..." Pietisterna fick ingen tröst av det som världen kunde erbjuda. I stället fäste man blicken på det himmelska: "Bort werld! tin flärd kan mig ej glädja; Tu ger mig ingen kraftig tröst." Andra tydliga fördömanden av världen och dess fåfängligheter finns t.ex. i följande verser: "Fåfängligt är alt hwad som werlden skänker, Ehuru thet för köttens ögon blänker; Gull, ära, höghet, wällust och beröm! The Kunga-spiror, kronor, tig-

Vad beträffar de ekonomiska affärernas inverkan på Basiliers religiösa aktiviteter, är det svårare att skönja några kausala samband. Dock framträder konturerna av ett möjligt konkurrensförhållande mellan Basilier och kapellanen Israel Reinius inom får-uppfödning och tobaksodling. Det är svårt att säga om detta eventuella konkurrensförhållande kan ha haft verkningar på de religiösa konflikterna.

4 Ekonomiska problem

Basiliers brev till landshövdingen

I sitt brev till Österbottens landshövding den 28 mars 1768 beskrev Friedrich Basilier den utveckling som han hade genomgått som hemmansägare. Drakabacka hemman i Nykarleby hade först varit i Basiliers svärfars, länsmannen Lorenz Nordmans, besittning under åren 1713–1737. Efter Nordmans död hade Catharina Asplund varit hemmanets ägare fram till år 1747 då Basilier övertog hemmanet.⁵⁰⁷ Basilier var tvungen att satsa en ansevärd summa pengar på hemmanets uppbyggande samt förbättringen av åkrar och ängar. Han verkade inte vara ensam om att kämpa med ekonomiska svårigheter. Enligt Basiliers berättelse hade hans grannar också råkat i skuld till kronan men de hade fått olika slags eftergifter. Basilier yrkade på att bli jämlikt behandlad så att han skulle få åtnjuta samma slags eftergifter som hans grannar hade fått då de hade haft svårigheter med sina kronoskulder.⁵⁰⁸

garstafwen, När ägaren blir lagd i tysta grafwen, Är alt en dröm.” *Mose och lambsens wisor* 1823, 217, 219, 344.

⁵⁰⁷ Olsson 1997, 61. Nordman hade år 1713 köpt hemmanet av änkan Brita Hoffrenia. Norman hade också ägt Nygårds hemman i Kyrkoby. Det var ett hemman på 5/8 mantal och Norman var dess innehavare mellan åren 1727 och 1737. Se Olsson 1997, 50.

⁵⁰⁸ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 1. De österbottniska bönderna hade ganska allmänt svårigheter med att betala sina skatter, och att stå i skuld till kronan var inte ovanligt. Den tunga skattebördan

Brevet till landshövdingen remitterades till kronobefallningsmannen Johan Strömmer och häradsskrivaren Löf så att landshövdingen kunde inhämta deras utlåtande. Strömmer skrev i sitt utlåtande "at Basilier sedan des till tråde till Drakabacka hemman åhr 1747, med utmärkt trägenhet [...] uprättat samma hemman både til upbyggnad och ägornas häfd".⁵⁰⁹ De stora investeringarna hade enligt Strömmer lett Basilier i en så svår ekonomisk situation att "Basiliers Lösören ther före kort sedan måst utmätning undergå, och sedan ther med vid sidst tillstundade hösteting hinner lagligen förfaras, varda föryttrade till mäst biudande".⁵¹⁰ Strömmers konklusion var att Basiliers ansökan skulle beviljas och att han på detta sätt skulle undsättas i sin ekonomiska nöd. Carl Reinhold Löf var av samma åsikt. Löf gav dessutom Basilier beröm för hans "förnuftiga hushållning" på hemmanet och yrkade på eftergifter för Basilier.⁵¹¹ Trots dessa utlåtanden avslag landshövdingen Basiliers ansökan. Landshövdingen hänvisade till den rådande "Estats Bristen" och skrev att han inte kunde "tillåta någon minskning uti Kronans Räntor och inkomster".⁵¹²

Efter detta avslag gick Basiliers ärende vidare till kammarkollegiet. Basilier ville göra kammarkollegiet veterligt att han inte hade kommit på det klara med varför han inte hade blivit bönhörd "emedan andra af [hans] Byemän som stadnat i någon Crono-rest, oemotsägeligen niutit den förmån som [han] ock sökt".⁵¹³ Med hänvisning till den tidigare nämnda "Estats Bris-

ledde under 1750-talet enligt E.O.Runebergs samtida uträkningar till att jordbruket kunde vara förlustbringande: efter alla skatter och utgifter stod bonden djupt skuldsatt. Det österbottniska beskattningssystemet omorganiserades på flera punkter, men icke desto mindre kom det flera kollektivt gjorda besvär till myndigheterna från olika österbottniska socknar under 1760- och 1770-talen. Se Alanen 1987, 437–439, 454–455.

⁵⁰⁹ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 2.

⁵¹⁰ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 2.

⁵¹¹ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 3.

⁵¹² RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 5.

⁵¹³ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 6.

ten" skrev Basilier att han omöjlig kunde "fylla en slik Brist, då andra ifrån deltagande deri blifvit befriade".⁵¹⁴ Basilier vände sig alltså till kammarkollegiet i hopp om att bli bönhörd och han klagade dessutom över att Strömmers och Löfs utlåtanden inte hade beaktats. Basilier ville att landshövdingen skulle bli ombedd att låta de högre myndigheterna ta del av Strömmers och Löfs utlåtande. Dessutom ville Basilier att landshövdingen skulle ange sina skäl till att han inte hade beaktat dessa utlåtanden. Sedan begärde Basilier anstånd med tvångsauktionen av sitt lösöre tills kollegiets beslut hade kommit så att han inte skulle bli alldeles ruinerad.

Konfliktens brännpunkt verkade ligga i Basiliers och landshövdingens förhållande. Basilier beskyllde landshövdingen för att ha "förvillat" hans ansökan⁵¹⁵ medan landshövdingen förklarade för kammarkollegiet sina synpunkter. Landshövdingen skrev att de som i skattläggningen hade fått högre mantal inte i efterhand behövde betala extra skatt för den tid som mantalet hade varit lägre. På motsvarande sätt fick inte heller de vars mantal tidigare varit högre någon återbetalning.⁵¹⁶ Landshövdingen framförde åter sitt argument om Basiliers fall som ett farligt prejudikat om man gjorde några eftergifter.

Basiliers brev till konungen

Friedrich Basilier skrev den 8 februari 1770 till konung Adolf Fredrik. Besvärsskriftens huvudsakliga mål var att Basilier ansökte om eftergift för sina kronoskulder då hans tidigare ansökningar hade blivit avslagna. Han klagade dessutom över att ha blivit ansedd som ståndsperson⁵¹⁷ trots att han enligt sin egen

⁵¹⁴ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 6.

⁵¹⁵ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 7.

⁵¹⁶ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 8.

⁵¹⁷ Jag följer Sten Carlssons definition av ordet ståndsperson. Carlsson förklarar ordet på följande sätt: "Ordet ståndsperson kom alltså liksom i tyskan att beteckna en person, som höjde sig över de breda folklagen. Såväl adliga som ofrälse personer inrymdes i begreppet. Adeln sökte stundom dra en gräns

mening borde betraktas som bonde.⁵¹⁸ Kronoskulden på 173 daler 15 öre silvermynt ansåg Basilier ha sitt ursprung i att han hade blivit beskattad för 1/6 mantal mera än egentligen borde ha skett. Basilier pekade på förändringen från 7/12 mantal till 5/12 mantal som ägde rum vid skattnöjningen⁵¹⁹ år 1760 och orättvisan av att tidigare ha blivit beskattad för 1/6 mantal som han aldrig hade besuttit. Vidare tyckte sig Basilier märka en klar ojämlikhet i myndigheternas förfaringssätt. "Dock vet jag intet hvarföre jag så betungas, och ehuru högvälborne herr Landshövdingen nogsamst vet at åtskilliga i bemelta denna by fått afskrifning straxt efter skattnöjningen, på åhr 1760, för den Kronorest de stadnat uti"⁵²⁰ Basilier förundrade sig över att landshövdingen trots detta ville göra gällande att fallet skulle bli ett farligt prejudikat om Basilier fick eftergifter. Sin egen duglighet underströk Basilier genom att berätta hur han "aldeles ånyo måstat uppbygga" hemmanet som "lutade til ödeläggning".⁵²¹ Allt detta hade kostat Basilier stora ansträngningar och mycken möda. Ef-

mellan sig själv och de 'nedrigare' eller 'ringare' ståndspersonerna, men denna terminologi vann inte hävd. Det vanliga blev i stället, att man använde uttryck av typen 'adeln, prästerskapet och andra ståndspersoner'. [...] Man kunde emellertid också tala om 'adel, präster, borgare och andra ståndspersoner'. Det ansågs tydligen inte alldeles klart, om borgarna hörde till ståndspersonerna." (Carlsson 1973, 18). På landsbygden var det ofta livsstilen och klädseln som skilde ståndspersonerna från bönderna. En person som gick klädd i klädesrock ansågs vara en ståndsperson medan de som gick klädda i vadmal var bönder. Bland bonderiksdagsmännen var "puder, vagn och chaise" tecken på att personen i fråga var en ståndsperson. Namnskicket var ytterligare en indikator: en ståndsperson hade i regel ett släktnamn, medan bönderna nöjde sig med patronymikon (Carlsson 1973, 20).

⁵¹⁸ Om skatter av denna typ se Alanen 1987, 464–466.

⁵¹⁹ Om skattnöjningen se Alanen 1987, 448–453. Storleken av Basiliers hemman kan ställas i relation till det faktum att det kring år 1760 fanns 130 7/12 mantal och 1575 mantalsskrivna personer i Nykarleby socken. Se Alanen 1987, 454.

⁵²⁰ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Friedrich Basilier till konungen den 8 februari 1770.

⁵²¹ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Friedrich Basilier till konungen den 8 februari 1770.

ter dessa orationer kom Basiliers slutplädering. Han anhöll om eftergift för den totala summan på 287 daler 15 öre silvermynt som han var skyldig åt kronan. Denna summa innehöll enligt Basiliers beräkning både den tidigare nämna skulden på 173 daler 15 öre silvermynt samt 114 daler silvermynt i extra utgifter som krävdes av ståndspersoner.⁵²² Om hans ansökan inte beviljades skulle det medföra hårda konsekvenser för hans ekonomi, menade Basilier. Han skrev att "I annor händelse ser mig et öde förestå, att blifva utblåttad genom execution [dvs. genomförande av myndighetsbeslut, t.ex. utmätning] så wähl som många andra i detta usla lands stora penninga brist".⁵²³

Kammarkollegiets brev till konungen

Kammarkollegiet skrev den 27 november 1772 till konungen om Basiliers besvär som konungen hade remitterat till kammarkollegiet. Kollegiet påpekade att det redan den 22 juli 1769 hade fastställt landshövdingens beslut enligt vilket Basilier skulle betala sin kronoskuld. Dessutom var kammarkollegiets åsikt att Basiliers besvär var obefogat eftersom Basilier redan innan hemmanets förändring utan svårigheter kunnat betala skatt för 7/12 mantal. Hans tidigare förmåga att prestera skatteutgifterna såg kollegiet endast som ett tecken på att förändringen varit mindre nödig, vilket enligt kollegiets åsikt följaktligen kunde rättas. Kollegiet pekade vidare på de risker som förändringar av mantalen medförde. "Flerastädes, där förmedlingar [dvs. förändringar av mantalen] existerat, Eder Kongl. Majt. och Kronan

⁵²² Basilier kunde uppvisa noggranna beräkningar över differensen mellan utgifter som han skulle ha betalat som bonde och de utgifter som han hade varit tvungen att betala som ståndsperson. Denna differens var just 114 daler. Se RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 9. Den extra skatt som härrörde sig från det större mantal för vilket Basilier och Nordman tidigare hade skattats var 173 daler 15 öre 22 penningar. Se RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 4.

⁵²³ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Friedrich Basilier till konungen den 8 februari 1770.

blifva alt för mycket lidande”, skrev kollegiet.⁵²⁴ För övrigt hade kollegiet inget att tillägga till det beslut som Basilier hade överklagat. Kammarkollegiets motiveringar verkar ha övertygat konungen, och efter att ärendet hade föredragits i rådet fick kammarkollegiet den 1 mars 1773 slutligen konungens bifall till sitt utlåtande. Friedrich Basiliers försök att klara sig ut ur sitt ekonomiska trångmål hade alltså slutligen gått om intet.

Hur förhåller sig då bilden av Basilier till de självständiga och företagsamma bönderna inom den senare pietismen? Basilier hade visat stor företagsamhet i och med att han hade kommit till Österbotten för att försöka sig på tobaksodling och fåruppfödning. Basilier skrev följande om sin verksamhet: ”jag uppå mina vågade försök, at Tobak uti Österbotns kalla Climat hade framgång, då man med försiktighet dermed umgicks”.⁵²⁵ Basiliers företagsamhet hade alltså krönts med ett visst mått av framgång. Ändå hade de ekonomiska ansträngningarna lett till att han var på ruinens brant och tvångsauktionen stod inför dörren. Summan av all företagsamhet omintetgjordes uppenbarligen av konungens slutliga avslag på Basiliers ansökan om skattelättnad. Basilier hade dock i varje fall visat att han var mycket energisk till sin läggning: han hade gått igenom hela myndighetshierarkin med början från landshövdingen ända fram till konungen i akt och mening att göra sig hörd. Trots att allt detta inte gav önskat resultat var själva processen redan i sig ett tecken på att Basilier var målmedveten och företagsam till sin läggning.

En intressant ingrediens i dramat är frågan om ståndstillhörighet. Basilier ansåg att han felaktigt hade blivit betraktad som ståndsperson och att han i beskattningsavseende egentligen borde ses som bonde. Som argument framförde Basilier bl.a. att han ”aldrig beklätt någon Publique tjänst, utan allenast bebodt et

⁵²⁴ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Kammarkollegium till Kung. Maj:t den 27 november.

⁵²⁵ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 6.

Bonde hemman”.⁵²⁶ Det hela kunde eventuellt ses som ett tecken på vinningslystnad: Basilier hörde kanske hemma i de högre samhällsskikten men han ville medvetet undervärdera sig själv och sälla sig med landsbygdens allmoge för att erhålla skattelättnader. Dock bör man notera kontexten när det gäller Basiliers argumentering. Trots alla sirliga formaliteter och underdånighetsbetydelser var det så att Basilier förde fram sin sak med envetenhet och självsäkerhet inför rikets högsta instanser. Att han ville bli betraktad som bonde kunde naturligtvis bero på därmed förknippade ekonomiska fördelar, men Basilier hävdade dock sin jämlikhet med de andra bönderna då han krävde samma fördelar som hans grannar hade erhållit. Då Basilier identifierade sig som bonde var det uppenbarligen ett tecken på positiv självkänsla och yrkesstolthet. Man kan alltså med gott skäl konstatera att Friedrich Basilier var en tidig representant för den personlighetstyp som kom att känneteckna den senare pietismen, nämligen den framåtsträvande och självständiga bonden. Låt vara att Basilier stötte på stora svårigheter och att det hela ekonomiskt sett slutade illa för honom – ändå var det just en framåtsträvande entreprenörsanda kombinerad med stor självständighet som karakteriserade honom mitt bland alla motgångar.

År 1774 markerade en ändring i Basiliers status som hemmansägare. Det verkar som om de ekonomiska svårigheterna skulle ha lett till en hemmansklyvning: Drakabacka delades i två hemman, vardera på 5/24 mantal. Den ena delen innehades av Basilier och den andra av bönderna Erik Eriksson och Daniel Mattsson. Basilier hade den ena andelen av det ursprungliga hemmanet i sin ägo fram till sin död år 1786. Hustrun Beata Nordman (f.1726) levde betydligt längre än Basilier själv. Hon dog ”af ålderdom” år 1811.⁵²⁷ Vid det laget hade kontrollen över hemmanet råkat i främmande händer. De nya ägarna, bönderna Lars Andersson från Kronoby och Matts Carlsson Nix från Pedersöre,

⁵²⁶ RA Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229 Bilaga 7.

⁵²⁷ Olsson 1997, 61; NKA Döda i Staden och landsförs. 1730–1812.

flyttade år 1788 till Drakabacka och tog över verksamheten på hemmanet som skattades för 13/24 mantal.⁵²⁸

5 Separatisternas ekonomiska situation i jämförande perspektiv

Att Friedrich Basilier själv identifierade sig som bonde betydde det att han såg sig som en del av den separatistiska rörelsens numerärt dominerande socioekonomiska gruppering. I sitt betänkande den 31 maj 1758 nämnde konsistoriet 56 österbottniska separatister.⁵²⁹ Av dessa var 15 (27 %) bönder, 13 (23 %) tjänstefolk, 11 (20 %) icke-självägande bönder, 10 (18 %) hantverkare och 7 (13 %) ståndspersoner.

Som tabell 1 visar uppbyggdes den österbottniska separatismen kring några större hushåll där deltagarna var knutna till varandra genom släktskaps- eller tjänsteförhållanden. Tre större grupper framträder, nämligen de av Gabriel Ollila och Jakob Kärrmäki ledda hushållen i Laihela samt Catharina Asplunds och Friedrich Basiliers hushåll i Nykarleby. Till Ollilas grupp räknar jag även kronobonden Michel Bertilsson Palsi som var gift med Susanna Gabrielsdotter, dvs. Ollilas dotter, och var granne med Ollila. Alla tre hushåll hade jordbruket som grund-

⁵²⁸ Olsson 1997, 61–62.

⁵²⁹ Akiander 1857, 199–231. Denna uppräknings inkluderade alla österbottniska separatister som dittills hade blivit angivna. Könsfördelningen bland separatisterna var 55% män och 45% kvinnor. Antagligen var den separatistiska rörelsen numerärt större än vad konsistoriets betänkande förtäljde. Den av Abraham Achrenius ledda Esseseparatismen hade uppenbarligen behandlats separat, men denna rörelse hade redan avslöcknat. Detta faktum torde förklara varför endast tre separatister från Esse omnämndes i betänkandet. Utgående från dessa omständigheter kan man sluta sig till att separatismens understöd under olika tidsperioder antagligen hade varit bredare än denna kärngrupp på 56 personer. Då jag delade in separatisterna i socioekonomiska grupper följde jag Heikki Ylikangas indelningssätt enligt vilket hustrur och barn tillhörde mannens/faderns grupp om man inte kunde påvisa att de hade en självständig grupptillhörighet. Se Ylikangas 1979, 178.

näring: Gabriel Ollila var en självägande bonde medan Jakob Kärrmäki var landbonde på Israel Reinius kapellansgård.⁵³⁰ I jämförelse med Laihelaseparatisterna verkade folket på Drakabacka i Nykarleby ha varit relativt välbärgat, och Basiliers jordbruk var antagligen av en mera avancerad art. Även om Catharina Asplund, Friedrich Basilier och Beata Nordman alla räknas som ståndspersoner, var jordbruket ändå den näringsgren som gav dem deras levebröd.

⁵³⁰ Jakob Kärrmäki blev landbonde hos Reinius år 1727. Kärrmäkis andliga uppvaknande kom enligt Reinius uppgift kring år 1729. Själv beskrev Kärrmäki sig som en fattig person: "Minä olen yksi köyhä, asuva toisen miehen talos." Se Akiander 1857, 121, 131.

Tabell 1. Separatisternas geografiska fördelning samt släktskaps- och tjänsteförhållanden.

Laihela (32 separatister)

Gabriel Ollila

Maria Joachimsdotter (Gabriel Ollilas hustru)

Margreta Johansdotter (Gabriel Ollilas syster)

Susanna Johansdotter (Gabriel Ollilas syster)

Margreta Gabrielsdotter (Gabriel Ollilas dotter)

Anders Johansson (Gabriel Ollilas måg)

Susanna Gabrielsdotter (Gabriel Ollilas dotter)

Michel Palsi (Gabriel Ollilas måg och granne)

Anna Sigfridsdotter (Michel Palsis piga)

Matts Johansson (gift med Anna Sigfridsdotter)

Jakob Kärrmäki

Lisa Andersdotter (Jakob Kärrmäkis hustru)

Brita Jakobsdotter (Jakob Kärrmäkis syster)

Maria Jakobsdotter (Jakob Kärrmäkis syster)

Josef (Jakob Kärrmäkis son)

Johan (Jakob Kärrmäkis son)

Maria (Jakob Kärrmäkis dotter)

Lisa (Jakob Kärrmäkis dotter)

Susanna (Jakob Kärrmäkis dotter)

Maria Taskinen (Jakob Kärrmäkis piga)

Gustaf Öhman

Anna Alexisdotter (Gustaf Öhmans "lägrade qvinsperson")

Israel Josephsson

Jöran Hällgren

Johan Bullich

Abraham Mattsson

Johan Josefsson

Michel Josefsson

Carin Jakobsdotter

Margareta Jakobsdotter

Christina Johansdotter

Walborg Andersdotter

Nykarleby (10 separatister)

Catharina Asplund

Friedrich Basilier (Catharina Asplunds måg)

Beata Nordman (Catharina Asplunds dotter)

Erik Nordman (Catharina Asplunds son)

Olof Andersson (Catharina Asplunds dräng)

Margareta Johansdotter (Catharina Asplunds piga)

Karin Mattsdotter (Catharina Asplunds piga)

Christin Hansdotter (Catharina Asplunds piga)

Olof Claesberg

Gustav Gisselkors

Jakobstad (6 separatister)

Henrik Lind

Anders Nynäs

Johanna Ratke (Anders Nynäs hustru)

Jonas Kärrman

Erik Hedenqvist

Elisabet Degerman (Erik Hedenqvists hustru)

Esse (3 separatister)

Hans Borgmästare

Johan Mård

Isaak Jofs

Pedersöre (2 separatister)

Simon Brännbacka

Lars Raij

Vörå (2 separatister)

Henrik Willman

Johan Michelsson Backman

Lappajärvi (1 separatist)

Matts Ollila

På det hela taget kan man konstatera att flera av ståndspersonerna inom den separatistiska rörelsen stod i en utsatt position jämfört med sina gelikar utanför rörelsen. Rådman Olof Claesberg hade inte råd att betala de böter som han blev dömd till, utan sonade dem i stället med ett fängelsestraff. Johan Bullichs tillhörigheter såldes på auktion i Vasa och Friedrich Basilier stod inför samma öde. Basiliers ekonomiska trångmål hade verkningar på hela den separatistiska gruppen på Drakabacka. Rörelsens ståndspersoner stod på många sätt nära bönderna inom rörelsen. De idkade samma näring och en stor del av ståndspersonerna hade tydligen relativt ont om pengar. Gustaf Gisselkors var eventuellt ett undantag. Han var militär och det finns inga uppgifter som skulle tyda på att han hade ekonomiska svårigheter.

Många av separatisterna verkade alltså ha haft ekonomiska problem. Johan Michelsson Backman från Vörå är ytterligare ett exempel som förstärker detta intryck. Backman hade varit borgare i Jakobstad i 20 år. Sedan hade han "öfvergifvit den näringen och sitter nu inhyses på ett litet torp, där han icke hafver annat til at föda sig med, än bergningen af någon liten åkertäpp jemte det han därstädes kan underhålla en koo och några getter".⁵³¹ Denna nedgång i social status från borgare till agrarproletär var sannolikt en dramatisk vändning i Backmans liv. Trots alla motgångar var Backman en ståndaktig separatist och betraktades av konsistoriet som *incorrigibel*.

⁵³¹ RA Acta ecclesiastica Undersökningsprotokoll Nykarleby den 27 januari 1759.

Tabell 2. Incorrigibla och corrigibla separatister, avfällingar⁵³² samt bortflyttade eller döda separatister enligt socialgruppsstillhörighet.

	Incorrigibla	Corrigibla	Avfällingar	Bortflyttade/döda
Bönder	4	5	3	3
Landbönder, torpare	5	6	0	0
Tjänstefolk	4	0	7	2
Hantverkare	4	3	1	2
Ståndspersoner	2	1	1	3
Summa	19	15	12	10

En annan separatist som uppvisade både företagsamhet och misslyckanden var linvävaren Gustaf Öhman. Han var son till linvävaren Olavi Antinpoika från Limingo och hade som trettonåring år 1714 blivit bortrövad av den ryske kommandanten Ivan Paul Petri. Sedan återvände han till Vasa kring början av 1720-talet och ägnade sig åt faderns yrke. Han antog namnet Gustaf Öhman och år 1745 hade hans företagsamhet krönts med relativ framgång i och med att han fick manufakturrättigheter. Detta ledde till grundandet av ett ylle- och linneväveri i Vasa. Produktionen omfattade tre vävstolar och Öhman hade i sin tjänst en gesäll, två lärpojkar och en spinnerska. Manufakturens framgång var dock klen, och Öhman beskylldes för slarv. Så småningom började verksamheten tyna bort, och Öhman själv vistades mestadels på Ströms kronohemman i Södra Vallgrund. Detta hemman på $\frac{3}{4}$ mantal hade han tydligen skaffat sig som ett alternativ till det föga lönsamma väveriet. År 1755 fanns det ännu verksamhet vid väveriet, men manufakturen hade krympt till den grad att den snarast torde ha liknat en vanlig hantverkarverkstad. Verksamheten upphörde slutligen, och år 1762 fick en annan företagare ta emot privilegier och grunda en yllefabrik. Gustaf Öhman dog följande år. Som separatist var Öhman

⁵³² Jag använder ordet *avfälling* som en rent teknisk term. Med ordet avser jag en person som har valt att lämna den separatistiska rörelsen och jag tar inte ställning till detta val som en moralisk eller religiös handling.

ståndaktig, och de åtal som väcktes mot honom ledde inte till några straff.⁵³³

De separatister som höll fast vid sina ståndpunkter och stannade kvar inom rörelsen bildade en i många avseenden distinkt grupp som stod i motsatsförhållande till de separatister som lämnade rörelsen. Det är intressant att notera att en stor andel av dem som lämnade rörelsen var pigor och drängar. Sju av de tolv avfallingarna hörde till gruppen tjänstefolk. Bönderna förblev rörelsen trogna. Inga landbönder eller torpare (dvs. icke-självägande) lämnade rörelsen. I kategorin bönder (självägande) befann sig tre avfallingar, och dessa var bondsöner, inte egentliga gårdsägare. Kvinnorna hade en något större benägenhet att lämna rörelsen än männen – sju av tolv avfallingar var kvinnor. Detta innebär att könsfördelningen bland avfallingarna var omvänd i jämförelse med den totala undersökningspopulationen där männen dominerade med 55 % mot 45 %. Som en generalisering kan man notera att separatismen först och främst var böndernas och männens rörelse. Tjänstefolket lämnade så småningom rörelsen, och i Nykarleby vittnade pigorna mot sina tidigare arbetsgivare och meningsfränder.

Man kan fråga sig vilka faktorer som ledde fram till denna situation. Var det så att bönderna hade starka släktskapsband sinsemellan och att dessa band var en stadigare grund för lojalitet inom rörelsen? Kanske pigornas och drängarnas lojalitetsband började uppluckras då deras husbönder råkade i ekonomiska svårigheter och tjänstefolket kunde se fram emot en bättre framtid i någon annans tjänst. Å andra sidan kunde även familjeband visa sig vara ett otillräckligt skäl för en person att stanna kvar inom rörelsen. Eric Nordman lämnade rörelsen och flyttade bort från Drakabacka redan innan Friedrich Basilier anlände till Nykarleby.⁵³⁴ Sist och slutligen är det näst intill omöjligt att komma

⁵³³ Luukko 1981, 177–178, 272–275; Åkerblom 1941, 455–456.

⁵³⁴ RA Acta ecclesiastica 119 Jacob Haartmans och Isaac Lithovius redogörelse för konsistoriet januari 1758.

med säkra bedömningar angående de olika personernas motiv till att stanna kvar i rörelsen eller att lämna den. För en del kan det ha handlat om tro, teologi och religiösa upplevelser. För andra kan det ha handlat om släktskap, vänskap och personliga relationer medan det för några kan ha handlat om ekonomiska orsaker eller komplicerade kombinationer av flera av de ovan nämnda grunderna. Betydelsen av familjebanden bland väckelsefolk har poängterats av flera forskare. Maria Wallenberg Bondesson skriver om väckelsen i Delsbo och redogör för släktskapsförhållandena bland väckelsefolket. Andra exempel finner man hos Tom Ericsson och Börje Harnesk samt hos Hanne Sanders.⁵³⁵ Det gemensamma för dessa forskare är att de framhåller betydelsen av hushållet och familjen för väckelsen.

Ett vidare studium av avfällingarna visar att de flesta av dem inte hörde till de tre viktiga kärngrupperna som hade bildats kring Ollilas, Kärrmäkis och Asplunds/Basiliers hushåll. Som tabell 3 visar, kom sju av avfällingarna från Laihela. Endast en av dem, Susanna Johansdotter (Gabriel Ollilas syster), var knuten till de dominerande familjegrupperna i Laihela, men eftersom hon tjänade som piga, kan man anta att hon var i tjänst utanför sin hemgård. Denna distans kunde eventuellt förklara hennes utveckling och hennes val att lämna rörelsen. De övriga avfällingarna från Laihela var pigor och bondsöner som inte hörde till Ollilas eller Kärrmäkis gemenskap. En avfälling var bruksskinnaren⁵³⁶ Henrik Willman från Vörå medan de resterande fyra kom från Drakabacka hemman i Nykarleby. Detta faktum ställer Drakabacka, dvs. Asplunds och Basiliers hushåll, i ett kontrastförhållande till Ollilas och Kärrmäkis hushåll. Vad var det som gjorde Drakabacka annorlunda? Därifrån hade Catharina Asplunds son Eric Nordman flyttat bort och lämnat rörelsen. Tre pi-

⁵³⁵ Wallenberg Bondesson 2003, 205–208; Sanders 1995, 238–241, 317; Ericsson & Harnesk 1994, 160–161.

⁵³⁶ En skinnare var en person som beredde skinn eller tillverkade varor av skinn. Med bruksskinnare avsågs en skinnare som var anknuten till ett bruk; Henrik Willman var verksam vid Kimo bruk.

gor hade också tagit ett likadant steg. Om man jämför dessa pigor med Kärrmäkis och den till Ollilas grupp genom giftermål anknutna Michel Palsis tjänstefolk, kan man konstatera att pigorna på Drakabacka hade valt en helt annan väg. Vad kunde vara orsaken till detta?

Tabell 3. Incorrigibla och corrigibla separatister, avfällingar samt bortflyttade eller döda separatister enligt ort.

	Incorrigibla	Corrigibla	Lämnat rörelsen	Bortflyttade/döda
Laihela	9	10	7	6
Nykarleby	2	1	4	3
Jakobstad	3	2	0	1
Esse	3	0	0	0
Pedersöre	0	2	0	0
Vörå	1	0	1	0
Lappajärvi	1	0	0	0
Summa	19	15	12	10

Som redan tidigare har nämnts ryktades det om att atmosfären på Drakabacka var förgiftad av interna dispyter och personliga konflikter. Detta torde dock inte vara den enda möjliga förklaringen till den separatistiska gemenskapens upplösning på Drakabacka. Liknande påståenden om missämja hade framkastats om folket på Ollila hemman. Det sades att häftiga gräl skulle ha utbrutit där efter Gabriel Ollilas död.⁵³⁷ Trots detta höll sig folket på Ollila hemman kvar inom rörelsen. En klar skillnad framträder dock om man ser på Ollilas och Kärrmäkis sociala ställning i jämförelse med Asplund och Basilier. Gabriel Ollila var bonde och Jakob Kärrmäki var landbonde. Catharina Asplund och Friedrich Basilier var däremot ståndspersoner, även om Basilier nog ville se sig själv som bonde. Som jag redan tidigare nämnde hade Basilier verkat som inspektor på ett större gods. Redan detta satte honom i en överordnad position i förhållande till vanliga bönder. Basilier verkade fortfarande ha haft vanan kvar att uppträda myndigt och bryskt. Han kunde påskynda tröga arbetare på ett mindre vänligt sätt för att inte tala om mera handgripliga

⁵³⁷ Se Österbladh 1938, 37.

uttryckssätt när det gällde att tillrättavisa någon som hade gjort en rejäl blunder.⁵³⁸ Var det alltså så att Friedrich Basilier och Catharina Asplund egentligen representerade en sådan herrskapsmentalitet som i det långa loppet alierade tjänstefolket? Kanske livet på Ollilas och Kärrmäkis gårdar var mera egalitärt till sin natur. Eller var Friedrich Basilier fången av sin tidigare roll som inspektor och en hårdhänt och burdus person såsom anklagelserna om slagsmål och fylleri antyder? I varje fall visar sig Friedrich Basiliers roll ha varit kluven: å ena sidan levde han som en bonde och kämpade med ekonomiska svårigheter, å andra sidan betraktades han som ståndsperson och uppträdde eventuellt som en sådan.

Om Friedrich Basiliers kan man alltså sammanfattningsvis konstatera att han på många sätt representerade den typiska österbottniska separatismens socioekonomiska profil. Som bonde och man hörde han till den kärngrupp av separatister som höll fast vid sin övertygelse, kosta vad det kosta ville. De ekonomiska svårigheterna som han råkade ut för karakteriserade förutom hans personliga kamp för tillvaron även hela den separatistiska rörelsens situation i allmänhet. Samtidigt uppvisade Basilier avvikande drag i och med sin högre sociala status och sin yrkesbakgrund som inspektor. Det var just denna sammansatta och komplicerade rolluppsättning som kännetecknade Basilier: ståndsperson och bonde, religiös ivrare och hårdhänt hemmansägare.

⁵³⁸ RA Acta ecclesiastica 119 Undersökningsprotokoll Nykarleby den 31 januari 1759. Ur protokollet framgår att "Basilier bestridde sig varit drucken; men at han gifvit Gustaf Biggas en kindpust såsom af socknemännen tillsatt uppsyningsman öfver magazins byggnaden, har skedt derföre, at Biggas af vårdslöshet aldeles förskämt en [...] stock och giordt den onyttig". En annan karl "påmint han sig ei slagit, utan endast skuffat fram och skyndat på honom at dijt kalla herr Borgmästaren Brinck, det [han] ei skall velat åtlyda".

Sammanfattning

Perspektiv på den österbottniska separatismen

De fyra separatistledarna Catharina Asplund, Abraham Achrenius, Johan Bullich och Friedrich Basilier har ledsagat oss genom den österbottniska separatismens landskap. Nu är det dags att säga farväl och samtidigt göra en tillbakablick. Separatismens väg var ofta krokig och vind, och det andliga i väckelsen sammanvävdes med en rad andra motiv. Det visade sig att den separatistiska väckelsen var ett komplicerat fenomen. De som kom med i rörelsen engagerades på många olika plan i en verksamhet som förde dem in i en djupgående konflikt med den rådande samhällsordningen. Det handlade om maktspel och det handlade om apokalyptiska förväntningar. Enligt vissa synpunkter handlade det om mentala problem, och enligt andra synpunkter spelade sociala och ekonomiska förutsättningar in. Dock var det andliga hela tiden med i bilden. Separatismen var först och främst en religiös rörelse. Det var övertygelsens kraft som drev separatisterna fram i en kamp med mycket ojämna odds.

Makt

Hur kunde separatisterna hantera en situation där de konfronterades med myndigheternas överväldigande resurser och lagstiftningens bistra paragrafer? Då jag studerade Catharina Asplunds ställning som ledare för den separatistiska rörelsen i Nykarleby kartlade jag hennes position och den bas på vilken hon stödde sitt ledarskap. Catharina Asplunds ledarskap visade sig vara lokalt och centrerat kring det egna hushållet. Hon samlade omkring sig en kärngrupp av anhängare som hörde till hennes familj eller tjänstefolk. Catharina Asplunds hem på Drakabacka hemman fungerade som mötesplats för separatisterna i Nykarleby. Hennes ledarskap kännetecknades av kontinuitet och hon var den ledande separatisten i Nykarleby från rörelsens begynnelse till dess att rörelsen gradvis utslocknade.

Förutsättningarna för rörelsens fortlevnad i Nykarleby låg i de maktstrategier som Catharina Asplund utnyttjade. Den separatistiska rörelsen i Nykarleby utvecklades i skarp motsättning till de lokala prästerna. Catharina Asplund valde en konfrontationslinje i förhållande till prästerna i staden. Hon kunde verka som separatist genom att välja en kompromisstrategi i förhållande till domkapitlet. Hon blev sålunda inte fälld i hovrätten trots att domkapitlet talade för en landsförvisningsdom. Hovrätten valde en kooperationsstrategi gentemot Asplund, vilket kan ses som en följd av hennes lyckade val av maktstrategi. Studiet av maktstrategier aktualiserade också frågan om väckelsens natur. Jag fann det motiverat att poängtera maktperspektivets begränsningar. Catharina Asplunds och de andra separatisternas religiösa övertygelse var sist och slutligen en mäktig drivkraft bakom rörelsen medan maktstrategierna endast var ett instrument med vars hjälp Catharina Asplund försökte förverkliga sina målsättningar.

Att finna förklaringar till Nykarlebyseparatismens uppkomst visade sig vara en svår uppgift. Även om de sociala förklaringsansatserna inte ledde till några definitiva konklusioner om orsaks-sammanhang pekade de dock på flera relevanta faktorer i väckelsens sociala miljö. Även om dessa faktorer inte kan ses som förklaringar till rörelsen uppkomst är de relevanta om man vill förstå rörelsens utveckling och de skarpa motsättningar som uppstod mellan separatisterna och det övriga samhället.

Gemensamt för flera av de olika väckelserna i 1700-talets Finland var att den lokala befolkningens relationer med prästerna var ansträngda pga. Rättsprocesser mellan församlingsborna och prästerna. Detta var fallet även i Nykarleby. Myndigheternas skarpa reaktioner berodde i Catharina Asplunds fall på hennes nattvardsvägran och predikoverksamhet. Konfrontationsstrategin mot de lokala prästerna var också ägnad att göra dem fientligt stämda mot Asplund. Catharina Asplunds framgång som separatistledare hade sin grund i att hon skickligt utnyttjade en varierande arsenal av maktstrategier i förhållande till myndigheterna. Hon mötte de lokala prästerna i öppen konfrontation

medan hon valde att kompromissa inför de högre myndigheter-na. I tillägg var hon resursstark nog att kunna hävda sig socialt. Konflikten mellan separatisterna och de lokala myndigheterna blev total och omfattade allt från de religiösa åsikterna till ekonomiska tvisteämnen. Mitt i denna långdragna process med alla förhör och det ständigt överhängande hotet om rättsliga påföljder måste det sist och slutligen ha varit den djupa religiösa övertygelsen som drev Catharina Asplund och de övriga separatisterna fram i en kamp mot en överlägsen motståndare, det ortodoxa enhetssamhällets religiösa och politiska överhet.

Apokalyptik

Då förhållandet mellan myndigheterna och separatisterna var ansträngt till det yttersta kom apokalyptiska föreställningar att bilda den ideologiska bas med vars hjälp separatisterna kunde gestalta sin situation och med vars hjälp de kunde orientera sig i en psykiskt påfrestande situation. Apokalyptiken skapade mening i en hotfull situation.

Jag undersökte förhållandet mellan apokalyptik och själavård i Abraham Achrenius kontinuationer och kom fram till att de olika apokalyptiska begreppen och bilderna bidrog till en själavårdande helhet. Apokalyptiken hjälpte separatisterna att finna mening och förklaringar till sin situation, och den kunde inge hopp i ett läge som annars kunde ha tett sig outhärdlig. Samtidigt fann jag dock att vissa moment i Achrenius apokalyptik var ägnade att tära på hans legitimitet som förkunnare och själavårdare. Det allvarligaste problemet för Achrenius legitimitet utgjordes av hans roll som Uppenbarelsebokens sjunde basun, en roll som kontinuationernas läsare opponerade sig emot. Trots denna opposition tappade läsarna dock inte sitt intresse för Achrenius och hans kontinuationer; det verkade trots allt finnas ett visst intresse för apokalyptiska utläggningar bland läsarna. Uppenbarelsebokens Babel blev i Achrenius hantering en påminnelse om faran med falsk förtröstan, och tidens tecken utgjorde själavård för de läsare som väntade på Jesu återkomst. Achrenius apokalyptik visade sig ha olikartade själavårdande funktioner

beroende på läsarnas olikartade bakgrunder, intressen och problem.

Achrenius bemötte olika slags rädslor i kontinuationerna. Skräck inför krig, pest, muhammedaner och andra hotbilder dröjde länge kvar i folkliga föreställningar. Alla dessa faror ordnade Achrenius in i ett apokalyptiskt sammanhang som skapade ordning och reda i de historiska händelserna. Achrenius förkunnelse skapade mening i en situation där de traditionella hoten avdunstade och nya hot trädde fram. Upplysningsfilosofin och fritänkeriet visade sig vara de allvarligaste hotbilderna för kontinuationernas läsare. Även dessa hot bemötte Achrenius med hjälp av apokalyptiken. Hoppet om bättre tider, den kiliastiska förkunnelsen, utgjorde en motvikt mot dessa företeelser.

Som själavårdare hade Achrenius ett övergripande mål: han ville tala för den traditionella apokalyptiken under en period då denna syn höll på att undanträngas av upplysningsfilosofin. Achrenius utgick från sin egen upplevelse, och det var sist och slutligen hans egen erfarenhet, det äkta och självupplevda i hans förkunnelse, som förlänade denna förkunnelse dess kraft.

Mental (o)hälsa

De vidlyftiga apokalyptiska utläggningarna i kombination med separatismens extatiska form gav en särprägel åt den separatistiska religiositeten. Helheten kunde te sig chockerande ur samtida betraktares perspektiv och synnerligen alarmerande ur ett myndighetsperspektiv. Under sådana omständigheter ville myndigheterna komma på det klara med var denna säregna och omstörtande rörelse hade sitt ursprung. Myndigheterna grep till medicinska förklaringar – separatisternas verksamhet och deras övertygelse upplevdes som samhällsfientliga till den grad att de måste ha sitt ursprung i psykiska problem och sinnesförvirring.

I Johan Bullichs fall ledde utvecklingen till att Bullich blev inspärriad på hospital. Min undersökning visade att Bullichs öde sannolikt avgjordes på det lokala planet. Vem som fattade be-

slutet om att skicka Bullich till Kronoby hospital framkommer inte i källorna. Det krävdes i varje fall ett rekommendationsbrev från kyrkoherden samt landshövdingens och pastorns i Kronoby samtycke för att Johan Bullich kunde skickas till hospital. Naturligtvis är det inte uteslutet att biskopen och domkapitlet hade blivit rådfrågade i saken, men de hade ännu kort före Bullichs avresa till hospitalet varit inställda på att separatisterna skulle få ytterligare undervisning (vilket antagligen gällde även Bullich). För hovrättens del verkar Bullichs avresa till hospitalet också ha kommit som en överraskning. Det lokala prästerskapet och landshövdingen kvarstår som sannolika aktörer vars åsikter antagligen var utslagsgivande i fallet Bullich.

Vad var det då som gjorde att dessa aktörer kom fram till sina slutsatser angående Bullich? Hade Bullich verkligen fått psykiska problem såsom kapellanen Reinius lät påskina? Denna möjlighet kan inte uteslutas a priori, men mycket tyder på att hospital användes som förvaringsanstalter för separatister som inte hade några psykiska problem. Bullich anklagades för att ha arrangerat olovliga religiösa möten dvs. konventiklar. Nattvardsvägran, förakt för dopet och sakramenten, snart sagt alla separatistiska beteendemönster som karakteriserade de övriga separatisterna kan man återfinna hos Bullich. Han beskylldes också för innehavet av dubiösa böcker precis som de andra ledande separatisterna.

Trots mot landshövdingens order var också någonting mycket allvarligt, och på den världsliga sidan belastades Bullich dessutom av anklagelserna om tvegifte för att inte tala om hans andel i upproret under lilla ofreden i Vasa. Om man ser på saken ur de världsliga myndigheternas synvinkel, kan man konstatera att Bullich redan hade inlett sin kriminella karriär: han hade suttit i fängelse och hospitalet kom som sista led i denna kriminella karriär.

Vilka möjliga förklaringsalternativ kunde då tänkas ha varit avgörande? Antagligen bör man söka efter orsakerna till fallets utgång bland de förklaringar som hade med beslutsprocessens

nyckelpåverkare – dvs. landshövdingen och de lokala prästerna – att göra. Alla de ovannämnda förklaringsfaktorerna har förbindelser med det lokala prästerskapet.

Man kan konstatera att förhållandet mellan religiös nonkonformitet och mental ohälsa belyses på ett intressant sätt av de offentliga handlingarna. Hos de världsliga myndigheterna utkristalliseras ett huvudsakligt synsätt. Detta synsätt gjorde gällande att religiös nonkonformitet i många fall hade sin grund i grubblinier och ett oroligt psykiskt tillstånd. Enligt detta synsätt borde man visa förståelse för dissidenterna och deras handlingsmotiv särskilt om de visade tecken på att ändra sig och återgå till "normala" religiösa beteendemönster. Detta synsätt framträder i hovrättens bemötande av Abraham Achrenius och Johan Bullich.

Eftersom hovrätten valde att inte konsultera någon medicinsk expert i fallet Bullich hade prästerna möjligheten att ställa sina egna diagnoser. I Johan Bullichs fall verkade sinnessjukdom vara snarast ett svepskäl som prästerna använde för att få honom undanröjd. Från prästernas håll hade man framkastat tanken om att separatismen kunde ses som följden av avvikande psykisk läggning eller naturlig melankoli. En allmän tendens i prästernas evalueringar var att de mentala problemen var någonting graverande: separatismen var i Bullichs fall någonting så farligt och okontrollerbart att han måste spärras in.

Socioekonomisk struktur

Kombinationen av maktkonflikt och avvikande beteende förde Johan Bullich in i en återvändsgränd i och med att han blev intagen på hospital. Hur var det då med de övriga separatisterna som lyckades klara sig utan några allvarigare påföljder? Hur placerade de sig i det samhälle som de konfronterades med?

I studiet av separatisternas socioekonomiska ställning använde jag Friedrich Basilier som exempelfall. Då Friedrich Basilier trots sin bakgrund som ståndsperson identifierade sig som bonde betydde det att han såg sig som en del av den separatistiska rö-

relsens dominerande socioekonomiska gruppering. Bönderna utgjorde 27 % av rörelsens anhängare. De övriga grupperna inom den separatiska rörelsen var tjänstefolk (23 %), icke-självägande bönder (20 %), hantverkare (18 %) och ståndspersoner (13 %).

De separatister som höll fast vid sina ståndpunkter och stannade kvar inom rörelsen bildade en i många avseenden distinkt grupp som stod i motsatsförhållande till dem som lämnade rörelsen. En stor andel av dem som lämnade rörelsen var pigor och drängar. Sju av de tolv avfällingarna hörde till gruppen tjänstefolk. Bönderna förblev rörelsen trogna. Inga landbönder eller torpare (dvs. icke-självägande) lämnade rörelsen. I kategorin bönder (självägande) befann sig tre avfällingar, och dessa var bondsöner, inte egentliga gårdsägare. Kvinnorna hade en något större benägenhet att lämna rörelsen än männen – sju av tolv avfällingar var kvinnor. Detta innebär att könsfördelningen bland avfällingarna var omvänd i jämförelse med den totala undersökningspopulationen där männen dominerade med 55 % mot 45 %. Som en generalisering kan man notera att separatismen först och främst var böndernas och männens rörelse. Tjänstefolket lämnade så småningom rörelsen och i Nykarleby vittnade pigorna mot sina tidigare arbetsgivare och meningsfränder.

I Friedrich Basiliers utveckling sammanstrålar många av den österbottniska separatismens socioekonomiska kännetecken. Som bonde och man hörde han till den kärngrupp av separatister som höll fast vid sin övertygelse. De ekonomiska svårigheterna som han råkade ut för karakteriserade förutom hans personliga kamp för tillvaron även hela den separatistiska rörelsens situation i allmänhet. Samtidigt uppvisade Basilier avvikande drag i och med sin högre sociala status och sin yrkesbakgrund som inspektor. Sammanfattningsvis kan man säga att de religiösa aktiviteterna hade en avgörande verkan på Basiliers situation inom den ekonomiska sfären. Det var först och främst hans vägran att avlägga den krävda ämbetseden som fick avgörande konsekvenser för honom. Denna edsvägran pekar också på att religionen var det primära för Basilier: han var färdig att göra upp-

offringar för sin religiösa åskådnings skull. Basiliers fall illustrerar en växelverkan mellan det sociala och det religiösa. De religiösa valen var dock det primära för Basilier och det var dessa val som kom att utforma hans liv på ett avgörande sätt.

Tillbakablick

Då man blickar tillbaka på den separatistiska rörelsen förundras man stundvis av de bjärta kontrasterna: religiöst svärmeri, extas, mystik och fast övertygelse i en chockerande kombination med svordomar, slagsmål, brännvin och uppror. Hur var det med dessa övertygelsens män och kvinnor? Vad var de ute efter? Ett var i varje fall säkert, nämligen att de vann berömmelse, vare sig de ville det eller inte – må det sedan ha varit på gott eller ont. Berömmelsen kunde någon gång ta sig speciella uttryck. I Vasa byggdes en jakt som tydligen fick sitt namn efter separatisterna i trakten. Denna jakt som kallades *Separatisten* omnämns första gången i offentliga handlingar år 1769.⁵³⁹

En historia som förknippas med *Separatisten* kan ses som en träffande parallell till de österbottniska separatisternas förehavanden. Det gick ett rykte enligt vilket *Separatisten* skulle ha varit inblandat i en smugglingsaffär. Ett parti brännvin skulle ha lossats i Vasa skärgård och hökaren Hedenberg misstänktes vara den ansvarige. Hedenberg hade återvänt från Rostock till Vasa med *Separatisten*, och jakten hade haft endast skeppsproviant och barlast med sig – åtminstone enligt rapporten som inlämnades till sjötullkammaren. Hedenberg nekade till anklagelserna och blev frikänd då man saknade bevis mot honom.⁵⁴⁰

På samma sätt kunde man inte komma på det klara med anklagelserna mot de österbottniska separatisterna. Förutom anklagelserna om religiös separatism framkastade myndigheterna även beskyllningar om svordomar, slagsmål, superi, tvegifte osv. Se-

⁵³⁹ Luukko 1981, 389.

⁵⁴⁰ Luukko 1981, 597.

paratisterna hade eventuellt varit inblandade i diverse moraliska oegentligheter, och några av dem fick smärre bestraffningar i form av böter och korta fängelsevistelser. Någon slutlig klarhet angående alla anklagelser blev det dock inte. I efterhand är det svårt att avgöra vilka av anklagelserna som stämde och vilka som inte gjorde det. Precis som burna av ett lättmanövrerbart fartyg försvinner de österbottniska separatisterna ur sikte in i historiens intrikata skärgård, ut mot ett hav fullt av möjliga tolkningar. Det som jag har kunnat göra har varit att gå igenom de offentliga handlingarna. Precis som folket på sjötullkammaren har jag gjort det jag har kunnat – men tolkningarnas hav breder fortfarande ut sig inför mig med öppna horisonter bakom oräkneliga öar och skär.

Källor och litteratur

1. Otryckta källor

HELSINGFORS

Helsingfors universitetsbibliotek (HUB)
Abraham Achrenius samling, Coll. 455

Riksarkivet, Helsingfors (FRA)

Dombok, Österbottens södra domsaga 1736, mf. ES 2103

Dombok, Österbottens södra domsaga 1751, mf. UK 1244

Vasa rådstuvurätts och kämnerrätts protokoll, mf. ES 1474-1475

Landshövdingars skrivelser, mf. FR 65

Länsräkenskaper

Mantalslängd, Nykarleby stad 1736, mf. LT 1217

Mantalslängd, Nykarleby stad 1740, mf. LT 752

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuusarkisto (SKS KIA)

Pohjanmaan mystikot / Bromley, Thomas, mk 74-84

Tie Lepo Sabbatihin

KRONOBY

Kronoby kyrkoarkiv (KKA)

Hospitalsbok 1760-1809, A 26

NYKARLEBY

Nykarleby kyrkoarkiv (NKA)

Kommunionbok. Stads- och landsförsamling 1728-1740, I Aa1

Kommunionbok. Stads- och landsförsamling 1741-1761, I Aa2

Kommunionbok. Stads- och landsförsamling 1762-1770, I Aa3

Kommunionbok. Stads- och landsförsamling 1781-1787, I Aa4

Kommunionbok. Landsförsamlingen 1771-1776, I Aa26

Kommunionbok. Landsförsamlingen 1777-1782, I Aa27

Kommunionbok. Landsförsamlingen 1788-1794, I Aa28

Längd över döda i staden och landsförsamlingen 1730-1812, I F1

Proste- och biskopsvisitationsprotokoll, II Ce1

STOCKHOLM

Riksarkivet, Stockholm (SRA)

Acta ecclesiastica 119

Acta ecclesiastica 114

Skrivelser till Kungl. Maj:t

Kammarkollegium till Kungl. Maj:t 1772 November vol. 229

Landshövdingars skrivelser till Kungl. Maj:t. Österbottens län 1742-43 vol. 13.

ÅBO

Åbo landsarkiv (ÅLA)

Åbo domkapitels arkiv

Kungliga brev, nr 1, E I:1

2. Tryckta källor och anförd litteratur

Ahlberger, Christer

1988 Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790–1850. Diss. Göteborg.

Akiander, Matth

1857 Historiska upplysningar om religiösa rörelserna i Finland i äldre och senare tider I. Helsingfors.

Alanen, Aulis J

1949 Etelä-Pohjanmaan historia IV.2. Etelä-Pohjanmaan talouselämä 1721–1809. Vaasa.

1987 Etelä-Pohjanmaan historia IV.1. Isostavihasta Suomen sotaan 1700–1809. (Näköispainos, alkuteos 1948). Vaasa.

Alma, H.A. & van Uden, M.H.F

1995 Sundén's Role Theory of Religion and Symbolic Interactionism. – Sundén's Role Theory – an Impetus to Contemporary Psychology of Religion. Nils G. Holm & J.A. Belzen (Eds.). Religionsvetenskapliga skrifter nr 27. Åbo.

Almquist, Joh. Ax

1912–1915 Kommerskollegium och Riksens Ständers manufakturkontor samt konsulsstaten. Administrativa och biografiska anteckningar. Meddelanden från svenska riksarkivet. Ny följd. 4. Stockholm.

Aminoff, Johanna

1984 Flyktingströmmar under stora nordiska kriget. Avhandling pro gradu. Åbo.

Aminoff-Winberg, Johanna

1990 Finska flyktingar i Sverige under åren 1710–1721. Licentiatavhandling. Åbo.

1995 Finska flyktingar i Sverige under stora ofreden. Flyktingförteckningar. Helsingfors.

Amundsen, Arne Bugge

1995 "Mig Engelen tiltalte saa..." Folkelige visjoner som kulturell kommunikasjon – Sæt ikke vantro i min overtroes stæd. Festskrift till Ørnulf Hodne på 60-årsdagen 28. september 1995. Oslo.

Andræ, Tor

1926 Mystikens psykologi. Besatthet och inspiration. Uppsala.

Arndt, Johan

1836 Fyra Anderika Böcker om En Sann Christendom, hwartill kommit, under namn af Femte och Sjette Boken, Åtskilliga smärre Anderika Tractater. Örebro.

Aronsson, Peter

1990 Ropande pigor och läsande bönder. Bidrag till tolkningen av de sociala och politiska dimensionerna av åkianismen och roparrörelsen – två väckelserörelser före 1850. Malmö.

Backman, Wold

1938 Ett bidrag till Nykarleby stads personhistoria. Borgare och borgarsläkter 1721–1857. Vasa.

- Barnes, Robin
- 1988 Prophecy and Gnosis. Apocalypticism in the Wake of the Lutheran Reformation. Stanford.
- 1999 Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism: ca. 1500–1800. – The Encyclopedia of Apocalypticism. Volume 2. (Bernard McGinn, ed.). New York.
- Barth, Karl
- 1988 Church Dogmatics, vol. IV. Edinburgh.
- [Berleburgska Bibeln]
- 1735 Der Heiligen Schrifft Fünffter Theil, oder des Neun Testaments Erster Theil: Nämlich/ die vier Evangelisten/ Matthäus/ Marcus/ Lucas/ Johannes; Nach dem Grund=Text aufs neue übersehen... Berlenburg
- Bergström, Carin
- 1991 Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet. Diss. Stockholm.
- Berndtson, Erkki
- 1994 Politik som vetenskap. En introduktion till det statsvetenskapliga tänkandet. Helsingfors.
- Bondesson, Maria
- 1997 Extatisk väckelse och häxhysteri. En jämförelse mellan samhälleliga konflikter i Lillhärdal 1771–76 och i Dalarna och Hälsingland 100 år tidigare. – Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna (Linda Oja, red.). Uppsala.
- Breistein, Dagfinn
- 1955 Hans Nielsen Hauge. "Kjøbmand i Bergen". Kristen tro og økonomisk aktivitet. Bergen.
- Carlsson, Sten
- 1973 Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning. Andra, omarbetade upplagan. Lund.
- Carpelan, Tor
- 1903 Finsk biografisk handbok. Helsingfors.
- Cavallin, Maria
- 2003 I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780. Diss. Göteborg.
- Cleve, Fredric
- 1986 Själavård och mystik. Åbo.
- Cohn, Norman
- 1993 The Pursuit of the Millennium. Revolutionary millenarians and mystical anarchists in the Middle Ages. Revised edition. Kent.
- Delumeau, Jean
- 1978 La peur en Occident (XVIe–XVIIIe siècles). Une cité assiégée. Paris.
- Dippel, Johann Conrad
- 1729 Vera demonstratio evangelica. Franckfurt und Leipzig.

- Eklund, Soili-Maria
 2001 Drängen Henrich Michelssons änglasyner. – Hanne Sanders (red.): Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800. København.
- Elfwing, Peter
 1716 Kort Anledning För en Huushållare På Landzbygden Wid Påkommande Siukdomar. Stockholm.
- Englund, Peter
 1989 Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden. Diss. Stockholm.
 1993 Förflutenhetens landskap. Andra upplagan. Stockholm.
- Ericsson, Peter
 2002 Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet. Diss. Uppsala.
- Ericsson, Tom & Harnesk, Börje
 1994 Präster, predikare och profeter. Läseriet i övre Norrland 1800–1850. Örnsköldsvik.
- Eriksson, Bengt Erik
 1989 Vägen till centralhospitalet. Två studier om den anstaltsbundna sinnessjukvårdens förhistoria i Sverige. Eslöv.
- Fant, J.E. & Låstbom, Aug. Th
 1843 Uppsala Ärke-Stifts Herdaminne. Del 5. Uppsala.
- Foucault, Michel
 1981 The History of Sexuality. Volume I: An Introduction. Harmondsworth.
 1988 Madness and Civilization. A History of Insanity in the Age of Reason. New York.
- Froom, LeRoy Edwin
 1948 The Prophetic Faith of Our Fathers, vol. II. Washington, D.C.
- Furuhagen, Björn
 1996 Berusade bönder och bråkiga båtsmän. Social kontroll vid sockenstämmor och ting under 1700-talet. Stockholm.
- Färnström, Maud
 2001 Himlens fröjd eller Helvetets fasa. Perspektiv på västsvenska kyrkomålningar från 1700-talet. Diss. Lund.
- Geels, Antoon
 1990 Extatisk religion. Ett bidrag till mystikens psykologi. Lund.
- Geistliche FAMA, mitbringend einige Nachrichten von
 1736 Göttlichen Wegen/Gerichten, Erweckungen und Führungen... Sechtes Stück. Zweyte Auflage. Sarden.
 Geistliche FAMA, in sich haltend einige Nachrichten... XX. Stück.
 1739
- Gezelius, Johannes d.ä.
 1728 BIBLIA Thet är All then Heliga Skrift På Swensko. Efter Hans Kongl. Maj:ts Högstsäl. Konung CARL Then Elloftes i glorwürdigste åmin-

- nelse; Nådiga Förordning. Medh nödtorftig Förklaring widh hwar vers. Stockholm.
- Gilje, Nils
- 1994 Hans Nielsen Hauge og kapitalismens ånd. LOS-senter Notat 9403. Bergen.
- Goldschmidt, Stephan
- 2001 Johann Konrad Dippel (1673–1734). Seine radikalpietistische Theologie und ihre Entstehung. Diss. Göttingen.
- Gotfredsen, Edv.
- 1964 Medicinens historie. Anden udgave. København.
- Göransson, Sverker
- 1999 Ljuset når Sverige ca 1718–1765. – Lars Lönnroth & Sven Delblanc: Den svenska litteraturen I. Från runor till romantik 800–1830. Ljubljana.
- Halila, Aimo
- 1986 Sääty ja temperamentti. – Suomen historia 4. Vapauden aika, Kustavilainen aika, Kansanelämä 1700-luvulla (toim. Toivo J. Paloposki, Yrjö Blomstedt & Veikko Anttila). Espoo.
- 1987 Rutto. – Suomen historia 3. Suomi suurvalta-aikana, Suurvallan loppu, Kansanuskko (toim. Aimo Halila, Toivo J. Paloposki & Anna-Leena Siikala). Espoo.
- Halmesmaa, Pekka
- 1976 Kirkkokuri murroksen kynnyksellä. Helsinki.
- Hirn, Eja Margrete
- 1967 Förvaltningen i lilla ofredens Åbo. Licentiatavhandling. Åbo.
- Holm, Nils G.
- 1979 Mystik och intensiva upplevelser. Meddelanden från Stiftelsen för Åbo Akademi forskningsinstitut nr 51. Åbo.
- Holmgren, John
- 1948 Norrlandsläseriet. Studier till dess förhistoria och historia fram till år 1830. Diss. Lund.
- Hulthén, Tore
- 1969 Jesu regering. En studie i Henric Schartaus teologiska åskådning i jämförelse med ortodox, pietistisk och wolffiansk läruppfattning. 1. Diss. Lund.
- Idel, Moshe
- 1995 Hasidism. Between Ecstasy and Magic. Albany, NY.
- Irenaeus
- 1710 Contra haereses. Libri V. Paris.
- Ivarsson, Henrik
- 1956 Predikans uppgift. En typologisk undersökning med särskild hänsyn till reformatorisk och pietistisk predikan. Diss. Lund.
- Jackson, Stanley W.
- 1986 Melancholia and Depression. From Hippocratic Times to Modern Times. Ann Arbor.

Jarlert, Anders

- 1997 Läsrafolket – från gammalläseri till nyortodoxi. Förändringar i väst-svensk kyrkoväckelse med särskild hänsyn till utvecklingen i Marks, Bollebygds och Kinds härader under 1800-talet. Göteborg.
- 1999 Johann Arndt, die Erweckungsbewegungen und das schwedische Frömmigkeitsleben. – Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im nordisch-baltischen Raum (Herausg. Anders Jarlert). Lund.
- 2001 Sveriges kyrkohistoria 6. Romantikens och liberalismens tid. Trelleborg.

Jarrick, Arne

- 1987 Den himmelske älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige. Stockholm.

Jensen, Alfred

- 1919 Söderhamns stads historia. Första bandet. Göteborg.

Juva, Mikko

- 1955 Varsinais-Suomen seurakuntaelämä puhtasoppisuuden hallitsemi-na vuosisatoina (1600-1808). – Varsinais-Suomen historia VII, 3-4. Turku.

Jägerskiöld, Olof

- 1973 von Höpken, Daniel Niclas. – Svenskt biografiskt lexikon band 19 (red. Erik Grill). Stockholm.

Kansanaho, Erkki

- 1954 Suomalaiset yltiöpietistit Lauri Ulstadius ja Pietari Schaefer. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja XLI-XLII. Helsinki.

Kjellberg, Knut

- 1986 Väckelsearvet. Pietism och herrnhutism under 1700-talet i Sverige. Vårgårda.

Kjöllerström, Sven

- 1957 Guds och Sveriges lag under reformationstiden. Lund.

KL

- 1686 (1986) Kircko-Laki Ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja-Irene Hellemaa, Anja Jussila ja Martti Parvio. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 444. Juva.

Koivunen Bylund, Tuulikki

- 1994 Frukta icke, allenast tro. Ebba Boström och Samariterhemmet 1882-1902. Diss. Uppsala.

Koski, Suvi-Päivi

- 1996 Geist=reiches Gesang=Buch vuodelta 1704 pietistisenä virsikirjana. Tutkimus kirjan taustasta, teologiasta, virsistä ja virsirunoilijoista. Diss. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 172. Jyväskylä.

Krook, Tor

- 1928 1700-talets väckelserörelser i Österbottens svenska församlingar. Jakobstad.

- Köster, Beate
 1998 "Mit tiefem Respekt, mit Furcht und Zittern". Bibelübersetzungen im Pietismus. – Pietismus und Neuzeit.
- Laasonen, Pentti
 1993 Kiliämin alkuvaiheet Ruotsi-Suomessa. – Suomalaisen ekseetiikan ja orientalistiikan juuria. (Toim. Ilkka Antola & Harry Halén). Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia 161. Helsinki.
- 1999 Die Bücher Johann Arndts in Finnland im 17. und 18. Jahrhundert. – Johann Arndt – Rezeption und Reaktion im nordisch-baltischen Raum (Herausg. Anders Jarlert). Lund.
- Laine, Esko M.
 1992 Sosiaalishistoriallinen näkökulma pietismintutkimuksessa. – Teologien aikakauskirja.
- 1996 Yksimielisyyt – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuvuuhun. Diss. Helsinki.
- Laine, Tuija
 2000a Ylöshätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. Diss. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 775. Helsinki.
- 2000b Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsin vallan aikana. Bibliografia/Bibliography. English Devotional Literature in Finland during the Swedish Era. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 778. Helsinki.
- Lenhammar, Harry
 2000 Sveriges kyrkohistoria 5. Individualismens och upplysningens tid. Trelleborg.
- Lennersand, Marie
 1997 Androm till avsky och skräck. Den rättsliga behandlingen av trolldomsprocesserna i Älvdalen och Mora 1668–69. – Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna (Linda Oja, red.). Uppsala.
- Levin, Herman
 1896 Religionstvang och religionsfrihet i Sverige 1686–1782. Bidrag till den svenska religionslagstiftnings historia. Diss. Stockholm.
- Lindeqvist, K. O.
 1919 Isonvihan aika Suomessa. Porvoo.
- Linderholm, Emanuel
 1910 Skrifter och brev af Sven Rosén.
- 1911 Sven Rosén och hans insats i frihetstidens radikala pietism. Diss. Uppsala.
- Lindmark, Daniel
 1995 Uppfostran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkundervisning före folkskolan. Diss. Umeå.

- Lofland, John & Skonovd, Norman
 1981 Conversion Motifs. – Journal for the Scientific Study of Religion 20 (4), 373–385.
- Loimaranta, Sakari
 1940 Erikssonien mystillis-separatistinen liike vuoteen 1745. Diss. Helsinki.
- Louvigni, Jean de Bernières
 1742 Thet Fördolda Lifvet med Christo i Gud.
- Lundell, Patrik
 2002 Pressen i provinsen. Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750–1850. Diss. Falun.
- Lundmark, Lennart
 1985 Protest och profetia. Korpela-rörelsen och drömmen om tidens ände. Lund.
- Luther, Martin
 1914 Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Tischreden. 3. Band. Weimar.
- Luukko, Armas
 1972 Vasa stads historia I. Vasa.
 1981 Vasa stads historia II. Vasa.
- Lövgren, Oscar
 1958 Konventikelfolket – ett sjungande folk. – På Stugmötenas tid. Till 100-årsminnet av konventikelplakatets upphävande.
- Löwith, Karl
 1949 Meaning in History. The theological Implications of the Philosophy of History. Chicago.
- Mansikka, Tomas
 1999 Vetenskap och millenarism: historien om Elias artisen. – I förgården till tusenårsriket. Religionsvetenskapliga perspektiv på millenarism (Red. Maria Leppäkari & Tomas Mansikka).
- McGinn, Bernard
 1985 The Calabrian Abbot. Joachim of Fiore in the History of Western Thought. New York.
- McNeill, John T.
 1966 Själavårdens historia. Stockholm.
- Mose och Lamsens Wisor. Tredje upplagan. Westerås.
 1823
- Murtorinne, Eino
 1986 Suomalainen teologia autonomian kautena (1828–1918). Helsinki.
- Nordstrandh, Ove
 1951 Den äldre svenska pietismens litteratur. Diss. Lund.
- Norman, Carl-E.
 1963 Enhetskyrka och upplysningsidéer. Studier i svensk religionspolitik vid 1700-talets mitt. Lund.

- Norrman, Ragnar
 1993 Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720–1920. Från änkehjälp till familjepension. Uppsala.
- Nylander, Lars
 1998 En kontroversiell präst. Olof Montén (1673–1737) i Söderhamn. – Släktforskarnas årsbok '98.
- Nyman, Helge
 1949 Den bidande tron hos Paavo Ruotsalainen. Diss. Helsingfors.
- Odenvik, Nathan
 1942 Eric Tolstadius. Svenska pietismens centralgestalt under 1700-talet. Stockholm.
- Ohlander, Ann-Sofie & Strömberg, Ulla-Britt
 1996 Tusen svenska kvinnoår. Svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid. Falun.
- Oksanen, Antti
 1994 Religious Conversion. A Meta-Analytical Study. Diss. Lund.
- Oliver, W.H.
 1978 Prophets and Millenialists. The Uses of Biblical Prophecy in England from the 1790s to the 1840s. New Zealand.
- Olsson, Bror
 1943 Från Martin Luther till Sven Lidman: en historisk översikt över andaktsböcker i svenskt fromhetsliv. Malmö.
- Olsson, Rudolf
 1997 Hemman och husbönder i Nykarleby Kyrkoby och Forsby 1548–1950. Forsby-Ytterjeppo hembygdsförening Publikation Nr 3.
- Pitkänen, Kari
 1987 Vuosien 1710–1711 ruttoepidemia. – Suomen historia 3. Suomi suurvalta-aikana, Suurvallan loppu, Kansanusko (toim. Aimo Halila, Toivo J. Paloposki & Anna-Leena Siikala). Espoo.
- Pleijel, Hilding
 1935 Svenska kyrkans historia (utg. av Hjalmar Holmquist och Hilding Pleijel). Femte bandet: Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772. Uppsala.
 1951 Från hustavlans tid. Kyrkliga folklivsstudier av Hilding Pleijel. Lund.
 1958 Konventikelpakatets tillkomst och historiska innebörd. – På stugmötenas tid. Till 100-årsminnet av konventikelpakatets upphävande 1858.
- Rasmussen, Tarald
 1993 Fra reformasjonen til 1814. – Norsk kirkehistorie (Bernt T. Oftestad, Tarald Rasmussen og Jan Schumacher). Oslo.
- Reeves, Marjorie
 1969 The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford.

- Ritschl, Albrecht
- 1884 Geschichte des Pietismus. Zweiter Band. Der Pietismus in der lutherischen Kirche des 17. und 18. Jahrhunderts. Bonn.
- 1886 Geschichte des Pietismus. Dritter Band. Der Pietismus in der lutherischen Kirche des 17. und 18. Jahrhunderts. Bonn.
- Ruuth, Martti
- 1902 Abr. Achrenii "continuationer". – Teologisk tidskrift.
- 1909 Lissabonin maanjäristys 1755 ja valistusajan optimismi. – Teologinen aikakauskirja.
- 1922 Abraham Achrenius. Ajan merkki ajoiltaan I-II. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XVII. Porvoo.
- 1938 Abraham Achreniuksen kirjeenvaihtoa. Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XII.
- Saastamoinen, Kari
- 1999 Eskatologia, edistys ja historia. – Lopun leikit. Uskon, historian ja tieteen eskatologiat (toim. Tuomas M.S. Lehtonen). Helsinki.
- Sainio, Aarno
- 1997 Auttava vuorovaikutus. Sielunhoidon käsikirja (toim. Kirsti Aalto et al.) Helsinki.
- Sandeén, Ernest R.
- 1970 The Roots of Fundamentalism. British and American Millenarianism 1800–1930. Chicago.
- Sanders, Hanne
- 1995 Bondevækkelse og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850. Diss. Stockholm.
- Sandewall, Allan
- 1952 Separatismen i övre Norrland 1820–1855. Diss. Uppsala.
- 1954 Separatismen i övre Norrland efter 1855. Uppsala.
- 1961 Konventikel- och sakramentsbestämmelsernas tillämpning i Sverige 1809–1900. Uppsala.
- Sandholm, Åke
- 1971 Separatisten Olof Norman – ett hospitalshjon med "dippeliansk smitta". – Finsk tidskrift.
- 1973 Kyrkan och hospitalshjonen. En undersökning rörande omsorgen om de sjuka och fattiga i välfärdsanstalterna i Finland. Finska kyrkohistoriska sällskapets handlingar 88. Åbo.
- Schück, Henrik & Warburg, Karl
- 1927 Illustrerad svensk litteraturhistoria. Tredje, fullständigt omarbetade upplagan. Del III. Frihetstiden. Stockholm.
- Selander, Inger
- 1980 O hur saligt att få vandra. Motiv och symboler i den frikyrkliga sången. Diss. Falköping.
- Selling, Gösta
- 1977 Säterier och gamla gårdar i Stockholmstrakten. Stockholm.

- Soininvaara, Heikki
 1972 Basilier. – Genos.
- Spener, Philipp Jakob
 1984 Pia desideria. Kirkon uudistus. Pieksämäki.
- Strandberg, Carl Henric
 1832 Åbo Stifts Herdaminne, del I. Åbo.
 1834 Åbo Stifts Herdaminne, del II. Åbo.
- Sulkunen, Irma
 1999 Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700-1800-luvuilla. Tampere.
- Sundén, Hjalmar
 1971 Religionen och rollerna. Ett psykologiskt studium av fromheten. Karlskrona.
- Sundin, Jan
 1982 Kontroll, straff och försoning. Kyrklig rättvisa på sockennivå före 1850. – Kontroll och kontrollerade. Formell och informell kontroll i ett historiskt perspektiv (Jan Sundin, red.). Kungälv.
- Suolahti, Gunnar
 1917 Elämää Suomessa 1700-luvulla II. Porvoo.
 1927 Finlands prästerskap på 1600- och 1700-talen. Helsingfors
- Svebilius
 [Utan årtal] Enfaldig Förkalring över Doct. Martin Lutheri Lilla Katekes ställd genom Spörsmål och svar. Piteå.
- Tegengren, Helmer
 1943 Kronoby sockens historia. Åbo.
- Teräsvuori, Kaarlo
 1943 Basilier. – Uusi sukukirja.
- Tiililä, Osmo
 1961 Rukoilevaisten kirjoja. Suomalaisen kirjallisuuden seuran toimituksia 270. Forssa.
- Tillich, Paul
 1953 The Courage to Be. New Haven.
- Tornberg, Matleena
 1987 Lounaissuomalaisten herännäispappien ja virsirunoilijoiden Abraham Achreniuksen ja B.J. Ignatiuksen kirjastot. – Studia historica in honoram Vilho Niitemaa (toim. Eero Kuparinen). Tammisaari.
- Wallenberg Bondesson, Maria
 2003 Religiösa konflikter i norra Hälsingland 1630–1800. Diss. Stockholm.
- Webster
 1989 Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language. New York.
- Wejryd, Cecilia
 2002 Läsarna som brände böcker. Erik Jansson och erikjansarna i 1840-talets Sverige. Diss. Uppsala.

- Werkström, Bertil
 1963 Bekännelse och avlösning. En typologisk undersökning av Luthers, Thurneysens och Buchmans biktuppfattningar. Lund.
- Westerlund, Lars
 1988 Provincialschäfrarna i Sverige åren 1739–66. Meddelanden från Ekonomisk-statsvetenskapliga fakulteten vid Åbo Akademi. Rättsvetenskapliga institutionen Ser. A:257.
- Wichmann, V.K.E.
 1920 Nykarleby stad 1620–1920. Helsingfors.
- Vikström, Eriks
 1974 Ortotomisk applikation. Bibelordets tillämpning enligt den konservativa pietismens predikoteori. Diss. Åbo.
- Vilkuna, Kustaa H.J.
 1996 Kun hullujenhuoneeseen kerran joutuu, ei poispääsyä enää ole. Mielenheikkous, kehitysvammaisuus ja tartuntavaara 18. vuosisadalla. – Heikki Roiko-Jokela & Timo Pitkänen (toim.), Kirkonkirjat paikallisyhteisön kuvaajana. Jyväskylä.
- Villstrand, Nils-Erik
 1992 Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1689. Diss. Ekenäs.
- Wirilander, Kaarlo
 1982 Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870. Arlöv.
- Wählin, Christian
 1807 Handbok uti Svenska Kyrko Lagfarenheten... Andra tilökta och förbättrade Uplagan. Lund.
- Ylikangas, Heikki
 1979 Körttiläiset tuomiolla. Massaoikeudenkäynnit heränneitä vastaan Etelä-Pohjanmaalla 1830- ja 1840-lukujen taitteessa. Keuruu.
- Zedler, Johann Heinrich
 1732–1749 Grosses vollständiges Universal Lexicon aller Wissenschaftten und Künstler...Leipzig und Halle.
- Zeller, Winfried
 1975 Geistliche Fama als Pietistische Zeitschrift. – Pietismus und Neuzeit.
- Åkerblom, Bror
 1962 Vörå sockens historia. Del I. Vasa.
- Åkerblom, K.V.
 1941 Korsholms historia. Del I. Vasa.
- Österbladh, Kaarlo
 1938 Laihian separatismia koskevia asiakirjoja. – Suomen uskonnollisten liikkeiden historiasta. Asiakirjoja ja tutkimuksia. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia XII. Helsinki.

Förkortningar

Cont.	kontinuation
Diss.	akademisk avhandling
FRA	Riksarkivet, Helsingfors
HUB	Helsingfors universitetsbibliotek
KKA	Kronoby kyrkoarkiv
KL	Kyrkolagen
NKA	Nykarleby kyrkoarkiv
SKS KIA	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kirjallisuuskisto
SRA	Riksarkivet, Stockholm
ÅLA	Åbo landsarkiv

English Summary

This dissertation deals with the Separatist movement, a religious revivalist movement in 18th century Ostrobothnia. The Separatist movement in Ostrobothnia found its broader context in an epoch characterized by religious turmoil and new religious movements, such as Pietism, which were confronted by the Enlightenment and its secular élan. Radical Pietist factions formed splinter groups, which had originated within moderate Pietism, but moved further on and severed all ties with the established churches. In Ostrobothnia Separatism was the dominating form of Pietism. For the Separatists in Ostrobothnia their movement represented the faint light of a new dawn in a backwater, where the Church establishment had traditionally remained unchallenged and strived to control all social life. The Church Law of 1686 and the Conventicle Act of 1726 constituted a firm foundation, which supported the clergy's power. The Separatist movement attacked the traditionalist positions, as its adherents refused to participate in communion and the divine service. Instead they wanted to establish communities of true believers. This role they assigned for themselves, as they had a sense of representing the last remnant of faith in an utterly corrupt age.

In my dissertation I focus on four prominent personalities within the Separatist movement in Ostrobothnia. Catharina Asplund, a widow of a county sheriff (*länsman*), headed the movement in Nykarleby. On one occasion she delivered a proud speech on behalf of all Separatists in Ostrobothnia. Abraham Achrenius was a priest, who after an extatic sermon resigned from the ministry and took the lead of the local Separatist movement in Esse (Ähtävä). Johan Bullich, despite his background as a son of a bailiff (*kronofogde*), took part in a popular uprising and was later also accused of bigamy and illegal liquor trade. His strikingly non-conformist opinions and lifestyle finally brought him to the point where the authorities sent him to a mental asylum, where he after several years of incarceration finally died. Friedrich Basilier was a sheep farmer and the son-in-law of Catharina Asp-

lund. He perused religious literature, but his conduct was brought in a less favourable light when he was accused of hard drinking, foul language and violent behaviour.

These four colourful personalities played major roles in the development of the Separatist movement in Ostrobothnia. As spiritual leaders they were strikingly different from each other. Consequently I have chosen to divide my dissertation into four separate parts where I focus on each individual with the intention of emphasizing the unique nature of each one of these leading personalities within the Separatist movement. The research tasks pertaining to each one of the four Separatist leaders are presented under their respective headings.

Catharina Asplund

What kind of leadership did Catharina Asplund exercise among the Separatists in Nykarleby? What kinds of power strategies did Catharina Asplund use in her interaction with the ecclesiastical and worldly authorities? What kinds of power strategies did the other actors use against her?

I have attempted to shed light on Catharina Asplund's role as Separatist leader between the years 1736 and 1768. She exercised a local leadership with her household as base, where she gathered around her a core group of relatives and servants loyal to her. Catharina Asplund's home was a meeting place of the Separatists in Nykarleby. Her leadership was characterized by continuity and she was the leading Separatist in the town from the beginning of the movement until its gradual extinction.

In Nykarleby, Separatism was entrenched in a bitter conflict with the local clergy. The local priests chose a confrontation strategy vis-à-vis Catharina Asplund and she countered their strategy with a similar one. Catharina Asplund was able to pursue her Separatist activities because she chose a compromise strategy in her dealings with the bishop and the chapter. Thus the court of appeal did not sentence her to exile although the chapter advocated such a harsh sentence. The court of appeal chose a coope-

ration strategy vis-à-vis Catharina Asplund. This was in line with the overall lenient policy, which the worldly authorities adopted towards religious dissidents during the second half of the 18th century.

Catharina Asplund's success as Separatist leader was based on her skilful use of power strategies. She met the local priests in open confrontation, while she chose to compromise with the higher authorities. As a widow, she had no husband or father as guardian and consequently she could make use of her economic resources in order to boost her position.

Abraham Achrenius

My research task was to study the relationship between apocalypticism and pastoral care in Abraham Achrenius' *Continuations* (a handwritten substitute for a periodical, which circulated among a readership with an interest in revivalist theology). What kinds of fears were reflected in the *Continuations*? How did Achrenius meet these fears as a pastor?

It turned out that the different apocalyptic images were utilized by Achrenius in such a way that his readers could find comfort in them. Their fears were alleviated, but on the other hand, there were factors, which started to threaten Achrenius' credibility as a pastor. He claimed to be the Seventh Trumpet of Revelation, a role that his readers found objectionable. Nevertheless, Achrenius managed to maintain the interest and respect of his readers, who shared a common apocalyptic outlook with him. In Achrenius' exposition Revelation's Babylon became a reminder of false security and reliance on false religion. The signs of the times constituted pastoral care for those who waited for Jesus' second coming.

Achrenius counters an array of different fears in the *Continuations*. War, famine, plague and Moslems constituted credible threats, which still lingered over Europe. All these sources of fear were placed by Achrenius in a historical and apocalyptic context. Thus apocalypticism helped to create order in a world, which

otherwise would have looked even more threatening. The Enlightenment and its secular brand of philosophy in combination with sheer Atheism appeared to be the most acute sources of unease among Achrenius' readers. These sources of fear were balanced by a Chiliastic strand in the *Continuations*. As a pastor Achrenius had one primary goal: he was pleading for a traditional view on the flow of history, a view in which apocalypticism was the driving force. This view was gradually challenged by the Enlightenment, but Achrenius and his readers found comfort in the traditional apocalypticism as it created order in an otherwise instable and unpredictable world.

Johan Bullich

Johan Bullich's way to the mental asylum was lined with questions that directed me to a new research task. Was insanity the real reason or was Bullich sent to the mental asylum on account of his theological opinions? How did the authorities perceive the relationship between religious non-conformism and mental problems?

In Johan Bullich's case the local authorities appear to have been the key actors. There is no clear evidence of who made the actual decision to send Johan Bullich to the mental asylum, but it appears that the local vicar together with the provincial governor were the ones who had the power to make the decision.

Both the clergy and the provincial governor had several reasons to take action against Bullich. The clergy accused him of absence from communion and contempt of baptism and all the other sacraments. The provincial governor was probably infuriated by Bullich's refusal to obey his orders, not to mention Bullich's part in an armed insurgency against retreating government officials – including the governor himself – during the Russian invasion of Finland in the 1740's. Bullich was also accused of bigamy and illegal liquor trade.

One cannot a priori rule out the possibility that Bullich actually became insane. Nevertheless, mental asylums were commonly

used as places of detention for religious non-conformists who had no mental problems whatsoever. When the actions of the court of appeal are taken into consideration the point is made increasingly clear. Johan Bullich's case was tried by the court of appeal in Åbo (Turku). The court could have consulted medical experts (as it did in some other religious cases), but apparently the court did not find any reason to involve doctors in Bullich's case. Any possible minor psychic conditions were deemed as mitigating circumstances and the court of appeal took a liberal stance in religious matters.

However, as the court of appeal declined to consult medical experts, in Johan Bullich's case, this gave an opportunity for the local clergy. Back in peripheral Ostrobothnia, the priests were among the few people with even rudimentary medical skills. They were apparently able to make diagnoses of their own as the court of appeal did not consult any medical expert who could have proved that Bullich was perfectly sane.

The authorities appeared to use mental problems as an argument in order to pursue their own aims. For the court of appeal minor mental problems constituted a mitigating factor, when they had to judge a person who was accused of breaking the Church Law. This liberal position was not shared by the clergy. For many clergymen mental problems were a pretext of branding Separatists or other non-conformists as a menace to society and to demand that they should be taken into custody.

Friedrich Basilier

A combination of conflict of power and deviant behaviour led Johan Bullich into a blind alley where he faced the stern realities of a provincial Bedlam. What about the other Separatists, who managed to evade sanctions and retain their personal freedom? What was their position in a society, which offered them only contempt and persecution?

I probed this question by studying one Separatist, Friedrich Basilier, from a socio-economic perspective. What kind of rela-

tionship was there between Basilier's economic activities and his religious choices? I also compared Basilier's position with the other Separatists' socio-economical characteristics in order to establish any possible common patterns within the Separatist movement.

Basilier identified himself as a peasant, even though he had an upper-class background. Thus he considered himself to be part of the dominating socio-economic group within the movement. Those Separatists, who stuck to their opinions, formed a distinct group in contrast to the backsliders, who left the movement. A large part of the backsliders were farmhands and maids, whereas the loyal Separatists were independent farmers.

Many of the faithful Separatists had economic problems, and Basilier was no exception. He had refused to swear the required oath, when he was about to receive a position in the provincial administration. He presented his religious objections to swearing oaths but lost the right to the position. Religious opinions steered his career in a decisive way, and religion turned out to be the primary motivating factor for Basilier.

Epilogue

Having studied the Separatist movement one is baffled by the combination of religious ecstasy, firm conviction, profound mysticism, rowdy brawling, intemperate drinking and violent insurgency. What did the Separatists really want? What was the driving force behind the movement? Final clarity in these matters evades the investigating eye of the historian, and the elusive nature of knowledge becomes blatantly evident. This has indeed been no grand narrative with final explanations or moral lessons. Instead I have attempted to apply new perspectives on the Separatist movement in Ostrobothnia, namely the perspectives of power conflict, apocalypticism, mental problems and socio-economic structure. With these perspectives guiding my research I have studied the Separatist movement and told the story of a few individual Separatists, a story that has highlighted some previously neglected aspects of the movement.

Vad var det som förenade en envis länsmansänka, en karismatisk f.d. präst, en upprorisk fogdeson och en hårdhänt hemmansägare? De var alla separatister, anhängare av en väckelserörelse i 1700-talets Österbotten. Separatisterna kämpade för att frigöra sig från den kyrkliga kontrollen av det andliga livet, och deras verksamhet skapade oro bland världsliga och kyrkliga myndigheter. Catharina Asplund, Abraham Achrenius, Johan Bullich och Friedrich Basillier är huvudpersonerna i denna bok som handlar om den österbottniska separatismen. De fyra huvudpersonerna hörde till rörelsens förgrundsgestalter. Samtidigt representerar de fyra olika perspektiv på den separatistiska rörelsen, nämligen makt, apokalyptik, mental (o)hälsa och socioekonomisk struktur.

*Johan Olof Achrenius
Friedrich Basillier
Johan Bullich
Catharina Asplund*

Åbo Akademis förlag
ISBN 951-765-183-X

